

JANET LAIDLA

Ajalookirjutust mõjutanud tegurid
varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal

JANET LAIDLA

Ajalookirjutust mõjutanud tegurid
varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Tartu Ülikool

Käesolev väitekirj on lubatud kaitsmisele 19. septembril 2017 toimunud Humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu koosoleku otsusega.

Juhendajad: prof. emer. ajal. kand. Tiit Rosenberg,
dots. PhD Enn Küng

Oponent: prof., Dr. Jürgen Heyde (Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg)

Kaitsmine: 17. november 2017 kell 16.15, TÜ senati saal Ülikooli 18–204.

ISSN 1406-443X

ISBN 978-9949-77-586-6 (trükis)

ISBN 978-9949-77-587-3 (pdf)

Autoriõigus: Janet Laidla, 2017

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

SISUKORD

ILMUNUD ARTIKLID	6
EESSÕNA	7
SISSEJUHATUS	9
Väitekirja eesmärk ja ülesehitus.....	11
Metoodilised ja teoreetilised lähtekohad.....	13
Ülevaade töö allikatest	17
Allikate ajaline ja geograafiline piiritlemine	22
Käsitajalised ja trükitud allikad.....	24
Eesti-, Liivi- ja Kuramaa varauusaegse ajalookirjutuse uurimisseis.....	30
VARAUUSAEGSE AJALOOKIRJUTUSE MILJÖÖ	45
Sõja mõju ajalookirjutusele.....	49
Trükikunsti levik	49
Renessanss ja humanistlik ajalookirjutus	51
Humanismi levik üle Alpide	54
<i>Qua voce alia nisi oratoris</i>	56
<i>Lux veritatis</i>	57
<i>Historia magistra vitae</i>	60
Reformatsioon ja ajalookirjutus	61
Maadeavastused	64
Antikvaarne suund	66
Gootitsismi levik Eestimaal	68
Liivimaa ajalookirjutajate allikad.....	69
Uue ajalookirjutuse omaksvõtt.....	72
ARTIKLID	77
KOKKUVÕTE	264
ALLIKAD	270
Arhiiviallikad	270
Trükitud allikad	270
Töös kasutatud Balti vanem ajalookirjutus: olulisemad ja kasutatud väljaanded.....	271
Töös kasutatud Euroopa ajalookirjutus	278
BIBLIOGRAAFIA	280
Leksikonid ja teatmeteosed	297
SUMMARY	299
ELULOOKIRJELDUS.....	305
CURRICULUM VITAE	307

ILMUNUD ARTIKLID

- I 'Auväärsetele, lugupeetavatele, kõrgesti õpetatud härradele...': võimu ja ajalookirjutuse suhetest varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. – Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust. Koostanud Katre Kaju. Tartu, Rahvusarhiiv, 2017. Lk 37–65.
- II Sõja mõjust ajalookirjutusele varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXIX. Tartu, Tartu Ülikooli ajaloo muuseum, 2012. Lk 7–39.
- III The historian and the printing press in early modern Estland and Livland. – Ajalooline Ajakiri, 2014, 1. Lk 51–84.
- IV Gootitsismist Balti varauusaegses ajalookirjutuses. – Ajalooline Ajakiri, 2013, 3. Lk 299–320.
- V Ajalookirjutuse antikvaarsest suunast ja selle ilmingutest 17. sajandi Balti ajalookirjutuses. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III. Koost. Enn Küng. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 96–117.
- VI The Methodology of History at the Academia Gustaviana. – Ajalooline Ajakiri, 2010, ¾. Lk 3–22.
- VII Christian Kelchi 'Liivimaa ajaloo' allikad. – Tuna, 2007, 4. Lk 29–37.

EESSÕNA

Sattusin kroonikakirjutust uurima peaaegu juhuslikult. Olin proseminaritööd kirjutades ja allikatena antiikkirjandust kasutades avastanud, et töö allikatega on palju huvitavam kui ainult kirjanduse põhjal koostatud uurimistöö kirjutamine. Teiseks soovisin kasutada võimalust kirjutada seminaritöö just Eesti ajaloos emeriitprofessor Sulev Vahtrele, kes võttis sel ajal juhendada üldjuhul vaid neid töid, mille teema teda ennast huvitas.

Istusime viisteist aastat tagasi professor Vahtrega Eesti ajaloo õppetoolis ning tal oli nimekiri võimalikest kroonikatest, millele uurimistöö pühendada. Kaalukausile jäid inglisekeelne *Jutustus Liivimaast* ning Thomas Hiärni kroonika. Kuigi minu saksa keel oli nõrgem kui inglise keel, paelus Hiärni kroonika sellevõrra rohkem, et otsustasin tema kasuks. See Rootsi juurtega ametnik võlus mind oma asjaliku stiili, kriitilise meelega ja tohutu uudishimuga.

Doktoriväitekirjast pidi tulema kõikehõlmav ülevaade 17. sajandi Balti vanemast ajalookirjutusest, kuid töö käigus ilmnes, et esialgne probleemipüstitus oli liialt lai ja seetõttu otsustasime 2007. aastal lahkunud professor Vahtre asemel juhendaja kohused üle võtnud professor Tiit Rosenbergiga koguda väitekirjaks kokku Balti vanema ajalookirjutuse kohta ilmunud artiklid. Monograafia Balti varauusaegsest ajalookirjutusest ilmub edaspidi.

Olen tänulik oma juhendajatele professor Tiit Rosenbergile ja Enn Küngile igakülgse toetuse ja abi eest ning ka Paul Arblasterile Leuveni Katoliiklikust Ülikoolist ja professor Laura Kolbele Helsingi Ülikoolist heade nõuannete ja inspireerivate vestluste eest. Täna oma kolleege Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudist, kes on selle töö kirjutamisel näidanud üles suurt abi ja toetust. Samuti olen toetuse eest tänulik kolleegidele Tartu Ülikooli muuseumis, aga ka Tallinna Ülikoolis, Rahvusrhiivis, Tartu Ülikooli raamatukogus, Tallinna Linnaarhiivis ja Eesti Rahvusraamatukogus, kes on eeskujuga, nõuannete või viidete abil panustanud siin töös avaldatud artiklitesse, kuid keda siin nimeliselt mainimisest hoidun kartes kedagi kogemata unustada. Nimeliselt soovin siiski tänada Anu Leppa, kes abistas väitekirja trükiversiooni keelelise ja sisulise toimetamisega.

Eriliselt sooviksin tänada Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna, raamatukogudevahelise laenutuse, Tallinna Ülikooli akadeemilise raamatukogu Baltika saali, Leuveni Katoliikliku Ülikooli raamatukogu harulduste osakonna ja Rahvusrhiivi lugemissaali töötajaid, ilma kellela jääksid ilmselt paljud uurimistööd kirjutamata.

Ilma lähedaste, sõprade, kaaslaste, kaasteeliste, kaasvõitlejate, kolleegide ning õdedeta korporatsioonist Filiae Patriae oleks see olnud palju vähem seiklus- ja rõõmurikas teekond!

Tartus, 2017

Dissertatsiooni valmimist on toetanud:

2007 Tartu Ülikooli Sihtasutuse Puhk-Mörneri stipendium

2009 DoRa stipendium õpinguteks Helsingi Ülikoolis

2010–2013 Projekt ETF8205 Vesimärgid ja paberi ajalugu varauusaegses Eestis

2016 Deutscher Akademischer Austauschdienst stipendium enesetäienduseks
Göttingenis

SISSEJUHATUS

„Kolmandal päeval tulid paganad suure hulgana tagasi ja tõid kristlastele oma lugupidamise märgiks kingitusi kaasa: mett, piima, kanu, mune, metslinde ja jäneseid. Siis kostitasid kristlased neid veel korra ja kinkisid kübaraid ja kübarapaelu, püksipaelu, peegleid, vöösid, punaseid paelu, nuge ja õmblusnõelu, mis sõprust aina süvendas, nii et paganad tulid neljandalgi päeval tagasi ja tõid kaasa lambaid, kalu, lihakiudu, mett, vaha, mune, metslinde, metsloomade karusnahku ja panid maha.“¹

Sellisel kujutas Liivimaa kaupmees **Franz Nyenstede** 17. sajandi alguses ette saksa kaupmeeste tulekut Väina jõe suudmesse – keskaegse Liivimaa „müütilist“ avastamist.² Franz Nyenstede oli sündinud 1540. aastal Saksamaal ja sarnaselt mitme teise Balti varauusaegse ajalookirjutajaga tulnud põhja ning siia jäänud, võtnud Liivimaa oma uueks kodumaaks ning kirjutanud kodumaa-armastusest selle ajalugu. Nyenstedest sai 1554. aastal 14-aastasena Tartu bürgermeistri Detmar Meyeri kaubasell. 1565. aastal sai ta iseseisvaks kaupmeheks Tartus ja hiljem Riias, kus Nyenstede töusis bürgermeistriks ning pälvis selles ametis ka Poola krooni tähelepanu. Sajandi lõpus poliitiliselt keerulises õhk-konnas sattus Nyenstede aga raskustesse ning oli sunnitud minema maapakku oma Sunzeli mõisasse. Maaelu andis kaupmehele piisavalt vaba aega, et kirjutada üles kroonika, mille sündmustik keskendub Vene-Liivi sõja perioodile, mille Nyenstede ise läbi elas. Kuid ta jutustab ka varasematest sündmustest, mille ühte episoodi kirjeldas alustuseks tsiteeritud fragment.³

Nyenstede ei olnud humanistist õpetlane nagu *Academia Gustaviana* esimene värvikas ajaloo professor (samuti Saksamaalt pärit) **Friedrich Menius**, kes põgenes oma ametipostilt Tartus süüdistatuna kahenaisepidamises⁴ ning kes olevat roninud sellide ärkamist ära ootamata varahommikul ülikooli trükikoja aknast sisse, et saada kätte mõned eksemplarid oma *Relatio*’st,⁵ mida ta vajas

¹ Franz Nyenstede Liivimaa ajaloo osaline tõlge vanema, nn Tallinna ärakirja järgi. – Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tõlk. Katri Raik. Tartu, Tartu Ülikool, 2004. Lk 111–144, siin lk 118.

² Müütilise avastamise kohta vt **Paul Johansen**. Die Legende von der Aufsegelung Livlands durch Bremer Kaufleute. Sonderdruck aus Europa und Übersee: Festschrift für Egmont Zechlin. Hamburg, Verlag Hans Bredow-Institut, [1961] ja **Marek Tamm**. Liivimaa leiutamine: uue kristliku koloonia kuvandi loomine 13. sajandi esimesel poolel. – Akadeemia 2012, 2. Lk 195–229.

³ Franz Nyenstedest pikemalt vt **Katri Raik**. *Historia magistra vitae*. Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. – Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, Tartu Ülikool, 2004. Lk 43–144.

⁴ **Märt Tānava**. Ajaloo õpetamisest ja uurimisest *Academia Gustaviana*’s. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi X. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, 1981. Lk 15–26, siin lk 18.

⁵ **Friedrich Menius**. Relatio von Inauguration der Universität zu Dörpat, geschehen den 15. Octobris im Jahr 1632. Gedruckt zu Dörpath in Liefelandt, durch und in Verlegung Jacob Beckern. Tartu, J. Becker, [1632]. Eesti keeles: Jutustus Tartu Ülikooli inauguratsioonist, mis toimus 15. oktoobril 1632. aastal. Tõlk. Kristi Sak. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997.

kantsler Johan Skytte jaoks.⁶ Menius lubas kirjutada suurejoonelise Liivimaa ajaloo⁷ kasutades kõikvõimalikke allikaid ja autoreid (nii antiik- kui kaasaegseid), kellele ta oma lühikestes trükistes ohtralt viitas.⁸ Nyenstede seevastu kirjutas lühikese Liivimaa keskaega kokkuvõtva osa järel üles sündmused, mis toimusid tema eluajal ega viidanud peaaegu ühelegi autoriteedile.

Nyenstede ei olnud ilmselt nii innukas antikvaarsuste ja ajaloo huviline nagu 17. sajandi keskel elanud Rootsi taustaga ametnik **Thomas Hiärn(e)**, kes reisis oma mahuka kroonika allikate otsinguil Stockholmi arhiivi, laenas uuemat kirjandust Jean-Auguste de Thou teose näol Tallinna piiskopilt Johann Jacob Pfeiffilt⁹ ja esitas lugejale mitme autoriteedi kirjelduse ammunistest sündmustest, eelistades aeg-ajalt selgelt ja põhjendatult ühte versiooni teisele.

Nyenstedet võiks võrreldes Meniuse ja Hiärniga pidada traditsioonilise keskaegse kroonikakirjutuse jätkajaks ajal, kui Euroopa ajalookirjutuses puhusid uuemad tuuled, kui tema kroonika alguses poleks seda põnevat kirjeldust kristlike kaupmeeste ja paganatest kohalike esimestest kohtumistest. Nii detailselt ei kirjelda seda kohtumist ei Henriku Liivimaa kroonika ega Liivimaa vanem riimkroonika. On vähetõenäoline, et ainult Nyenstede käsutuses võis olla mõni senitundmata allikas Liivimaa avastamisest. Pigem oli Nyenstede kui kaupmehe huvides hoida end kursis kaubanduse kõige olulisemate teemadega ning üks neist oli 16. sajandil kindlasti senituntud maailma laienemine maadeavastuste käigus. Nyenstede maal is stereotüüpse pildi sellest, kuidas kujutame ette maadeavastuste ajal toimunud kohtumisi pärismaalastega Ameerikas ja mujal. Tõenäoliselt kujutas ta ette, et samamoodi pidi see toimuma ka Liivimaa avastamise ajal. Uuemad suunad Euroopa varauusaegses ajalookirjutuses leidsid nii tee ka Nyenstede traditsioonilisse kroonikasse.

Franz Nyenstede, Friedrich Menius ja Thomas Hiärn on kolm näidet varauusajal tegutsenud ajalookirjutajatest, kellest käesolevas väitekirjas juttu tuleb. Täpsemalt asun uurima, miks nad ajalugu just selliselt kirjutasid. Lisaks väljakujunenud tavale ja uutele ajalookirjutuse suundadele mõjutasid kroonikuid mitmed erinevad isiklikud ja ühiskondlikud tegurid, nagu haridustase, ühiskondlik positsioon, majanduslik olukord, sõjategevus, majanduslikud suhted ning meedia areng.

⁶ Tartu Ülikooli (Academia Gustaviana) senati protokollid 1632–1656. I osa 1632–1634. Koost. Arvo Tering. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, 1978. Lk 26–29.

⁷ **Friedrich Menius.** Intrada und Vortrab, Der grossen Universal Lieffländischen Historischer Geschichten Beschreibung, Worinnen kürztlich einem jeden für augen gestellet wird, was er in folgender Lieffländischen Chronic zu erwarten. Item, Womit ein jeder mit allerhand Nohtwendigen Nachrichten dem Autori zu bevorstehendem Wercke zu statten kommen möge. Auss licentz zulass und verordnung der hohen Königlichen Officianten, Gestellet durch Fridericum Menium P. L. C. Pastorn der Kirchen zu Newmühl, Dunemund, Czarnikow und Rohdenpeuss. Zu Riga, Gedrucket und verlegt, durch Gerhardum Schröder, Im Jahr 1630. Riia, G. Schröder, 1630.

⁸ **Fridrich Menius.** P.L.F. histor. P.P. syntagma de origine Livonorum. Tartu, [1635].

⁹ **R. Winkler.** Beiträge zur Biographie des Geschichtsschreibers Thomas Hiärne. – Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst und Jahresbericht des kurländischen Provinzialmuseums aus dem Jahre 1908. Mitau, 1909. Lk 45–50, siin lk 48.

Väitekirja eesmärk ja ülesehitus

Käesoleva väitekirja eesmärk on analüüsida nelja teguri mõju Eesti-, Liivi- ja Kuramaa varauusaegsele ajalookirjutusele:

1. **võim** (valitseja, aadelkond, rüütelkond, sh puudutatakse ka patronaazi ja tsensuuri teemasid);
2. **sõjategevus**, täpsemalt Vene-Liivi sõda ja Põhjasõda;
3. **trükikunsti** areng ja levik Eesti- ja Liivimaal;
4. Euroopa **ajalookirjutuses toimunud areng** (antikvaarne suund, gootitsism, ajaloo metodoloogia).

Esimeses, nn katuspeatükis antakse lühiülevaade nendest teemaga seotud aspektidest, mis ei ole mahtunud artiklitesse, kuid on perioodi mõistmiseks ja töö eesmärgi saavutamiseks olulised. Varauusaja alguseks peetakse renessansi, reformatsiooni ja suurte maadevastuste ajajärku, mis jätsid oma jälje kaasaegsesse ajalookultuuri, seega vaadeldakse nimetatud mõjutegureid lähemalt, tuues mõned üksikud näited ja viited edasisele kirjandusele ning luuakse seeläbi taust väitekirja moodustavale seitsmele artiklile.

Artiklite osa jaguneb kaheks, millest esimene käsitleb ajalookultuuri mõjutatud ühiskondlikke tegureid ja teine osa keskendub ajalookirjutuses levinud uuematele suundumustele ja nende mõjule. Esimeses artiklis „**‘Auväärsetele, lugupeetavatele, kõrgesti õpetatud härradele...’: võimu ja ajalookirjutuse suhetest varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal**“ uurin, millised olid ajalookirjutuse ja võimu omavahelised suhted – kuidas riik, valitseja, õukond ja aadelkond mõjutasid ajalookirjutust ja vastupidi. Teises artiklis „**Sõja mõjust ajalookirjutusele varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal**“ vaatlen, milline oli ajalookirjutus Vene-Liivi sõjast Põhjasõjani. Kui Vene-Liivi sõja aegset ja järgset perioodi on nimetatud kroonikakirjutuse kõrgajaks, siis Põhjasõda ei ole jätnud maha nii palju erinevaid mahukaid ja mitmekülgseid teoseid. Kolmandas artiklis „**Ajaloolane ja trükipress varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal**“¹⁰ uurin, kuidas trükikunst kui üks olulisemaid varauusajal levinud tehnoloogilisi arenguid mõjutas ajalookirjutust Eesti- ja Liivimaal.

Töö teises osas uurin lähemalt kolme ajalookirjutuse sees toimunud arengut – gootitsismi, antikvaarset suunda ja ajaloo kirjutamise õpperaamatuid – millest ükski ei tekkinud varauusajal, kuid mille märgatavat tõusu ja olulisust võib ajalookirjutuse ajaloos varauusajal näha.

Gootitsistlik ajalookirjutus, mida tutvustan artiklis „**Gootitsismist Balti varauusaegses ajalookirjutuses**“ levis põhiliselt Eestimaal ning seda on võimalik tuvastada viie ajalookirjutaja teostes. Gootitsismi võib mõõndustega nimetada Rootsi riiklikuks ajaloopoliitikaks, mistõttu ei ole voolu leviku kaardistamine Läänemere provintsidest vähetähtis, isegi kui artiklis viidatakse, et kirjutajate motivatsioon ei pruukinud tuleneda ainuüksi soovist olla riigikuulekas.

Antikvaarne suund, mida tutvustan artiklis „**Ajalookirjutuse antikvaarsest suunast ja selle ilmingutest 17. sajandi Balti ajalookirjutuses**“, sai tõuke

¹⁰ „Historian and the printing press in early modern Estonia and Livonia“ käesolevas töös.

antiikajalookirjutuse ja antiikkultuuri taasavastamisest renessansiajal ja tõi ajalookirjutajate teostesse teistsuguste allikate (esemete, ehitiste) ja kirjelduste kasutuselevõtu. Kuigi seda peeti läbi varauusaja poliitilise ajaloo kõrval vähemtähtsaks, levisid meetodid ning uute allikate kasutuselevõtt ka peaaesjalikult poliitilistest teemadest kirjutavatesse teostesse. Kõige paremini iseloomustab antikvaarset suunda Thomas Hiärni kroonika, kuid üksikuid ilminguid esineb muudegi teoste puhul.

Academia Gustaviana avamine Tartus on Eesti kultuuriloos märgilise tähtsusega. Samas peab märkima, et üldiselt kirjutati mahukamad ajalooteosed Euroopas enamasti väljaspool ülikooli, nii ka Rootsi Läänemere provintsid, kuid täiesti kõrvale kohalikust ajalookultuurist ülikool 17. sajandil ei jäänud. Artiklis „**Ajaloo metodoloogiast *Academia Gustaviana*’s**“¹¹ vaatlen mõningate Euroopa ajalookirjutuse oluliste teoste retseptsiooni Tartu ülikooliga seotud ajalookirjutuses.

Väitekirja lõpetab ühe konkreetse juhtumi uuring, milles tutvustan lähemalt, mida sisaldas ühe ajalookirjutaja raamaturiil. Artiklis „**Christian Kelchi „Liivimaa ajaloo“ allikad**“ on välja toodud ühe ajalookirjutaja poolt nimetatud allikad, mis iseloomustab seda, milline oli ajalookirjutaja individuaalne lugemus ning kui mitmekülgne, kaasaegne ja omanäoline oli 17. sajandi olulisimaks kroonikaks peetud ajalooaamatu aluseks olevate teoste ja dokumentide ring.

Doktoriväitekirja on oma teemaderingi poolest loogiliseks jätkuks minu kahele magistritööle, millest esimene keskendus ajalooalase teabe liikumise uurimisele varauusaegses Euroopas¹² ning teine 17. sajandi Liivimaa kroonikakirjutajate poolt nimetatud allikaile, et luua laiemat pilti sellest, millisest ajastust ja geograafilisest piirkonnast pärit allikaid siinsed kroonikakirjutajad võisid tunda ja kasutada.¹³

Erinevate Euroopast pärinevate ideede retseptsiooni varauusajal on Eestis seni uuritud loodusteaduste ja kunstiajaloo kontekstis. Arvo Tering on kaardistanud nii René Descartesi’i ideede¹⁴ kui heliotsentrilise maailmapildi omaksõtmist Eesti-, Liivi- ja Kuramaal¹⁵ ning Ülo Lumiste ja Helmut Piirimäe tõstnud esile Sven Dimbergi kui ühte esimest Isaac Newtoni õpetuse järgijat ja selle esimest tutvustajat Rootsis.¹⁶ Krista Kodres on andnud ülevaate sellest, kuidas raamatute

¹¹ „The methodology of history at the *Academia Gustaviana*“ käesolevas töös.

¹² **Janet Laidla**. Movement of Historical Knowledge in Early Modern Europe. Master’s Thesis. Leuven, Katholieke Universiteit Leuven, 2005.

¹³ **Janet Laidla**. 17. sajandi ajalookirjutaja raamaturiil. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikool, 2006.

¹⁴ **Arvo Tering**. René Descartes’i ideede jõudmisest Eesti- ja Liivimaale XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. – Keel ja Kirjandus, 1996, 3. Lk 179–188.

¹⁵ **Arvo Tering**. Heliotsentrilisest maailmasüsteemist ja selle retseptsioonist Baltimail 17. sajandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. II. Koost. Enn Küng. Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 12 (19). Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2006. Lk 151–199.

¹⁶ Esialgne artikkel: **Ülo Lumiste, Helmut Piirimäe**. Sven Dimberg – Newtoni õpetuse varane propageerija Tartu ülikoolis. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, 11. Tartu, Tartu

kaudu levis teave arhitektuuristiilide ja ideaalide kohta Lääne-Euroopast Tallinnasse.¹⁷ Käesoleva töö viimased neli artiklit keskenduvad ideede liikumisele ajaloo teaduses, et täiendada tervikpilti erinevate ideede liikumisest Kesk-Euroopa ja Eesti-, Liivi- ja Kuramaa vahel.

Metoodilised ja teoreetilised lähtekohad

Varauusaegne ajalookirjutus on interdistsiplinaarne. See ühendab endas mõisteajaloo (mõisted *kroonika*, *historia*), intellektuaalse ajaloo (ajaloo idee), poliitilise ajaloo (ajalooteos kui poliitiliste eesmärkide saavutamise vahend, võim ja ajalookirjutus), haridusajaloo (ajalugu kui õpetaja, ajalooteos kui õpik, kirjutaja hariduslik tase), raamatu ajaloo (käsikiri, trükikunst, lugemise ajalugu), sotsiaalajaloo (kirjutaja ja tema patrooni sotsiaalne staatus), religiooni ajaloo (ajalooteosed erinevate konfessioonide kaitseks ja teiste rünnakuks), kultuuriantropoloogia (erinevate kultuuride kirjeldused), jpm. Seetõttu ei saa ka käesolevat tööd liigitada konkreetset mõne eelpoolmainitud alaliigi alla.

Temaatiliselt liigitub töö teadmiste ajaloo alla (*history of knowledge*).¹⁸ Teadmiste ajalugu hõlmab endas laiemalt kõik distsipliinid, erinevalt mõistest teadusajalugu (*history of science*), mis tänu selle inglise keelest tulenevale piirangule tähistab enamasti kitsamalt meditsiini, loodus- ja täppisteaduste ajalugu. Kitsamalt on käesoleva väitekirja näol tegemist ajalookirjutuse ajalooga.

Erinevus võrreldes varasemate kohalike ajalookirjutuse ajaloo teemaliste uurimustega seisneb asjaolus, et põhieesmärk ei ole tutvustada mõne krooniku elulugu puudutavaid teateid, loetleda üles käsikirju, analüüsida käsikirjade omavahelisi suhteid ja hinnata nende kasutamiskõlblikkust ning kokkuvõtvalt kroonika sisu ja selle väärtust ajalooallikana. Selline lähtekoht oleks samuti olnud mõeldav, sest Liivimaa vanema ajalookirjutuse ülevaated on kas vananenud (vt 19. sajandi ja 20. sajandi esimese poole historiograafia ülevaadet allpool), liiga lühikesed¹⁹ või jäänud käsikirja.²⁰ 19. sajandi esimesel poolel koostatud ülevaated annavad täiesti adekvaatse teabe kõrval edasi ka kuulujutte või hinnanguid, mille paikapidavust ei ole viimase 150 aasta jooksul alati kontrollitud.

Riikliku Ülikooli ajaloo muuseum, 1981. Lk 26–53. **Ülo Lumiste, Helmut Piirimäe.** Newton's *Principia* in the Curricula of the University of Tartu (Dorpat) in the Early 1690s. – Estonian Studies in the History and Philosophy of Science. Ed. by Rein Vihalemm. Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2001. Lk 3–18.

¹⁷ **Krista Kodres.** Esitledes iseend. Tallinlane ja tema elamu varauusajal. Tallinn, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2014. Lk 48–59.

¹⁸ Vt nt **Peter Burke.** What is the History of Knowledge? Polity Press, 2016.

¹⁹ Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. Georg von Rauch. Köln, Wien, Böhlau, 1986.

²⁰ **Lemmit Mark.** Eesti vanema historiograafia ajalugu I. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus Käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (edaspidi TÜR KHO). F 75, s 10 (edaspidi: **L. Mark.** Historiograafia). Sulev Vahre koostas kolmeosalise Balti vanema historiograafia ülevaate, millele on siiani viidatud kui käsikirjale TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudi Eesti ajaloo osakonnas.

Kitsamalt ühe krooniku uurimisega sügavuti mineva lähenemise asemel valis siinkirjutaja laiem tee, kuigi liikumine üksikult üldisele oli mõeldav. Eesmärgiks on esiti luua üldpilt siinse ajalookirjutuse olemusest, selle suhtest ülejäänud Euroopas toimuva arenguga ning ajalookirjutust mõjutavatest teguritest ja alles seejärel läheneda mõnele kroonikule sügavamalt. Samasugust lähenemist on kasutanud ka viimase viie aasta jooksul Balti varauusaegse ajalookirjutuse teemadel kaitstud doktoriväitekirjad²¹ ning sellise lähenemisnurga vajadust on korduvalt sõnastatud ka Eesti ajalookirjutuse ülevaateid kirjutades.²²

Tõenäoliselt on värske ülevaate puudumine Eesti-, Liivi- ja Kuramaa varauusaegsest ajalookirjutusest tingitud sellest, et see on äärmiselt mahukas töö. Allikaid on rohkesti, need on mahukad ja mitmetahulised, säilinud erinevates käsikirjades, mida enamasti ei ole omavahel võrreldud. Kuigi Eesti varauusaja ajaloo uurimisel on eriti taasiseseisvumise järel tehtud märgatavaid edusamme, on ajalookultuurile põhjaliku ühiskondliku tausta loomine samuti mahukas ettevõtmine. Sel põhjusel koosneb käesolev väitekirj artiklitenä vormistatud ekskurssidest teemasse ning ei taotle praeguse uurimisseisu juures monograafia omast tervikkust.

Kuigi esiplaanil on allikakriitiline võrdlev meetod, käsitleb siinkirjutaja allikateks olevaid ajalooteoseid mitte pelgalt ajaloo, vaid ajalookultuuri allikatena, seega nii kirjandusteose kui dokumendina. Teose allikalise väärtuse kindlaksmääramine on esmane ülesanne, kuid 20. sajandi lõpu ja 21. sajandi ajaloo uurimise, eriti ideeajaloo või kultuuriajaloo kontekstis on vähemalt sama oluline hinnata ajalooteost laiemas kaasaegses kontekstis. Siinkirjutaja soovib edasi viia 19. ja 20. sajandi ajaloolaste uurimistöö tulemusi, kus hinnati varauusaegset ajalookirjutust eelkõige allikakriitilisest ja mitte ajalookultuurilisest vaatepunktist.

Väljastpoolt kitsalt ajalookirjandusest tulenevaid mõjutegureid (st ühiskondlikud, poliitilised, sotsiaalsed, tehnilised, majanduslikud) on autor sisse toonud ühe püüdlusena liikuda uuema ajaloometodoloogia poole, olles inspireeritud näiteks Martin Klökeri linna kirjanduselu analüüsivatest teostest.²³ Inspirat-

²¹ **Dennis Hormuth.** *Livonia est omnis divisa in partes tres*. Studien zum mental mapping der livländischen Chronistik in der Frühen Neuzeit (1558–1721). Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2012. **Stefan Donecker.** *Origines Livonorum*. Frühneuzeitliche Hypothesen zu Herkunft und Ursprung des „undeutschen“ Livländer. PhD thesis. Firenze, European University Institute, 2010.

²² Vt nt **Tiit Rosenberg.** Eesti ajaloo historiograafiast. – Ajalooline Ajakiri 1999, 1. Lk 5–8, siin lk 7. **Sulev Vahre.** Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest. – Ajalooline Ajakiri 2001, 3, 5–26, siin lk 22–23. **Katri Raik.** Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal. – Ajalooline Ajakiri 2001, 4. Lk 5–26, siin lk 7. Mitte ainult üles kutsunud, vt nt Raiki magistritöö kolmas peatükk Franz Nyenstede ajalookäsitlus. **Katri Raik.** Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Historiograafiline ja allikakriitiline analüüs. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikool, 1999. Lk 62–92.

²³ **Martin Klöker.** Literarisches Leben in Reval in der Ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Teil I. Darstellung. (Frühe Neuzeit, 112). Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2005. Nüüd ka eesti keeles. **Martin Klöker.** Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657). Haridusinstituutsioonid ja juhuluuletamine. Tõlk. Kristi Viiding. Tallinn, Teaduste Akadeemia

siooniallikatena võib esile võib tuua ka Anthony Graftoni uurimusi, mis puudutavad nii teaduste kui ka raamatuajalugu, kuid on kindlasti seotud ka historioograafia ajalooga,²⁴ ja Daniel R. Woolfi uurimusi ajaloolase teabe liikumisest ja ajaloo mõistest.²⁵ Nii Graftoni kui Woolfi uurimuste puhul inspireeris autorit laiem intellektuaalne kontekst, kuid samas tähelepanu pööramine n-ö pisi-asjadele (viitamine, kommenteerimine), lähtumine ajalookultuurilisest, mitte allikaõpetuslikust aspektist ning erinevate teiste ajaloosuundade (mh raamatute ja lugemise ajalugu) ühendamine ajalookirjutuse ajalooga. Erinevalt Daniel R. Woolfi teosest ajalookultuurist varauusaegsel Inglismaal²⁶ keskendub käesolev uurimus varauusaegse ajaloo kirjutamise kultuurile põhiosas kroonikute näitel, kui Woolf läheneb teemale palju laiemalt. Kui jätta kõrvale kroonikate allikaväärtuslik aspekt, siis on tegemist teostega, mis on kirjutatud kolmsada aastat tagasi tänapäevasest hoopis erinevas ühiskonnas, mille suhteid teose sünni ja kaasaegse retseptsiooniga tuleks lähemalt vaadelda. Sellist lähenemist toetavad lugemise ajalugu uurivad teosed, mis rõhutavad, et loetu mõistmiseks peab tundma konteksti, milles see sündis.²⁷

Peter Burke'i sõnul eristab tänases kultuuriajaloo või lausa kogu ajalookirjutuses domineeriv uus kultuuriajalugu end sõnaga „uus“ vanemast, traditsioonilisest kultuuriajaloo ning sõnaga „kultuur“ intellektuaalsest ja sotsiaalajaloo. Uus kultuuriajalugu tegeleb probleemideringiga, mis tõstatisid 20. sajandi keskel traditsioonilise kultuuriajaloo kriitika ning on mõjutatud sotsiaalajaloo ja antropoloogia valdkonnas toimunud arengutest ning kultuuriteooriast. Üheks iseloomulikuks jooneks uue kultuuriajaloo puhul võib pidada teooria tähtsuse tõusu.²⁸

Kirjastus, 2014. Käesolevas uurimistöös on varasemates osades kasutatud saksakeelset ja hilisemates mugavama kättesaadavuse tõttu eestikeelset.

²⁴ Vt nt **Anthony Grafton**. *Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in the Age of Science, 1450–1800*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1991; **Anthony Grafton**. *The Footnote: A Curious History*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1997; **Anthony Grafton**. *What Was History? The Art of History in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006; **Anthony Grafton, Megan Hale Williams**. *Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2006.

²⁵ **Daniel R. Woolf**. *Reading history in early modern England*. Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2005. **Daniel R. Woolf**. *The social circulation of the past: English historical culture 1500–1730*. Oxford, New York, Oxford University Press, 2003.

²⁶ **D. R. Woolf**. *The social circulation of the past*.

²⁷ Vt näiteks: **Robert Darnton**. *History of Reading. – New Perspectives on Historical Writing*. Second Edition. Ed by Peter Burke. Maiden, MA, Cambridge, Polity Press, 2001. Lk 157–186, siin lk 158.

²⁸ **Peter Burke**. *What is Cultural History?* Second Edition. Polity Press, 2008. Lk 51–53. Vt ka **Melissa Calaresu, Filippo de Vivo, Joan-Pau Rubiés**. *Introduction: Peter Burke and the History of Cultural History. – Exploring Cultural History. Essays in Honour of Peter Burke*. Ed. Melissa Calaresu, Filippo de Vivo, Joan-Pau Rubiés. Ashgate, 2000. Lk 1–28; *Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljaavaateid*. Koost. Marek Tamm. Tallinn, TLÜ Kirjastus, 2001. *Kuidas uurida kultuuri? Kultuuriteaduste metodoloogia*. Koost. Marek Tamm. Tallinn, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2016.

Uue kultuuriajaloo mõiste on ajalookirjutuse ajaloo kontekstis selgelt sõnastamata. Kas uus kultuuriajalugu laiendab kitsalt allikakriitilisi piire interdistsiplinaarseks ajalookirjutust käsitlevaks uurimuseks, mis avab tee autori elukäigu lahtimõtestamisele, ühiskondlike protsesside lisamisele, tekstianalüüsile ja teadus- ning kirjandusajaloolistele võrdlustele või nõuab mõistete „ajaloo- ja ruumimudel“ ning *mental mapping* sissetoomist ajalookirjutajate uurimustesse, nagu seda on teinud ajaloolased Saksamaal?²⁹ Stephan Freund sõnastas Lübecki Arnoldi kroonika uue käsitluse uurimisküsimusteks, kuidas tuleks krooniku avaldusi ja ütlusi mõista, tema tööle kui tervikule hinnangut anda ning kuidas rajada uusi viise, kuidas Alberti kroonikat mõista.³⁰ Moodsate historiograafiaalaste uurimisküsimustena toob ta ära näiteks autori motiivid, *causae scribendi*, töö kompositsiooni ja stiili ning autori maailmapildi.³¹ John Marincola tõmbab Kreeka ajalookirjutuse ajaloo kogumikus samuti vahe uue ja vana ajalookirjutuse lähenemise vahele: 19. sajandi õpetlased ja nende järgijad keskendusid enam sellele, millise allikaväärtusega vanad tekstid on – kas autor on objektiivne ja faktitruu, milliseid allikaid ta kasutas ja milliseid olid tema meetodid. See oli eeltöö nende põhitööks, milleks oli mineviku rekonstrueerimine. Tänapäeval lähenetakse ka vana aja ajalookirjutusele uurides teksti kui kirjanduslikku allikat (*literary artefact*), millel on oma struktuur, temaatika ja sellele omased elemendid. Näiteks küsitakse, milline oli Thukydidease oma arvamus sõjast ja milliseid nägemusi ta oma lugejatele jagas või mida Livius ise pidas oluliseks ja kuidas tema arvates pidi ajalugu kirjutama. Konkreetne käsiraamat soovib esitada mõlemat vaadet.³² Heaks näiteks Eesti ajalookirjutuses on 2011. aastal ilmunud kogumik Henriku Liivimaa kroonika kohta, kus nii autorit kui teksti on vaadeldud mitmest erinevast aspektist.³³ Mainitud ja ka teiste kaas-aegsete varauusaegse ajalookirjutuse ajalugu käsitlevate teoste põhjal võib väita, et käesolev väitekirj on teel uue kultuuriajaloo poole.

Samas ei järgi väitekirj uue kultuuriajaloo kõige kuulsamaid eeskujusid, sest teoreetiline lähtekoht ei ole töös esiplaanil. Historiograafiaalastest ja meetodit puudutavatest teostest on üks tähelepanuväärsemaid näiteid Hayden White'i

²⁹ Vt nt: **Harald Bollbuck**. Geschichts- und Raummodelle bei Albert Krantz (um 1448–1517) und David Chytraeus (1530–1600): Transformationen des historischen Diskurses im 16. Jahrhundert. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006. **D. Hormuth**. *Livonia est omnis divisa in partes tres*.

³⁰ **Stephan Freund**. Arnold von Lübeck und seine „Chronik“ – Zur Einleitung. – Die Chronik Arnolds von Lübeck. Neue Wege zu ihrem Verständnis. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2008. Lk 1–5, siin lk 1. Samas artiklis kurdab Freund, kuidas Arnoldi kroonika puhul on seni käibel püsinud 19. sajandi hinnangud, vt lk 2–3.

³¹ **S. Freund**. Arnold von Lübeck, lk 5.

³² **John Marincola**. Introduction. A companion to Greek and Roman Historiography. Vol. I. Ed by John Marincola. Blackwell Publishing, 2007. Lk 1–9, siin 2–4.

³³ Crusading and chronicle writing on the medieval Baltic frontier: a companion to the Chronicle of Henry of Livonia. Ed by Marek Tamm, Linda Kaljundi, Carsten Selch Jensen. Farnham, Burlington, Ashgate, 2011.

teos *Metaajalugu: Ajalookujutus 19. sajandi Euroopas*,³⁴ mis nelja 19. sajandi ajaloolase ja nelja ajaloo filosoofi näitel esitab teooria, et nende ajaloo teosed on üles ehitatud nelja süžestamisviisi (*emplotment*) järgi. Selles teoorias käsitleb White ajaloo teoseid kui verbaalset struktuuri, mis on esitatud narratiivse proosa diskursuse vormis. White'i järgi sisaldavad kõik mahukamad narratiivsed ajaloo teosed metaajaloolist paradigmat, mida peetakse aktsepteeritud ajalooliseks seletuseks ja mis on oma olemuselt lingvistiline.³⁵ Käesolevas teoses ei järgita Hayden White'i troopide teooriat, kuivõrd see kehtib pigem narratiivselt loona üles ehitatud ajaloo teoste puhul, mille alla kroonikaid alati ei loeta.

Kokkuvõttes on käesolevas töös tegemist erinevate meetodite ja uurimisuundade sünteesiga, mis on Peter Burke'i arvates viimasel ajal ajaloolaste hulgas järjest enam kasutust leidnud.³⁶

Ülevaade töö allikatest

Töö põhiallikateks on 16. sajandi teise poole, 17. sajandi ja 18. sajandi alguse teosed, mida muuhulgas võib liigitada (ja on ka liigitatud) ajaloo teoste alla: Balthasar Russowi, Johann Renneri, Salomon Henningi, Laurentius Mülleri, Moritz Brandise, Franz Nyenstede, Dionysius Fabriciuse, Michael Zaupe, Vieckeni, Bodeckeri, Jürgen Helmsi, Thomas Hiärni, Gustav von Lode-David Werneri (edaspidi Lode-Werner), Christian Kelchi, Adam Friedrich von Fischbachi, Otto Fabian von Wrangelli ja Daniel Hartnacki kroonikad, mitmed ülikooli ja Tallinna gümnaasiumiga seotud ajaloo teosed ja dissertatsioonid, religiooni puudutavad traktaadid ja kirjadena vormistatud *Jutustus Liivimaast*. Lisaks on mõnede alateemade avamisel kasutatud erinevaid kaasaegseid ajaloo sündmusi puudutavaid märkmeraamatuid, päevikuid, lendlehti jms. Kõige enam on neid kasutatud artiklis „Sõja mõjust ajalookirjutusele varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal“.

Piir mõistete „kroonika“, „päevaraamat“ ja „lendleht“ vahel on Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutuse kontekstis täpselt määratlemata. Kuna igasugune liigitamine on paratamatult meelevaldne, ei ole ka käesoleva töö kontekstis piirjooni selgelt lahti kirjutatud.

Eesti ajalookirjutuses on mõiste *täispikk kroonika* küll oma koha leidnud,³⁷ kuid sellegipoolest tuleks hetkeks peatuda kõigepealt *kroonika* ning seejärel

³⁴ **Hayden White.** *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe.* Baltimore, London, The Johns Hopkins University Press, 1975 (orig 1973).

³⁵ **H. White.** *Metahistory.* Lk ix.

³⁶ **Peter Burke.** *Overture. The New History: Its Past and its Future.* – *New Perspectives on Historical Writing.* Ed by Peter Burke. Second Edition. Maiden, MA, Cambridge, Polity Press, 2001. Lk 1–24, siin lk 17–18.

³⁷ Enn Tarvel kasutab seda 2010. aastal ilmunud Dionysius Fabriciuse kroonika tõlke eessõnas põhjendades, et kroonika algab Liivimaa avastuslooga. **Enn Tarvel.** Eessõna. Dionysius Fabricius. Liivimaa ajaloo lühiülevaade. Tõlk. Jaan Unt. Tartu, Johannes Esto Ühing, 2010. Lk 5.

täispika kroonika mõistel siinse töö kontekstis. Hayden White jagab ajalookirjutuse vormid traditsiooniliselt kolmeks (toetudes Harry Elmer Barnesi jaotusele): annaalid, kroonika ja päris ajalookirjutus (*history proper*). Kahe esimese puhul võib täheldada narratiivse vormi puudumist, sest teosed ei räägi täielikku lugu. Narratiivi puudumine ei ole ainuke element, mis kolme kategooriat üksteisest eristab. Sellele lisanduvad allikakriitika ja põhjus-tagajärg suhte jälgimine. Kui annaalideks võib pidada sündmuste kronoloogilist nimekirja, siis kroonikat eristab annaalidest see, et sündmusi esitatakse narratiivina, mis jääb lõpetamata. Lõppjäreluse asemel on lihtsalt kirjelduse lõpp autori kaasajas (*does not conclude, but terminates*) ning ilma korraliku narratiivita ei saa olla korralik ajalugu (nii Benedetto Croce kui ka Immanuel Kanti sõnul).³⁸ Samas leiab White narratiivile omaseid elemente, n-ö mininarratiive (*narreme*) ka annaalidest.³⁹ Lisaks sisukamale esitusele eristab kroonikat annaalist see, et selles on üks keskne subjekt, mille ümber tegevus toimub (piirkond, isik, sündmus, institutsioon). Kroonikat aga ühendab annaalidega ja eristab päris ajaloost see, et on jäädud kronoloogilise esitlusvormi juurde.⁴⁰

Kuigi sõna *kroonika* on kreeka keeles teoste pealkirjades või kirjeldustes kasutusel juba esimesel sajandil enne Kristust, siis standardseks saab see väljend alles varajaste kristlike teoste puhul neljandal sajandil pärast Kristust.⁴¹ Gerhard Wirth väidab, et kroonika kui ajalookirjutuse žanr sündis eesmärgiga kirja panna maailma ajalugu algusest peale kronoloogilises järjestuses. Kroonika kuju ja sisuline jaotus olenesid palju selle koostajast, need sisaldasid ime-tegusid, moraalijutukesi, sensatsioonide ja loodusnähtuste kirjeldusi. Teosed olid läbinähtavalt kompilatiivsed ja järgisid eeskujusid (nt Nepos Cornelius, Marcus Terentius Varro), sisaldasid religioosseid (sh jumalik õiglus) ja eshatoloogilisi elemente.⁴²

Karl Schnith tõdeb, et mõistet *kroonika* on kasutatud erinevate ruumiliste ja ajaliste piirangutega teoste kohta ning alates 13. sajandist on kombeks erinevaid ajalookirjutusi kroonikateks nimetada.⁴³ Vaadeldes kroonika definitsiooni ja kasutust keskajal, toob Graeme Dunphy ühisjoontena välja, et kroonika on lühike, lihtne ja kronoloogiliselt üles ehitatud teos. Kuid kui vaadata seda, kuidas terminit on pealkirjades kasutatud, siis mingisugust selget erinevust tuvastada pole võimalik. Samas tuleb märkida, et paljud pealkirjad on kesk-

³⁸ **Hayden White.** The Value of Narrativity in the Representation of Reality. – The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. Baltimore, London, The Johns Hopkins University Press, 1987 (see trükk 1990). Lk 1–25, siin lk 4–5.

³⁹ **H. White.** The Value of Narrativity, lk 14.

⁴⁰ **H. White.** The Value of Narrativity, lk 16.

⁴¹ Vt pikemalt **Graeme Dunphy.** Chronicles (terminology). – The Encyclopedia of the Medieval Chronicle. Gen. Ed. by Graeme Dunphy. Vol. I. Leiden, Boston, Brill, 2010. Lk 274–282, siin lk 274–276.

⁴² **Gerhard Wirth.** Chronik. Spätantike. – Lexikon des Mittelalters. Bd. II. Stuttgart, Weimar, Verlag J. B. Metzler, 1999. Lk 1955–1956, siin lk 1955.

⁴³ **Karl Schnith.** Chronik. Allgemeine Fragestellung und Überblick über die mittelalterliche Chronistik (Mittelalterlicher Westen). – Lexikon des Mittelalters. Bd. II. Stuttgart, Weimar, Verlag J. B. Metzler, 1999. Lk 1956–1960, siin lk 1956.

aegsetele teostele antud sajandeid hiljem. Ka terminit *annaalid* kasutati suhteliselt vabalt ja erilist sisulist vahet kroonikaga ei olnud, kahte terminit käsitleti sünonüümidenä. Kuigi ka termin *historia* võis kehtida sama teose kohta kui kroonika, võib mõnede autorite arvamusest järeldada, et *historia*'le esitati kõrgemaid nõudmisi. Dunphy tõdeb, et tegelikult mingisugust üldist konsensust leitud ei ole ja terminit *kroonika* kasutatakse üldiselt igasuguste teoste puhul.⁴⁴ Peter Damian-Grint arvab siiski, et 12. sajandiks oli ladinakeelses ajalookirjutuses mõistete *historia* ja kroonika/annalide vahele mingisugune piir tõmmatud.⁴⁵

Balti vanema ajalookirjutuse kontekstis on termini *kroonika* üle olnud võrdlemisi vähe diskussiooni. Karl Wilhelm Cruse mõtiskles 19. sajandil Balthasar Russowi elu käsitlevas teoses selle üle, et käesoleva aja kommetest lähtuvalt on ajalooteos kantud ühest juhtivast mõttest, mida see peab väljendama, erinevalt kroonikast, mis annab edasi ainult sündmusi. Ta ei ole sellise lihtsustatud käsitlusega nõus ja arutleb selle üle, et kroonikaid võib olla väga erinevaid.⁴⁶ Lemmit Mark ei kasutanud täispika kroonika mõistet, vaid mõistet *üldise maaajaloo käsitlejad* (vrd sks *Landesgeschichtsschreibung*⁴⁷), kes vaatlevad „maaajalugu kogu tema ulatuses või siis mõnda pikemat või tähelepanu äratavamat lõiku sellest“.⁴⁸ Ta jagas need teosed kolme perioodi vahel vastavalt piirkonnas toimunud sündmustele.

Sulev Vahre on märkinud, et nimetame kroonikaks nii Läti Henriku teost kui ka Kelchi ja Wrangelli kroonikaid kuigi vahepeal on möödunud aastasadu ja ajalookirjutus ei püsinud samal tasemel. Kogu Balti vanema ajalookirjutuse nimetamine kroonikate või kroonikakirjutuse ajaks on üldiselt aktsepteeritud.

⁴⁴ **G. Dunphy.** Chronicles (terminology), lk 276–282. Vrd mõiste *historia* keskaegses ajalookirjutuses nt **Hans-Werner Goetz.** The Concept of Time in the Historiography of the Eleventh and Twelfth Centuries. – Medieval Concepts of the Past. Ritual, Memory, Historiography. Ed. by Gerd Althoff, Johannes Fried, Patrick J. Geary. German Historical Institute. Washington, D.C., Cambridge University Press. 2002. Lk 139–165, siin lk 143. Viis kriteeriumi, mis eristasid ajalookirjutust teistest žanridest olid: a) *res gestae* kirjeldus, mille juures ajalookirjutaja valis välja, mis on mäletamist väärt; b) tõese teabe esitamine; c) mineviku kirjeldus ja päritolu otsimine; d) mineviku edasi andmine tuleviku jaoks; e) kronoloogiline järjestus.

⁴⁵ **Peter Damian-Grint.** The New Historians of the Twelfth-Century Renaissance. Inventing Vernacular Authority. The Boydell Press, 1999. Lk 200. Pikemalt erinevatest mõistetest ja nende kasutusest samas, lk 211–264.

⁴⁶ **Karl Wilhelm Cruse.** Balthasar Rüssow, in Erinnerung gebracht. Gelegenheitsschrift zur Ankündigung des Lehrganges auf dem Gymnasio illustri zu Mitau für das Jahr 1816. Mitau, Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, 1816. Lk 35 jj.

⁴⁷ Vrd **Dieter Mertens.** Landeschronistik im Zeitalter des Humanismus und ihre spätmittelalterliche Wurzeln. Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus. Hrsg. Franz Brendle, Dieter Mertens, Anton Schindling, Walter Ziegler. Stuttgart, Franz Steiner, 2001. Lk 19–31. Ühest definitsiooni Mertens ei anna, kuid toob välja, et *Landesgeschichtsschreibung* võib olla *Landschaft*'i või mõne dünastiaga seotud territooriumide ajalugu.

⁴⁸ **L. Mark.** Historiograafia. Lk 166.

Vah tre rõhutas ühtlasi, et tegemist on tingliku üldistusega ning ei tohi unustada, et tegelikult oli perioodi ajalookirjutus žanride poolest hoopis mitmekesisem.⁴⁹

Mõiste *täispikk kroonika* tõi kõige selgemalt käibesse Sulev Vah tre, kelle arvates võiks täispikaks kroonikaks lugeda „seostatud jutustust, refereeringut ajaloolistest sündmustest, reeglina nende toimumise kronoloogilises järjekorras, mis algab hiljemalt sakslaste tulekuga Väina jõele 12. sajandil ja ulatub autori kaasajani“.⁵⁰ Nii luges Vah tre varauusaja täispikkadeks kroonikateks Johann Lohmülleri, Balthasar Russowi, Johann Renneri, Heinrich von Tiesenhauseni, Moritz Brandise, Franz Nyenstede, Dionysius Fabriciuse, Jürgen Helmsi, Thomas Hiärni, Lode-Werner, Christian Kelchi, Karl Johann von Blombergi ja Otto Fabian von Wrangelli teosed. Vah tre eristas veel nõ elavad ehk autori kaasaega käsitlevad kroonikad: Christian Bomhoweri, Tilman Bredenbachi-Philip Olmeni, Bartholomäus Grefenthali, Laurentius Mülleri, Salomon Henningi kroonikad.⁵¹ Linnakroonikute alla liigitas Vah tre 17. sajandi kontekstis Michael Zaupe, Viecken, Bodeckeri, Melchior Fuchsi ja Erdmann Tolgsdorfi. Vah tre eristab ka annaale, aga nendeks pidas ta keskaegseid teoseid,⁵² mitte näiteks Bodeckeri kroonikat, mis on samuti annaali- või päevaraamatulaadselt üles ehitatud.

Katri Raik näeb vanema ajaloo allikatena kohalikke kroonikaid ja kroonikatele lähedaste žanride esindajaid, mille „geograafiliselt ja ajaliselt piiratud jutustustes on põhirõhk autori kaasajal, allikatesse suhtutakse kriitikata.“⁵³ Raik toob kasutusele veel termini *kompilatiivne kroonika*, mille esimeseks esindajaks peab ta Hermann Wartberge kroonikat 14. sajandist. Kuna kroonika algab kaupmeeste tulekuga, siis on see ühtlasi ka täispikk.⁵⁴ Kompilatiivsete kroonikate puhul tuleks teha vahet jätkavate (st kus autor kirjeldab ka oma kaasaja sündmuseid) ja erinevatest allikatest koostatud kroonikate vahel (puhas kompilatsioon). Kuigi ka erinevatest allikatest kokku kirjutatud kroonikad toetuvad tihti peale rohkem ühele või teisele kroonikale, on kirjutamise või koostamise protsess olnud siiski mõnevõrra erinev sellisest kroonikast, mis on kas sõnasõnalt või siis lühendatult ümber kirjutatud mõnest varasemast kroonikast ja mida on seejärel jätkatud (nt Bodecker, Wrangell). Nn originaalne kompilatsioon ehk mitmetest erinevatest allikatest kokku kirjutatud ajalooteos on huvitav nii allika- kui teadetevaliku poolest (näiteks Eestimaa rüütelkonna sekretäri Moritz Brandise kroonika). Ühe allika refereeringu puhul on huvitav jälgida vaid teadetevalikut ehk seda, mida on refereerija pidanud oluliseks edasi anda (näiteks Adam Friedrich von Fischbachi kokkuvõtte Lode-Werner kroonika esimesest poolest, mis sisaldab mõningad üksikuid originaalteateid).

Oma olemuselt on 17. sajandi kroonika mõnevõrra erinev 16. sajandi Vene-Liivi sõja aegsetest ja veel vanematest kroonikatest. Kuigi ka 17. sajandil oli

⁴⁹ S. Vah tre. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest, lk 9–10.

⁵⁰ S. Vah tre. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest, lk 11.

⁵¹ Samas.

⁵² Samas.

⁵³ K. Raik. *Historia magistra Vitae*, lk 7.

⁵⁴ K. Raik. Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal, lk 9.

trükivalmis kroonika mahukaim osa autori kaasaeg või periood vahetult enne seda, ei olnud enam nii palju kroonikaid, mis kirjeldaks kaasaegseid sündmusi. Mõned kroonikad, näiteks Moritz Brandise oma, ei jõudnudki keskajast kaugele. Tuleb tõdeda, et me ei tea, mis oli Brandise jaoks kroonika kirjutamise eesmärk ning kui kaugele soovis autor oma teosega jõuda. Kuigi ka Vene-Liivi sõja aegsed kroonikad kirjeldasid varasemat perioodi, oli nende eesmärk kirja panna kaasaegsed tähelepanuväärsed sündmused, mille autor oli läbi elanud või mis olid toimunud tema eluajal. Täispikkade kroonikate autoritel oli soov kirja panna kogu piirkonna ajalugu alates varasemast ajast ning seetõttu olid nende varasema perioodi kirjeldused mõnevõrra mahukamad.

Kroonikaks võib vaatluse all olevaid teoseid nimetada seetõttu, et sündmused on üles märgitud rangelt kronoloogilises vormis ja mitte teemade kaupa. Christian Kelchi *Liivimaa ajaloo järjes* on kohati kronoloogilise vormi taotlus nii punktuaalne, et on katkestatud ühe piiramise kirjeldus mõne teise piirkonna kuupäevaliselt dateeritud sündmuste edasiandmiseks. Tuleb mainida, et Kelchi *Liivimaa ajaloo järg* on keskmisest 17. sajandi kroonikast ka palju rohkem Vene-Liivi sõja tüüpi kroonika.

Varauusaegseid täispikki kroonikaid saab jaotada ka lõpetatud ja lõpetamata kroonikateks.⁵⁵ Erinevalt annaalidest on varauusaegse kroonika puhul tegemist ühe autori loominguga. Kuigi näiteks Bodeckeri ja Adam Friedrich von Fischbachi Lode-Weneri kroonika kokkuvõtet mõlemat jätkati, on enamasti võimalik tuvastada, kas kroonika lõpeb autori poolt ette nähtud kohas või on selle lõpetanud autori surm. Viimaseid nimetataksegi lõpetamata kroonikateks.

Tööst on välja jäänud siiani väga vähest käsitlust leidnud nn tundmatud kroonikad ja lühemad referaadid ning päevaraamatud, mida on nimetanud Carl Schirren⁵⁶ või on leitud viimasel ajal Sulev Vahtre,⁵⁷ Kaarel Vanamöldri⁵⁸ ning

⁵⁵ Keskaja puhul on kasutusel olnud eristus „elavad“ ja „surnud“ kroonikad. **K. Schnith.** Chronik. Allgemeine Fragestellung und Überblick über die mittelalterliche Chronistik (Mittelalterlicher Westen), lk 1956.

⁵⁶ Carl Schirren nimetab Rootsi arhiivides olevaid Eesti- ja Liivimaa ajalooallikaid tutvustavas ülevaates ühte seniidentifitseerimata kroonikat: Historia von 1561–1601. Misc. L. 14, Bd. III. 553–628. **Carl Schirren.** Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischer Archiven und Bibliotheken. Erstes Heft. Dorpat, 1861 ja jätk Dorpat, W. Gläser, 1861–1868. Lk 208.

⁵⁷ Sulev Vahtre on Peterburi Rahvusraamatukogust leidnud senitundmata kroonika, mis käsitleb pealkirja järgi ajavahemikku 1158–1627. Pealkirjas märgitakse autoriks Russow, tegelikult on see Balthasar Russowi, Salomon Henningi, Herman Samsoni ja Georg Neuneri trükiste põhjal ja allikate refereeringutega Riias koostatud teos. Töö käsikirja kallal on väidetavalt lõpetatud 25. aprillil 1627, aga tekst ise lõpeb 275. leheküljel 1601. aasta ja märkusega, et jätk puudub. Erm. Nem. 138. G. Mülleri käsikirjade kogust, nr 82. 18./19. sajandi vahetuse ära kiri. **Sulev Vahtre.** Balti kroonikate käsikirjadest Peterburi raamatukogudes. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2002. Tartu, Õpetatud Eesti Selts, 2004. Lk 297–306, lk 301–302.

⁵⁸ Kaarel Vanamölder leidis Tallinna linnaarhiivist ülevaate 1650. aastate Vene-Rootsi (Moskoviidi sõjast). TLA 230.1.B.1. 301.

käesoleva töö autori poolt.⁵⁹ Nimetatud teoste sügavam analüüs ja võrdlus senituntud teostega peab jääma edaspidiseks. Võimalik, et tegemist on lühikeste ametkondlikuks või isiklikuks kasutuseks kirjutatud teostega, millel puudub originaalne sisu. Paljud sellised lühikokkuvõtted on tõenäoliselt tänaseks hävinud.

Samuti on käesolevast tööst on välja jäänud erinevad lühemat lendleheladised trükised (välja arvatud artiklis sõja mõjust) ning reisikirjad,⁶⁰ kuigi nende hulgas on teoseid, mille puhul žanrivaheline piiride tõmbamine on keeruline ja vaieldav. Nii on Triin Parts liigitanud reisikirjade alla näiteks Konrad Busowi *Moskva kroonika* (Die Moskauer Chronik, 1620) ja Petrus Petrejuse *Moskva riigi kirjeldus* (Regni Muschovitici sciographia..., 1615), mida võiks sisu poolest käsitleda ajaloooteoste hulgas.

Allikate ajaline ja geograafiline piiritlemine

Doktoriväitekirjaks kogutud artiklid hõlmavad endas perioodi Vene-Liivi sõjast Põhjasõjani, keskendudes põhiliselt 17. sajandile. Perioodi alguse näol on tegemist nn kroonikakirjutuse kõrgajaga, mille osas on antud töös põhiliselt silmas peetud Vene-Liivi sõja algusaegadel kirjutatud ja selle sündmuste põhikajastajateks olnud kroonikaid. Ajaliselt kõige hilisem ajalookirjutaja, kellest põgusalt ühes artiklis juttu tuleb, on Arvid Moller, kelle *Fata Dorpati* ilmus alles 1753. aastal, kuid seda erandit silmas pidades tõmbab autor piiri siiski Põhjasõja aega.

Kui valitud perioodi algus on nii ajaloolises kui ajalookirjutuslikus mõttes tõmmatud murrangulisele ajale, siis perioodi lõpus võib samuti näha teatavat muutust ajalookirjutuse arengus. Kahtlemata tõi Vene-Liivi sõda endaga kaasa tõusu kirjutatud ajaloooteoste hulgas. Kas ja kui selgelt erinesid esimesed varauusaegsed kroonikad vormilt ja stiililt keskaegsetest, on raske selgelt piiritleda ja väärrib edaspidi põhjalikumat uurimust. Ka terve keskaja vältel ei kirjutatud täpselt ühesuguseid teoseid.

Pea sama keeruline on tõmmata selget piiri kroonikakirjutuse ja teadusliku ajalookirjutuse vahele. Balti ajalookirjutuses on teadusliku ajalookirjutuse algust nähtud alates Johann Gottfried Arndtist, Friedrich Konrad Gadebuschist

⁵⁹ Töö autor tuvastas Tallinnas Eesti Ajaloomuuseumist (edaspidi AM) ühe lühikese kroonika kõige vanemast ajast kuni 1690. aastani. Käekirja järgi otsustades on see pärit hilisemast ajast kui 17. sajand. Kroonika kuulus Eestimaa Üldisele Avalikule Raamatukogule (*Estländische Allgemeine Öffentliche Bibliothek*). Märget autori ega ümberkirjutaja kohta ei ole, allikaviiteid samuti mitte. Kurtze Geschichte von Ehst- und Liefland wie auch Oesel. AM 237.1.161.

⁶⁰ Reisikirjade temaatikaga varauusajal on tegelenud näiteks **Triin Parts**. Vt Reisimisest läbi Eesti ja Põhja-Liivimaa 16. sajandi II poole ja 17. sajandi reisikirjade põhjal. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikool, 2007; **Triin Parts**. Eesti ala käsitlevad varauusaegsed reisikirjad. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III. Koost. Enn Küng. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24). Tallinn, Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 401–433.

kui ka 19. sajandi ajalookirjutusest. Christina Kupffer näeb 18. sajandi autorite tekstides märke pragmaatilisest ajalookirjutusest, mille harrastajad ei jutusta sündmusi kronoloogilises järjestuses, vaid on asunud analüüsima ka põhjustagajärg suhet.⁶¹ 17. sajandi ajalookirjutus on Kupfferi hinnangul selgelt eelteaduslik (*vorwissenschaftlich*).⁶²

Sulev Vahtre lõpetab oma vanema kroonikakirjutuse käsitluse Johann Gottfried Arndtiga (1710/1713–1767), kuid kui välja arvata Arndti teose teise osa kroonikalaadne vorm, on autori käsitluslaad, kriitikameel ja erudeeritus pigem sarnane August Wilhelm Hupeli ja Friedrich Konrad Gadebuschiga kui 17. sajandi kroonikutega. Seetõttu võiks viimaseks varauusaegseks kroonikuks siiski pidada Christian Kelchi.⁶³ Ka Sulev Vahtre on esile toonud Arndti suure eruditsiooni ja allikate tundmise ning tõdenud, et teose näol ei ole enam tegemist kroonikaga selle traditsioonilises tähenduses.⁶⁴ Lemmit Mark peab murranguliseks 18. sajandi keskpaika, kui hakati allikaid süstemaatilisemalt koguma ja pandi alus ajalooteaduse arengule.⁶⁵ Temaga ühineb Katri Raik, kes toob esile 18. sajandil kasutusele tulnud viitesüsteemi ja arenenuma allikakriitika, mis iseloomustavad üleminekut uusaegsele ajalookirjutusele.⁶⁶

Johann Gottfried Arndti ajalooteostele on keeruline hinnangut anda, sest temalt on säilinud keskaegse allika (Henriku Liivimaa kroonika) kommenteeritud tõlge ja selle kroonikalaadne jätk. Mõnes mõttes võib Arndti Henriku editsiooni (tänu ulatuslikele kommentaaridele) pidada paremaks nii mõnestki hilisemast; samas on nii pika keskaegse allika tõlge ja kommenteeritud väljaanne uus küll Liivimaa kroonikakirjutuse vaatenurgast, kuid kindlasti mitte üleüldises varauusaegse ajalookirjutuse kontekstis. Siinkirjutaja hinnangul võiks sellegipoolest Arndtiga alustada pigem uut peatükki sinise ajalookirjutuse ajaloos ning seega käesolev uurimus tema teoseid ei käsitle.

Piirkondlikult on käsitletud tolelaegse Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutajaid, kelle teosed on puudutanud Eesti territooriumi ajalugu või siis nende piirkondade ajaloo kirjutajaid, kes ise ei pruugi olla kohalikud. Vaatamata sellele, et Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa kuulusid vaadeldava perioodi jooksul erinevatele valitsejatele ning olid nii luterluse kui katoliikluse mõjualas, säilis ka 17. sajandil enamasti vähemalt ajalookirjutuses teatav ühtekuuluvustunne keskaegsete Liivimaa riikide vahel ning kirjutada vaid Eestimaa või Liivimaa

⁶¹ **Christina Kupffer.** Geschichte als Gedächtnis. Friedrich Konrad Gadebusch 1719–1788. Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2004. Lk 27–29.

⁶² **C. Kupffer.** Geschichte als Gedächtnis. Lk 97.

⁶³ Nagu on seda teinud ka näiteks Lutz Spelge. **Lutz Spelge.** Das Russlandbild der livländischen Chroniken des 17. Jahrhunderts. – Deutschland-Livland-Russland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Hrsg. Norbert Angermann. Lüneburg, Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 1988. Lk 175–204, lk 178. Üleminekuks 16.-lt 17.-le sajandile peab ta Brandise ja Nyenstede kroonikaid. Samas, lk 179.

⁶⁴ Vt nt **Sulev Vahtre.** Jüriöö. Tallinn, Eesti Raamat, 1980. Lk 15.

⁶⁵ **L. Mark.** Historiograafia, lk iv.

⁶⁶ **K. Raik.** *Historia magistra Vitae*, lk 7.

ajalugu oli pigem tähelepanuväärne erand kui reegel. Samuti olid mitmed ajalookirjutajatest teadaolevalt või tõenäoliselt sisserrändajad. Mitmed neist kodunesid siin nii hästi, et vaatamata sünnikohale kuskil mujal, kirjutasid nad siinset ajalugu kui oma kodumaa ajalugu.

Käsitraditsioonid ja kirjalikud allikad

Mitmed kroonikad trükiti krooniku eluajal või vahetult pärast seda, mõned isegi mitmeid kordi. Kroonikatest on autori eluajal trükitud näiteks Balthasar Russowi, Laurentius Mülleri, Christian Kelchi ja Daniel Hartnacki teosed. 17. sajandil trükiti mahukamad ajalooteosed Saksamaal ka ajal, kui Riias, Tartus ja Tallinnas juba tegutsesid trükikojad. Kohalikes trükikodades trükiti pigem lühemaid trükiseid. Nii on *Academia Gustaviana* kõned, dissertatsioonid ja Friedrich Meniuse mitmed teosed trükitud Tartu ülikooli trükikojas. Ka Kuramaa superintendent Paul Einhorn, kelle põhiliselt etnoloogilist kirjeldust *Historia Lettica*⁶⁷ loetakse (kas osalt pealkirja pärast) ajalookirjutuse alla, publitseeris nimetatud teose Tartus ülikooli trükikojas ning mitmed teised trükised Riias. Ühest selget põhjust, miks mahukamaid ajalooteoseid ei trükitud siinsetes trükikodades, on raske leida. Enamik 16. sajandil trükitud kroonikaid pärinevad ajast, kui kohalikke trükikodasid veel ei olnud, 17. sajandil aga ei jõudnud enamik pikki kroonikaid trükki mitmel erineval põhjusel, mida pole enamasti võimalik täie kindlusega välja selgitada.⁶⁸

Ainuke 17. sajandil trükitud mahukas kroonika on Christian Kelchi *Liivimaa ajalugu*, mis on huvitav seetõttu, et see on säilinud kahe erineva tiitellehega.⁶⁹

⁶⁷ *Historia Lettica* Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. In welcher Von der Letten als alten Einwohner und Besitzer des Lieflandes, Curlandes und Semgallen Namen, Ursprung oder Ankunfft, ihrem Gottes-Dienst, ihrer Republica oder Regimente so sie in der Heydenschafft gehabt, auch ihren Sitten, Geberden, Gewonheiten, Natur und Eigenschafft [et]c. gründlich und ümbständig Meldung geschicht. Der Teutschen Nation und allen der Historischen Warheit Liebhabern, zu einem nöthigen Unterricht zusammen getragen und in dem Druck verfertigt Durch Paulum Einhorn, Fürstlichen Curländischen Superintendenten P. M. In Verlegung Jacobi Sternbachs, Notarij Ecclesiastici Curlandis. Tartu, Johann Vogel, 1649.

⁶⁸ Vt artikkel „Historian and the Printing Press in early modern Estonia and Livonia“ siin väitekirjas.

⁶⁹ Esimene ja oletatavasti originaalversioon kannab pealkirja Liefländische Historia oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Ehist-, Lief- und Lettlands; Vornehmlich in sich begreifend Einen kurtzen Bericht von den Nahmen, Eintheilung, und Beschaffenheit der Provintz Liefland, von deroelben ältesten Einwohnern, der Ehisten und Letten Ursprung, Heydentum und erster Bezwungung: Von des Schwerd-Brüder und Marianischen Teutschen Ritter Ordens Anfang, Regierung und Untergang: Von denen zwischen Schweden, Polen, Moscau und Dennemarck etc des Landes wegen, geführten landwierigen Kriegen, und viel andern bis auffs 1690. Jahr, vorgelauffenen denckwürdigen Dingen mehr; Theils aus Ein- und Ausländischen Geschicht-Schreibern, theils alls glaubwürdigen, noch ungedruckten Urkunden, und selbst-eigener Erfahrung zusammen getragen, und in fünf Büchern abgefasset, von Christiano Kelchen, Pastore zu St Johannis. In

Kõik autori eluajal trükitud kroonikad on üldjuhul hästi kättesaadavad, välja arvatud Hans Löwenklau kommentaarid Liivimaa sõja kohta. Mitmed kroonikad on antud välja korduvalt, vajadusel on sellisel juhul kasutatud mitut trükki, enamasti on see viites märgitud ja põhjendatud. Mitmed kohalikud ning Lääne-Euroopa varauusaegsed trükised on digiteeritud ja kättesaadavad ka interneti vahendusel, mis teeb nende kasutamise veelgi lihtsamaks.

Hiljem on editeeritud näiteks Moritz Brandise, Franz Nyenstede, Dionysius Fabriciuse, Bodeckeri, Thomas Hiärni kroonikad, Christian Kelchi kroonika järg ja Fischbach-Wrangelli kroonika. Enamik neist on ilmunud 18. sajandi lõpus või 19. sajandil. Mõne kroonika puhul (Thomas Hiärn) on väljaandeid mitu ja editsioonid on erineva kvaliteediga. Uusaegsete editeerijate pea krooniliseks kujunev probleem oli kroonikate käsikirjade paiknemine erinevates mäluasutustes ja soov kroonika kiiresti trükitult lugejateni viia, tegemata eelnevalt neis erinevates kogudes põhjalikumat uurimistööd. Thomas Hiärni kroonika on säilinud kolmes autograafis,⁷⁰ kuid kroonika poolik 18. sajandi väljaanne⁷¹ ja terviklikum 19. sajandi väljaanne on mõlemad ilmunud mitte kõige uuema, vaid vahepealse käsikirja järgi. Kõige uuem käsikiri, mis asub Tartu Ülikooli raamatukogus,⁷² leiti kohe pärast *Monumenta Livoniae antiquae* (edaspidi MLA) väljaandmist ning selle järgi on MLA teises köites tehtud ka täiendus ja vigade parandus, kuid editsioon koos parandustega ei vasta sellegipoolest täielikult parimale käsikirjale. Hiärni kroonika esimese peatrüki võrdlusel Tartu käsikirjaga selgus, et mitmed pisivead on jäänud ka vigade parandusest välja, kuid vaatamata sellele on MLA väljaanne üldiselt kasutatav.

Jerwen, im Hertzogthum Esthland. Cum gratia & Privilegio Sacrae Regiae Maj. Sveciae. Verlegts Johann Mehner, Buchhändler in Reval, im Jahr 1695. Rudolphstadt, druckts bey Heinrich Urban... Näiteks TÜR kohaviitadega R Hsm. A-029; R Est. A-859; R Wlt. 1054. Teine, võimalik piraattrükis, kannab tiitellehel pealkirja Liefländische Historia oder Kurtze und eigentliche Beschreibung der Denckwürdigsten Friedens- und Krieger-Geschichte, So sich theils vor, theils nach der Liefländer Bestehung zum Christenthum, bis auffs Jahr 1689 begeben, so wohl aus glaubwürdigen Scribenten, als auch aus bisshero noch nicht ans Licht gekommen glaubwürdigen Uhrkunden, und theils eigener Erfahrung, In Fünff Büchern auff's kürztzeste abgefasset und entworfen von Christian Kelchen, Pastore zu St. Johannis in Jerwen. Frankfurt und Lepizig, In Verlegung von Johann Meners, Buchhandl. Rudolfstadt, Druckts Heinrich Urban 1695. Näiteks TÜR kohaviidaga R Est A-11589.

⁷⁰ Ning mitmetes ära kirjade. **Janet Laidla**. Thomas Hiärn ja tema Eesti-, Liivi- ja Lätimaa ajalugu. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006. Lk 75–90. Võrreldes ÕES aastaraamatus ilmunud artikliga on vahepeal tulnud välja ka ära kiri Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus (edaspidi TLÜAR) Msc V-4423 ning Rootsist: Notitz und Extract, Rootsi kuninglikus raamatukogus, ad marg. Et exemplar hos Archiuarius Riesenkamph i Revel 1754. Conv. Livonica. No. 6. **C. Schirren**. Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen, lk 208.

⁷¹ Sammlung Ehst- Liv- und Kurländischer Geschichtschreiber [sic]. Bd. I. Mitau bey Johann Magnus Wehrt, 1794. Mainimisväärses võib pidada asjaolu, et just Hiärni kroonika alustati nii *Sammlung Ehst-, Liv- und Kurländischer Geschichtschreiber* kui ka *Monumenta Livoniae antiquae* (edaspidi MLA) sarju.

⁷² TÜR KHO, Mscr 140.

Sama probleem on ka Franz Nyenstede kroonika editsioonil. Käsikirju analüüsinud Katri Raigi arvates läks kroonika originaalkäsikiri kaduma 18. sajandi keskel. See jäi pärast autori surma ilmselt kas perekonna või Riia linna käsutusse, kuid kroonika levis ja oli üsna tuntud ärakirjade vahendusel.⁷³ G. T. Tielemann on arvanud, et Caspar von Ceumern⁷⁴ kasutas originaalkäsikirja. Tema poeg leitnant Caspar von Ceumern andis käsikirja kasutada Riia bürgermeistrile Peter von Schivelbeinile,⁷⁵ kes omakorda laenas oma kogudest materjale Johann Gottfried Arndtile. Arndti märkustega võrreldes leidis Raik, et originaalkäsikiri on ilmselt põhjalikum kui suurem osa levinud käsikirju.⁷⁶ Vanim teadaolev säilinud Nyenstede kroonika käsikiri kuulus Eestimaa rüütelkonnale.⁷⁷ Nyenstede kroonika moodustab kogu käsikirjast esimesed 131 lehte. Käsikiri on koostatud 17. sajandi keskel,⁷⁸ väidetavalt aastal 1656.⁷⁹

Trükis avaldas Nyenstede kroonika Riia kooliõpetaja ja luuletaja Gotthard Tobias Tielemann 1837. aastal eraldi ja MLA II köites 1839. aastal.⁸⁰ Teosel on lühike väljaandjapoolne eessõna, kus on lühidalt kirjutatud krooniku eluloost ja kroonika käsikirjadest. Tielemann kasutas kuut Riia ärakirja, kuid ükski neist pole praeguste andmete põhjal sama hea kui Tallinna käsikiri.⁸¹ Vahe ei ole siiski nii suur, et Tielemanni trükist peaks loobuma kuni Tallinna ärakirja avaldamiseni.⁸² Mark ei ole väljaandega rahul, kuna lisaks trüki aluseks olnud

⁷³ **K. Raik.** *Historia magistra vitae*, lk 52.

⁷⁴ **Caspar von Ceumern** (1612–1692). Rüütelkonnasekretär, maakohtu ja õuekohtu assessor, Pärnu maakohtu assessor. Avaldas entsüklopeedilise teose *Theatridium Livonicum* (Riia 1690). Aadeldati 1662, omas Liivimaal kolme mõisat. **Richard Kleis.** Caspar von Ceumern. – Eesti biograafiline leksikon (edaspidi EBL). Tartu, Loodus, 1926–1929. Lk 67. (Edaspidi EBL). **J. Olvet.** Caspar von Ceumern. – EBL täiendusköide, lk 40.

⁷⁵ **G. T. Tielemann.** Vorrede. Franz Nyenstädt's weiland rigischen Bürgermeisters und königlichen Burggrafen, Livländische Chronik, nebst dessen handbuch. Hrsg. von G. Tielemann. – MLA. Bd. II, Riga und Leipzig, Eduard Franzen's Buchhandlung, 1839. Lk VII. Teosest ilmus 1968. aastal Osnabrückis faksiimiletrükk.

⁷⁶ **K. Raik.** *Historia magistra vitae*, lk 53.

⁷⁷ Praegu: AM 92.1.24.

⁷⁸ **K. Raik.** *Historia magistra vitae*, lk 54.

⁷⁹ Lisaks leidub käsikirju veel Eestis Rahvusarhiivis (edaspidi RA): EAA 2062.2.7; Läti rahvusarhiivis (edaspidi LVVA): 214.6.308, 309; 214.6.309; 4038.2.2; Läti Ülikooli akadeemilises raamatukogus (edasidi LUAB) F 25, mscr 498; F 25, mscr 497; LVVA 214.6.310, 311 vt pikemalt **K. Raik.** *Historia magistra vitae*, lk 51–58. Carl Schirren nimega Stockholmis Rootsi kuninglikus raamatukogus asuvat käsikirja, mis on poolik, vaid 11. peatüki peaaegu lõpuni. Bruchstück einer Livl. Chronik. **C. Schirren.** Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen, lk 208. Venemaa Teaduste Akadeemia Raamatukogus on kaks ärakirja (Q119, 18. sajandi II pool; F 110, 19. sajandi I veerand, Winkelmann, 472). **S. Vahtre.** Balti kroonikate käsikirjadest, lk 304.

⁸⁰ Franz Nyenstädt's weiland rigischen Bürgermeisters und königlichen Burggrafen, Livländische Chronik.

⁸¹ **K. Raik.** *Historia magistra vitae*, lk 44.

⁸² **K. Raik.** *Historia magistra vitae*, lk 58.

käsitsete puudustele on Tielemann kroonikat omavoliliselt lühendanud ja keelt ning kirjaviisi kaasajastanud.⁸³

Vaatamata eelpool välja toodud mõõndustele, on uusaegsed väljaanded uuri- jale hästi kättesaadavad ja sobivad teosest üldülevaate saamiseks, kuid süga- vamaks tekstianalüüsiks võiks pigem kasutada kõige sobivamat käsikirja kui selline on tuvastatud (Thomas Hiärni, Franz Nyenstede, Christian Kelchi kroo- nika järje ja Otto Fabian von Wrangelli päevaraamatu puhul). Kui kroonika käsikirjade omavahelist analüüsi pole tehtud, siis ei saa ühtegi käsikirja esile tuua ning väljaandest paremaks hinnata. Nii on näiteks raske hinnata Moritz Brandise ja Dionysius Fabriciuse kroonikate väljaandeid.

Viimase kümne aasta jooksul on mitmed teosed ilmunud ka eesti keeles. Nii on võimalik lisaks korduvalt tõlgitud Henriku Liivimaa kroonikale ja Balthasar Russowi kroonikale tänu Ivar Leimusele eesti keeles lugeda Johannes Renneri⁸⁴ ning Christian Kelchi kroonikat⁸⁵ ja viimase jätku.⁸⁶ Samuti on ilmunud eesti- keelne tõlge Dionysius Fabriciuse kroonikast.⁸⁷ Eesti keeles on vanematest kroonikatest lisaks ilmunud veel *Liivimaa vanem riimkroonika*⁸⁸ ning lühe- matest 17. sajandi trükistest näiteks Reiner Brockmanni,⁸⁹ Friedrich Meniuse⁹⁰ ja Johannes Risinghi⁹¹ publikatsioonid. Vähemalt osaliselt on eesti keelde tõlgi- tud ka Franz Nyenstede⁹² ja Otto Fabian von Wrangelli⁹³ teosed.

Mitmed nimetatud kroonikad ei ole aga kunagi täies mahus trükivalgust näi- nud. Lode-Werneri kroonika on säilinud mitmetes ära kirjutades nii saksa- kui ka ladinakeelsest originaalist Tallinna, Tartu, Riia, Peterburi aga ka näiteks Kopen- haageni raamatukogudes ja arhiivides ning põhjalikult pole selle kroonika käsikirju keegi võrrelnud. Väidetavalt on kõige väärtuslikum Lode-Werneri

⁸³ L. Mark. Historiograafia, lk 240.

⁸⁴ Johann Renner. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tõlk. Ivar Leimus. Tallinn, Olion, 1995 (2006).

⁸⁵ Christian Kelch. Liivimaa ajalugu. Tõlk. Ivar Leimus. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2004.

⁸⁶ Christian Kelch. Liivimaa ajaloo järg. Tõlk. Ivar Leimus. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2009.

⁸⁷ Dionysius Fabricius. Liivimaa ajaloo lühülevaade. Tõlk. Jaan Unt. Tartu, Johannes Esto Ühing, 2010.

⁸⁸ Liivimaa vanem riimkroonika. Tõlk. Urmas Eelmäe. Tallinn, Argo, 2003.

⁸⁹ Reiner Brockmann. Teosed = Peinepoy Bpokmannoy poihmata = Reineri Brockmanni opera = Reiner Brockmann's Werke. Koostanud ja toimetanud Endel Priidel. Tartu, Ilmamaa, 2000. Lk 219–259.

⁹⁰ Friedrich Menius. Jutustus Tartu Ülikooli inauguratsioonist. Tõlk. Kristi Sak. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997.

⁹¹ Johannes Claudii Risingh. Kõne Tartu linnast. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996 ja uuem täiendatud köide Tartu, Ilmamaa, 2009.

⁹² K. Raik. *Historia magistra vitae*, lk 111–144. Katri Raik on tõlkinud eesti keelde eel- kõne, III, IV, V, VI, VII (osaliselt?) ja mõned leheküljed Liivi sõja ajast.

⁹³ E. V. Saks. Otto Fabian Wrangelli Eestimaa kroonika, lk 75–79 (osa sissejuhatusest, tegelikult Fischbachi sissejuhatus). Kaarel Vanamõlder. Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitusvõimalustest. Magistritöö. Tartu, Tartu Üli- kool, 2007., lk 34–111. Katkeid kroonikast on tõlgitud Eesti NSV ajaloo lugemikus: Põhja- sõja lõpuaastad. Eesti NSV ajaloo lugemik. Köide I. Juhan Kahk, Artur Vassar. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1960. Lk 235–243. Aastad 1710–1711, 1715, 1719, 1720–1721.

17. sajandi lõpust pärinev käsikiri Venemaa Teaduste Akadeemia Raamatukogu käsikirjade osakonnas (Q 29) ja mis sisaldab nii saksa- kui ladinakeelset käsikirja.⁹⁴ Teine paljulubav käsikiri asub Rahvusarhiivis.⁹⁵ Seda on oletatavasti alustatud 17. sajandil, puudu on algus, kirjutatud on halvakvaliteedilisele erinevate vesimärkidega paberile vähemalt kolme erineva käekirjaga. Ühtegi käekirja ei saa täie kindlusega seostada teiste Gustav von Lode kohta säilinud dokumentidega.⁹⁶ Vieckeni käsikirja pole samuti tervikuna välja antud ning igasugune käsikirjade omavaheline analüüs puudub.⁹⁷ Michael Zaupe ja Jürgen Helmsi kroonikad ei ole teadaolevalt tervikuna säilinud. Zaupe kroonikast on säilinud väljakirjutused ja Jürgen Helmsi kroonikast kolm erinevat kokkuvõtet.⁹⁸ Kroonikate käsikirju ja ära kirju asub kindlasti Rootsi ja Venemaa, võib-olla ka teiste riikide arhiivides.⁹⁹

Võrdluseks on loetud kroonikaid ning ajalooteoseid, mis on olnud 17. sajandi ajalooteoste allikateks või eeskujuks. Neid on enamasti kasutatud kõige lihtsamini kättesaadavas vormis, olgu see originaal, väljaanne või tõlge,

⁹⁴ **S. Vahstre.** Balti kroonikate käsikirjadest, lk 303. Käsikirjad Eestis: RA, EAA 2062.2.6, EAA 854.1.767; AM 161.1.7, 237.1.124; TÜR KHO Mscr 171; TLÜAR Msc V 1363, Msc V 1845; TLA 236.1.113. Käsikirju mujal: üks saksakeelne versioon käsikirjast olevat saadetud Peterburi Akadeemiale, et see trükkida lasta, aga akadeemia ei olevat trükkimisega nõus olnud. Kas siinkohal võib olla tegemist sellega, mida Vahstre parimaks peab? **Friedrich Konrad Gadebusch.** Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. I–III. Riga bey Johann Friedrich Hartknoch, 1777, lk 191. Venemaa Teaduste Akadeemia Raamatukogus lisaks 18. sajandist pärinev ladinakeelne käsikiri (F 39, 18. sajand). **S. Vahstre.** Balti kroonikate käsikirjadest, lk 303.

⁹⁵ RA, EAA 854.1.797.

⁹⁶ Võrreldud nt RA, EAA 2069.1.346 Gustav Lode memoriaal Läänemaal asuva Loodna mõisa kohta ja RA, EAA 2069.1.408 Gustav Lode võlakiri Elisabet Heidrichsile, pastor Sven Gydebergi lesele.

⁹⁷ Siinkirjutaja on kasutatud on põhiliselt Tartu Ülikooli Raamatukogus asuvaid kahte käsikirja: TÜR KHO Mscr 27 ja 822.

⁹⁸ Üks kokkuvõtte asub Linköpingi linnaraamatukogus, millest on Tartus kaks trükkimasi-naga kirjutatud ära kirja: TÜR R Est. B-586 ja KHO mscr 1197. Autori valduses on ka foto-koopia selle kokkuvõtte originaalist, mille eest suur tänu Linköpingi linnaraamatukogule. Hermann von Brevern olevat samuti teinud väikese kokkuvõtte ühest 1791. aastal ära põle-nud kroonikast, mida omistatakse Jürgen Helmsile. 417. Versammlung am 9. Februar 1877. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus den Jahren 1877–1881. Riga, W. F. Häcker, 1884. Lk 3–7, siin lk 5. In Chiffreschrift: Extract aus einer liefflendschen Chronic so der Hr. Christer Horn gehabt. (Jürgen Helms) Fol. 64 S. Bruchstück. 418. Versammlung am 9. März 1877. – Sitzungs-berichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russ-lands aus den Jahren 1877–1881. Riga, W. F. Häcker, 1884. Lk 7–13, siin lk 12. See käsikiri anti üle Riia Ajaloo ja Muinsuste Seltsile. Vt lisaks eelmisele ka **Georg von Brevern.** Zur Geschichte der Familie von Brevern. Bd. I. Berlin, Puttkammer Mühlbrecht, 1878. Lk 53–54. Kolmanda kokkuvõtte olevat teinud Johann Christoph Brotze, mis peaks asuma Riias. Vt **Eduard Winkelmann.** Bibliotheca Livoniae historica. Berlin, Weidemannsche Buchhand-lung, 1878. Nr 478.

⁹⁹ Rootsi: **C. Schirren.** Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen. Keskendunud küll põhiliselt ajale enne 17. sajandit. Peterburi: **S. Vahstre.** Balti kroonikate käsikirjadest.

trükituna või virtuaalselt. Tartu Ülikooli raamatukogu on varauusaegsete ajaloo-teoste poolest üsna hästi varustatud ning kõige olulisemad eeskujud kohalikele ajalookirjutajatele (näiteks Johannes ja Olaus Magnuse, Arild Huitfeldi, Johann Isaac Pontanuse, Albert Krantzi, Johannes Carioni ja Johannes Sleidanuse teosed) on hõlpsasti kättesaadavad mõnes kaasaegses trükis. Veelgi enam kehtib nende teoste puhul võimalus, et teos on kättesaadav digiteeritud kujul.

Ajalookirjutajate elu ja tegevuse kohta on säilinud mitmesuguseid allikaid, paraku on need väga episoodilised ja pillutud laiali erinevate arhiivide ja isegi erinevate riikide vahel. Mitmeid allikaid kroonikute elu kohta on tuvastanud 19. sajandi ja 20. sajandi uurijad ning neid ka erinevates väljaannetes editeerinud. Pahatihti ei ole viide allikale enam lihtsasti leitav kuna dokument asub mõnes teises mäluasutuses ning vahel on toleaeagsed uurijad publitseerinud vaid selle osa allikast, mis neile huvi pakkus. Kuigi kohati näib, et ajalookirjutajate elulooliste andmete uurimine on jäänud tagaplaanile, on siin mitmesuguseid erandeid. Nii on Paul Johansen ja Georg von Rauch üsna põhjalikult üritanud rekonstrueerida kroonik Balthasar Russowi elukäiku¹⁰⁰, Piret Lotman on toonud teaduskäibesse mitmeid uusi allikaid Thomas Hiärni kohta¹⁰¹ ja Enn Tarvel heitnud valgust Dionysius Fabriciuse elukäigule¹⁰².

Teravama pilguga lugeja märkab kindlasti, et käesoleva uurimuse autor on kõige enam tegelenud 17. sajandi pikemate narratiivsete teoste ja nende autorite elukäigu taastamisega, mistõttu 16. sajandi osas jääb temagi kohati parema puudumisel hetkel Recke-Napiersky leksikoni teadete korrektsusele lootma. Samas leian, et ka 17. sajandi ajalookirjutajate puhul on arenguruumi edasiseks uurimistööks. Järjest paremad otsingumootorid võimaldavad leida senitundmatuid allikaid kroonikute elukäigu kohta või originaale dokumentidest, millele 18. ja 19. sajandi ajaloolased viitavad.¹⁰³ Tallinna Linnaarhiivist Tallinna magistradi fondist on tulnud välja Moritz Brandise kirju¹⁰⁴ ja Thomas Hiärni tegevuse osas tasub tutvuda põhjalikumalt Hanila kirikuraamatutega¹⁰⁵. Lisaks konkreetset autoriga seotud materjalile tuleks läbi töötada ka isikuga seotud institutsioonide materjalid. Näiteks Christian Kelchi puhul Eestimaa Evangeelse Luteriusu Konsistooriumi arhiiv, Moritz Brandise ja Adam Friedrich von Fischbachi puhul Eestimaa rüütelkonna dokumendid.

¹⁰⁰ **Paul Johansen.** Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1996. Toimetanud Heinz von zur Mühlen.

¹⁰¹ **Piret Lotman.** Thomas Hiärne – nimi Rootsi Läänemereprovintside varasest ajalookirjutusest. – Ajalookirjutaja aeg. Koost. Piret Lotman. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, 2008. Lk 114–140.

¹⁰² **Enn Tarvel.** Väike õiendus Dionysius Fabriciuse teemal. – Tuna 2010, 4. Lk 150.

¹⁰³ Erinevaid Moritz Brandise poolt kirjutatud protokollid ja kirjade ära kirjad Rahvsuarhiivi Eestimaa rüütelkonna fondis: RA, EAA 858.1.217. L 25–28; RA, EAA 858.1.216, RA, EAA 858.1.218, RA, EAA 858.1.219.

¹⁰⁴ Brandis, Moritz Brief nach Naumburg. TLA, 230.1.BB7. L 18–22.

¹⁰⁵ Thomas Hiärn oli Hanila kiriku eestseisja ja on jätnud oma jälje ka 17. sajandist pärit kirikuraamatusse. RA, EAA 1240.1.14. Nt l 11.

Suur töö erinevate kaasaegsete allikate leidmisel ja nende abil ajalookirjutajate elu, tegevuse ja ajastu rekonstrueerimisel jääb edaspidiseks, kuid senine uurimistöö on näidanud, et suure tõenäosusega on võimalik leida uusi allikaid ning kontrollida siiani allikatega ebaühtlaselt kaetud asjaolude paikapidavust.

Eesti-, Liivi- ja Kuramaa varauusaegse ajalookirjutuse uurimisseis

Eelmine põhjalikum ülevaade ja analüüs Balti vanema ajalookirjutuse uurimisseisust koostati üle kümme aasta tagasi.¹⁰⁶ Viimase paarikümne aasta jooksul on Balti varauusaegse historiograafia ajaloo kohta ilmunud **Paul Johanseni** uurimus Balthasar Russowist,¹⁰⁷ **Ulrich Mülleri** teos Johann Lohmüllerist,¹⁰⁸ **Christina Kupfferi** teos Friedrich Konrad Gadebuschist¹⁰⁹ ja **Indrek Jürjo** uurimus August Wilhelm Hupelist.¹¹⁰ 2011. aastal ilmus kaks olulist artiklikogumikku Balti vanema ajalookirjutuse kohta, üks Henriku Liivimaa kroonika kohta¹¹¹ ja teine Vana-Liivimaa keskajae ajalookirjutuse kohta laiemalt.¹¹² Seega ei saa väita, et vanemast ajalookirjutusest pole viimastel aastatel üldse kirjutatud, küll aga on 17. sajand jäänud teiste perioodide varju. 17. sajandit on puudutanud **Stefan Donecker** oma doktoritöös, kus ta uuris erinevaid Liivimaa kohalike rahvaste päritolu teooriaid varauusaegses ajalookirjutuses¹¹³ ja **Dennis Hormuth**, kes analüüsis oma doktoriväitekirjas erinevate Balti varauusaegsete kroonikute kujutluskaarte (*mental maps*).¹¹⁴

Kuigi juba erinevad 17. sajandi ajalookirjutajad andsid hinnanguid oma eelkäijate teostele, on nende arvamus sinest käsitlusest välja jäänud, kuna enamasti piirdus see ühe-kaheksäonalise hinnangu või lihtsalt äramärgimisega. Esimeseks pikemaid hinnanguid andvaks teoseks on 18. sajandi algusest pärinev

¹⁰⁶ **S. Vahtre.** Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest.

¹⁰⁷ **P. Johansen.** Balthasar Russow.

¹⁰⁸ **Ulrich Müller.** Johann Lohmüller und seine livländische Chronik „Warhaftig Histori“. Biographie des Autors, Interpretation und Edition des Werkes. Lüneburg, Verlag Nortost-deutsches Kulturwerk, 2001.

¹⁰⁹ **C. Kupffer.** Geschichte als Gedächtnis.

¹¹⁰ **Indrek Jürjo.** Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn, Riigiarhiiv, 2004 ja **Indrek Jürjo.** Aufklärung in Baltikum. Leben und Werk des livländischen Gelehrten August Wilhelm Hupel (1737–1819). Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2006.

¹¹¹ Crusading and chronicle writing on the medieval Baltic frontier.

¹¹² Geschichtsschreibung im Mittelalterlichen Livland. Hrsg. Matthias Thumser. Schriften der Baltischen Historischen Kommission 18. Berlin, LIT, 2011. Teose eesmärk on pöörata tähelepanu nendele ajalooteostele, mis jäävad rohkem tähelepanu pälvinud Henriku ja vanema riimkroonika ning Vene-Liivi sõja aegse ajalookirjutuse vahele. Vorwort, lk 7.

¹¹³ **S. Donecker.** *Origines Livonorum*.

¹¹⁴ Kujutluskaardid või kujutlusmaastikud, ka mentaalsed kaardid, lähedane mõiste on ka kogitiivsed kaardid. **Dennis Hormuth.** *Livonia est omnis divisa in partes tres*.

Hermann von Brevern¹¹⁵ *Lühike teade kirjutajatest, kelle teostest on võimalik Liivimaa ajalugu kokku panna.*¹¹⁶ Paraku on teose käsikirjast mitmed lehed puudu ja seetõttu jääb osa käsikirja sisust meile teadmata. Võib isegi oletada, et enamik teosest on kadunud. Brevern kirjutas mitmest 17. sajandi ja varasemast ajalookirjutajast. Tegemist on ladusas vormis jutustusega, mis peaks andma huvilisele ülevaate sellest, mis teosed on lugejale tutvumiseks kättesaadavad. Mõningal määral on autor andnud hinnanguid, kuid need on suhteliselt lühikesed. Samuti ei saa lugeja teada, millest kõne all olev teos detailsemalt räägib. Breverni raamatu lõpupoole on juttu mitmest olulisemast Euroopa ajalugu puudutavast teosest, mis käsitlevad ka Liivimaa ajalugu (David Chytraeus, Johannes Pomarius).

18. sajandi Balti ajalookirjutust on mõjutanud nii lääne poolt tulnud valgustusajastu, pietism kui Saksa rahvustunne.¹¹⁷ 18. sajandi ajalookirjutajad Johann Gottfried Arndt, Friedrich Konrad Gadebusch, August Wilhelm Hupel ja Johann Christoph Brotze tegelesid ulatuslikult mitmesuguse ajaloolise ja topograafilise materjali rohkem või vähem süstemaatilise väljaandmisega.¹¹⁸ Nende teostest võib leida kroonikute eluloolisi andmeid ja hinnanguid varauusaegsetele ajalooteostele. Paljuskki löid just nemad (üksteisele toetudes) esmase teabepagasi varauusaegsete autorite ja teoste kohta, mis on osaliselt erialakirjanduses kasutusel tänapäevani. Siiani allikatega kinnitust leidnud teabe kõrval esineb nende kirjutistes ka oletusi ja vigu. Sellegipoolest on Arndti ja Gadebuschi näol tegemist autoriteetidega, kelle kirjutistega algab vanema kroonikakirjutuse historiograafia.

Riia õpetaja **Johann Gottfried Arndt**¹¹⁹ kurdab oma Henriku kroonika väljaande eessõnas, et varasemat aega käsitlevad trükitud ja käsikirjalised kroonikad on kas liiga õhukesed või täis ebausaldusväärset teavet.¹²⁰ Põhilise

¹¹⁵ **Hermann von Brevern** (1663–1721). Sündis Riias superintendent Johannes Breveruse perre. Õppis Riia akadeemilises gümnaasiumis. Edasi õppis Altdorfi, Jena ja Lepizigi ülikoolides. 1690–1692 reisis Euroopas. Alates 1693. aastast Riias, alguses maakohtu assessor, edasi tõusis ametiredelil Riia linnusekohtu eesistujaks ja oli seejärel Riia õuekohtu assessor ning hiljem viitsepresident. 1718–1721 sai temast Liivimaa, Eestimaa ja Soome Venemaa osa justiitskollegiumi viitsepresident Peterburis, 1721. aastast ka Liivimaa maanõunik. *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960* (edaspidi DBBL). Hrsg. Wilhelm Lenz. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1970. Lk 102.

¹¹⁶ **Hermann von Brevern**. Kurtze Anzeige derer Scribenten die Historie von Liefßland nach Möglichkeit zusammen gefasst werden könnte. – **Georg von Brevern**. Zur Geschichte der Familie von Brevern. Erster Band. Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht, 1878. Lk 115–138.

¹¹⁷ **Hubertus Neuschäffer**. Die geschichtsschreibung im Zeitalter der Aufklärung. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. Georg von Rauch. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1986. Lk 63–85, siin lk 63–64.

¹¹⁸ **H. Neuschäffer**. Die geschichtsschreibung im Zeitalter der Aufklärung, lk 64–65.

¹¹⁹ **Johann Gottfried Arndt** (1710/1713–1767). Õppis Halle ülikoolis. 1738–1740 oli Liivimaal koduõpetaja. 1740. aastast sai ta Kuressaare kooli rektoriks ja 1747. aastast Riia lütseumi konrektoriks. DBBL, lk 17.

¹²⁰ **Johann Gottfried Arndt**. Der Liefländischen Chronik Erster Theil. Halle in Magdeburg, gedruckt bey Joh. Justinus Gebauer, 1747. Vorrede.

ülevaate oma eelkäijate elulugudest ja teostest annab ta mitte niivõrd sissejuhatuses kui oma kroonika ohtrates viidetes, eriti tihedalt on selliseid ühele ajalookirjutajale pühendatud viiteid Arndti kroonika teise osa¹²¹ alguses. Üldjuhul on Arndt üles märkinud, mida ta teab ajalookirjutaja elukäigust ja annab oma eelkäijate teostele ka hinnangu. 18. sajandi autorid on oma eelmise sajandi kolleegide suhtes pigem kriitilised. Nii ei pea Arndt näiteks Moritz Brandise kroonikat väga heaks,¹²² on üsna kriitiline Jürgen Helmsi kroonika suhtes ning toob esile selles leiduvad mitmed anakronismid.¹²³ Christian Kelchi kroonikast kirjutades on Arndt üsnagi positiivselt meelestatud tõstes esile nii kroonika esimese osa kui selle järje.¹²⁴

18. sajandi lõpupoole tegeles Balti ajalookirjutuse pärandi kogumise ja kommenteerimisega **Friedrich Konrad Gadebusch**.¹²⁵ Gadebusch kirjeldas teoses *Käsitus Liivimaa ajalookirjutajatest* autoreid ning nende teoseid sajan-dite kaupa (nende eluaja järgi). Ta valis oma teosesse ajalookirjutajad, kes olid pärit Liivimaalt, elanud ja töötanud Liivimaal või kelle kirjutised puudutasid Liivimaad.¹²⁶ Gadebusch näib olevat iga ajalookirjutaja kohta toonud kogu informatsiooni, mille ta kirjutamise hetkeks oli kogunud. Teabe võib pikemate artiklite puhul jagada kaheks: eluloolised andmed, mis on kohati kuulujuttude tasemel, ning teose ülevaade, kus Gadebusch nimetas talle teadaolevaid käsi-kirju, kirjeldas pikalt loetelu vormis olulisemate teoste sisu, tuues aeg-ajalt esile ajalookirjutaja vigu ning erilist tähelepanu väärivaid teateid. Kohati on võimalik välja lugeda ka Gadebuschi hinnangut vaatluse all olevale teostele.¹²⁷ Nii leiab Gadebusch, et Franz Nyenstede kroonika näol on tegemist väga kasuliku teo-sega. Kõrgemalt hindab ta seda osa, mis kirjeldab aega, milles autor juba ise elas, samas loetleb ta ka mitmeid krooniku vigu. Mõned neist võivad Gadebuschi arvates tuleneda ka tema käes olnud käsikirja puudulikkusest.¹²⁸ Dionysius Fabriciuse, Jürgen Helmsi ja Lode-Werneri kroonika kohta pärineb Gadebuschi

¹²¹ **Johann Gottfried Arndt**. Der Liefländischen Chronik Anderer Theil. Halle im Magdeburgischen, gedruckt bey Johann Justinus Gebauer, 1753.

¹²² **J. G. Arndt**. Der Liefländischen Chronik Erster Theil. Vorrede.

¹²³ **J. G. Arndt**. Der Liefländischen Chronik Anderer Theil, lk 68.

¹²⁴ **J. G. Arndt**. Der Liefländischen Chronik Anderer Theil. Vorrede.

¹²⁵ **Friedrich Konrad Gadebusch** (1719–1788). Õppis Greifswaldi ülikoolis, tuli seejärel Liivimaale koduõpetajaks. Alates 1750. aastast pidas mitmesuguseid ameteid Tartu linna- ja kohtuvõimu juures. Vt tema kohta kõige viimane ja põhjalikum uurimus **C. Kupffer**. Geschichte als Gedächtnis. Vt ka **Christina Kupffer**. Friedrich Konrad Gadebusch (1719–1788): Vater der modernen livländischen Geschichtschreibung? – Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. Hrsg. Klaus Garber und Martin Klöcker. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003. Lk 421–440.

¹²⁶ [**Gadebusch, Friedrich Konrad**]. Abhandlung von Livländischen Geschichtschreibern. Riga bey Johann Friedrich Hartnoch, 1772. Lk 4. Lemmit Mark nimetab seda esimeseks katseks kokkuvõtlikult vanemat ajalookirjutust kirjeldada. **L. Mark**. Historiograafia, lk I. Teine selline katse on Marki arvates Janis Zutise teos, vt edaspidi.

¹²⁷ **F. K. Gadebusch**. Abhandlung.

¹²⁸ **F. K. Gadebusch**. Abhandlung, lk 81–91.

hinnang suuresti Arndilt.¹²⁹ Christian Kelchi kroonika osas ei jaga Gadebusch Arndti positiivset muljet täiel määral.¹³⁰

Gadebuschi teine kogumik *Liivimaa raamatukogu*¹³¹ on ajalookirjutajate osas täiendusköide, mis sisaldab *Käsitluse* parandusi ja vahepealseid täiendusi, mis ta on kas ise leidnud või millele on keegi *Käsitluse* lugejatest tema tähelepanu pööranud. Kupffer näeb just Gadebuschi kirjeldustes ajaloolis-kriitilise suuna esimesi märke.¹³² Gadebuschi hinnangud ajalooteostele lähtuvad eelkõige nende väärtusest ajalooallikana.

Friedrich Konrad Gadebuschi entsüklopeedilisi teoseid täiendas **August Wilhelm Hupel**¹³³ mitmes *Nordische Miscellaneen* numbris. Hupel andis välja nii täiesti uusi artikleid kui ka täiendavaid märkusi Gadebuschile.¹³⁴ Gadebuschi *Käsitlust* jätkas või täiendas umbes 50 aastat hiljem **Karl Eduard Napiersky**,¹³⁵ kes leidis originaali olevat jätkuvalt väga kasuliku, kuid tõdes, et vahepeal on siiski poolsada aastat möödunud. Pigem esseevormis kui selgelt struktureeritud teos annab ülevaate viimaste aastate arengutest, Gadebuschi teost täiendades.¹³⁶ Napiersky teos toimib nii täiendusena Gadebuschi artiklitele kui iseseisva teosena.

Olulisemate biograafiliste entsüklopeediate viimaseks esindajaks on **Recke-Napiersky leksikon**,¹³⁷ mis pakub andmeid kolmes kategoorias: teadaolev lühi-

¹²⁹ **F. K. Gadebusch.** Abhandlung, lk 57–58. **F. K. Gadebusch.** Abhandlung, lk 71; **F. K. Gadebusch.** Abhandlung, lk 140–141.

¹³⁰ **F. K. Gadebusch.** Abhandlung, lk 155–179.

¹³¹ **Friedrich Konrad Gadebusch.** Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. I–III. Riga bey Johann Friedrich Hartknoch, 1777.

¹³² **C. Kupffer.** Friedrich Konrad Gadebusch, lk 440.

¹³³ **August Wilhelm Hupel** (1737–1819) oli pärit Saksi-Weimarist, õppis Jena ülikoolis ja tuli Liivimaale 1757. Pikemat aega tegutses ta Põltsamaa koguduse õpetajana, millise tegevuse kõrval andis ta välja mitmesuguseid erinevaid trükiseid. **P. Viires, Peeter Treiberg.** August Wilhelm Hupel. – EBL, lk 147–149. Vt pikemalt **I. Jürjõ.** Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel.

¹³⁴ Hr. Fischer's Beyträge und Berichtigungen zu Hrn. Gadebusch seiner livländischer Bibliothek. – Der nordischen Miscellaneen viertes Stück. Riga, Johann Friedrich Hartnoch, 1782. Lk 5–224. Noch ein Beytrag zu Gadebuschen's livländischer Bibliothek oder zu Gelehrten-geschichte von Lief-land. – Der nordischen Miscellaneen 27stes und 28stes. Riga, Johann Friedrich Hartknoch, 1791. Lk 157–506.

¹³⁵ **Karl (Carl) Eduard von Napersky** (1793–1864). Alustas õppinguid Riia toomkoolis ja seejärel Riia Kubermangugümnaasiumis ning jätkas Tartu ülikoolis. 1814–1829 oli Uus-Piebalga pastoriks. Seejärel sai temast Riia kubermangukooli ja -gümnaasiumi direktor ja tsensor. Aastast 1850 Liivimaa kubermagu statistikakomitee ja alates 1851 tsensuurikomitee liige. Mitmete teadusseltside liige. Kaitses doktorkraadi Königsbergi ülikooli juures 1832. aastal. DBL, lk 540–541.

¹³⁶ **Karl Eduard Napiersky.** Fortgesetzte Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern; ein literar-historischer und bibliographischer Versuch. Mitau, J. F. Steffenhagen und Sohn, 1824. Lk 3–6.

¹³⁷ **Johann Friedrich Recke, Karl Eduard Napiersky.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten Lexicon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Mitau, Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, 1827–1832. (Edaspidi: **Recke-Napiersky**). Ning sellegi täiendusköide: Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland

elulugu, teadaolevad kirjutised ja bibliograafilised märkused. Hinnangut enamasti antud ei ole, artiklid on lühikesed, kohati palju lühemad kui Gadebuschil, mis enamasti tähendab seda, et puudub teose kommenteeritud sisukokkuvõte.

Balti ajalookirjutusega asuti põhjalikumalt tegelema 19. sajandil, kui ilmusid mitmed allikapublikatsioonid ja allikapublikatsioonide sarjad, mõned neist varustatud eessõnade ja kommentaaridega. Leiti mitmeid teoseid, mis olid unustatud, mida üldse ei tuntud või leiti teadaolevatest teostest täielikumad ja originaalilähedasemad käsikirjad.¹³⁸ Lühemaid ja fragmentidena esinevaid löike publitseeriti erinevate perioodiliste väljaannete lehekülgedel, aga ka suurejoonelistes publitseeritud allikate sarjades eraldi köidetult või eraldi publikatsioonidena. Väljaandjate ring ei olnud väga lai, sest mõned editeerijad toimetasid trükki mitmeid käsikirju. Näiteks **Carl Julius Albert Paucker**¹³⁹ andis välja nii Moritz Brandise kui Fischbach/Wrangelli kroonika. Nyenstede kroonika andis välja **Gotthard Tobias Tielemann**,¹⁴⁰ Fabriciuse kroonika **Gustav Bergmann**¹⁴¹ ja hiljem Karl Eduard Napiersky. Fabriciuse kroonika tõlkisid **Gustav** ja **Karl von Freymann**¹⁴² ning **Eduard Pabst**.¹⁴³ Poolikuks jäi Eduard Pabstil Christian Kelchi kroonika uus ülemsaksakeelne väljaanne. Thomas

und Kurland: Nachträge und Fortsetzungen. Von J. F. v. Recke und C. E. Napiersky, bearbeitet von Theodor Beise. Bd. I–II. Mitau, J. F. Steffenhagen und Sohn, 1859–1861.

¹³⁸ Sulev Vahre peab eriti oluliseks 1860. ja 1870. aastaid. **S. Vahre**. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest, lk 5–8. Nt Carl Schirren ja *Eynne schonne Hystorie*, vt Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Bd. VIII. Reval, 1861. Lk 113–265.

¹³⁹ **Carl Julius Albert Paucker** (1798–1856). Õppis Tartu gümnaasiumis ja Mitau *Gymnasium illustre*'s, seejärel Tartu ülikoolis õigusteadust. 1817. aastal kaitses ta doktorikraadi õigusteaduses Göttingenis ja järgmisel aastal filosoofiadoktori kraadi Jena ülikooli juures. 1819. aastal alustas ta Tallinnas advokaadina, oli seejärel 1819–1840 Viru-Järva meeskohtu sekretär ja aastatel 1840–1856 Eestimaa kubermangu prokurör. Oli mitmete seltside ja raamatukogude asutamise juures ja veel arvukamate liige. DBBL, lk 583.

¹⁴⁰ **Gotthard Tobias Tielemann** (1773–1846). Õppis Riia toomkoolis ja Jena ülikoolis. Oli alates 1805. aastast linna raamatukoguhoidja ja 1808–1820 esimese kreiskooli õpetaja ning 1820–1829 sama kooli inspektor. Mitme seltsi, mh Riia Ajaloo ja Muinsuste Seltsi, liige. DBBL, lk 795.

¹⁴¹ **Gustav Bergmann** (1749–1814). Õppis Weimari gümnaasiumis ja Leipzigi ülikoolis. Alates 1770. aastast tagasi Liivimaal ning teenis pastorina Araišis, Valbērgus ja pikemalt Ruhjas (Rūjiena, 1785–1814). Kahte viimasesse kohta rajas ta ka trükikojad. DBBL, lk 56. Vt Bergmanni kohta ka **Kersti Taal**. Gustav Bergmann ja tema memoriaalkogu Tartu Ülikooli Raamatukogus. – Tartu Ülikooli Raamatukogu töid XI. Tartu, 2000. Lk 108–116. Tema trükikodade toodangust andis ülevaate **Arend Buchholtz**. Gustav Bergmanns in Salisburg und in Ruien erschienene Drucke zusammengestellt von Arend Buchholtz. Riga, W. F. Häcker, 1885.

¹⁴² ? **Karl von Freymann** (1878–1907). Õppis Tartu ülikoolis ja Berliinis. Hiljem töötas ajakirjanikuna mitme Riia lehe juures, oli luuletaja ja kirjanik. DBBL, lk 225.

¹⁴³ **Christian Eduard Pabst** (1815–1882). Pärit Breemenist, õppis Jena ja Göttingeni ülikoolides. Tallinna Rüütli- ja Toomkooli inspektor (1837–47) ja vanemõpetaja (1842–1865). Pensionil olles oli tegev Eestimaa Rüütelkonna arhiivis ja Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogus. DBBL, lk 570.

Hiärni kroonika andis esimest korda välja **Johann Friedrich Recke**¹⁴⁴ ja teist korda Carl Eduard Napiersky. Bodeckeri kroonika üllitas **Jacob Gottlieb Leonhard von Napiersky**¹⁴⁵ ning Kelchi jätku **Johannes Lossius**.¹⁴⁶

Publikatsioonide üldine tase on väga erinev. Esiteks olenes see käsikirjast, mis toimetaja kätte sattus. Mitmed kroonikad on ilmunud kas ühe ärakirja põhjal ilma seda teistega võrdlemata või hilisemate ärakirjade põhjal enne, kui leiti varasemad ja paremad käsikirjad. Lisaks olenes tase toimetaja panusest. Mõned kroonikad on välja antud ilma eriliste allmärkuste ja kommentaarideta (Thomas Hiärn, Franz Nyenstede), teistel väljaannetel on aga joonealuste viidete osa kokkuvõttes lausa pikem kui teose tekst ise (Moritz Brandis, Fischbach/Wrangell). Joonealustes märkustes võrreldi omavahel erinevaid käsikirju, käsikirjade teateid teiste samaaegsete teadetega, teoseid sellega, mida toimetaja kaasajal sündmuste käigust teati, selgitati mõisteid ja anti lisainformatsiooni. Mõnikord trükiti ära rohkesti lisamaterjali, näiteks tervete allikate tekstid.

Balti vanema ajalookirjutuse kontekstis oli märgilise tähtsusega Göttingeni ülikool, kus 19. sajandi teisel poolel kaitsti mitu Balti vanema ajalookirjutuse alast doktoritööd. Sealset koolkonda mõjutas Georg Waitz.¹⁴⁷ Nii tegeles Göttingenis *Liivimaa noorema riimkroonika* teksti rekonstrueerimisega Johannes Renneri kroonika teksti järgi **Konstantin Höhlbaum**¹⁴⁸ ja Salomon Henningu kroonikast kirjutas ülevaate **Theodor Schiemann**.¹⁴⁹ 19. sajandi lõpus ja

¹⁴⁴ **Johann Friedrich Recke** (1764–1846). Sündis Miitavis, alustas õpinguid sealses *Academia Petriana*'s ja jätkas neid Göttingeni ülikoolis. Pärast õpinguid töötas ta Miitavis mitmetes kontoriametites ja lõi kaasa erinevate teadusseltside tegevuses. DBBL, lk 611–612.

¹⁴⁵ **Jakob Gottlieb Leonhard von Napiersky** (1819–1890). Karl Eduard von Napiersky poeg. Õppis Riia kubermangugümnaasiumis ja jätkas õpinguid Tartu ülikoolis, kus ta jõudis kandidaadikraadini õigusteaduses. Pärast õpinguid naasis ta Riiga, kus pärast mitmeid abiameteid sai temast Liivimaa Kubermanguvalitsuse sekretär. Lühikest aega tegutses ta ajavahemikus 1851–1853 Tartus pidades raehärra ja sündiku ameteid. Tagasi Riias olles siirdus ta kubermanguvalitsuse teenistusest linna teenistusse, kus ta pidas erinevaid ameteid. Elu lõpupoole pühendus rohkem teadusele ja 1888–1890 töötas linnaraamatukogus ning oli juba alates 1867. aastast aktiivne Riia Ajaloo ja Muinsuste Seltsis. 1888 sai Napierskyst ka selle seltsi president. Ka Bodeckeri kroonika väljaandmine jäi tema elu lõpuperioodi. DBBL, lk 541.

¹⁴⁶ **Johannes Lossius** (1842–1882). Kodavere kirikuõpetaja poeg. Õppis Tartu ülikoolis arstiteadust ja ajavahemikus 1862–1869 Carl Schirreni käe all ajalugu. Töötas Tartu ülikooli raamatukoguhoidja abina. Arno Rafael Cederberg. Johannes Lossius. – EBL, lk 284.

¹⁴⁷ **Georg Waitz** (1813–1886) oli Saksa ajaloolane, kes tuli 1848. aastal Göttingeni ülikooli. Sealne uus ajaloo seminar sai Waitzi juhatusel kuulsaimaks keskaja õpetamise keskuseks. Martin Nissen. Georg Waitz. – Deutsche Biographische Enzyklopädie. 2., überarbeitete und erweiterte Ausgabe. Hrsg. Rudolf Vierhaus. München, K. G. Saur, 2008. Lk 362–363.

¹⁴⁸ **Johann Matthias Constantin Höhlbaum** (1849–1904). Õppis Tallinna kubermangugümnaasiumis ja Tartu ülikoolis ning seejärel Göttingenis. 1880–1890 oli ta Kölni linnaarhivaar, seejärel Giesseni ülikoolis keskaja ajaloo professor. DBBL, lk 324. **Dr. Konst. Höhlbaum.** Joh. Renner's Livländische Historien und die jüngere livländische Reimchronik. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht's Verlag, 1872.

¹⁴⁹ **Theodor Heinrich Christian Karl Schiemann** (1847–1921). Õppis Tartu ülikoolis ja 1873–1874 Göttingenis, kus ta kaitses doktorikraadi. Hiljem töötas erinevatel ametipostidel nii Eestis kui Saksamaal. Paljud teosed puudutavad Venemaa ajalugu. DBBL, lk 676–677.

20. sajandi alguses ilmus Saksamaal teisigi Vana-Liivimaa ajalookirjutust puudutavaid dissertatsioone, mis puudutasid vanemat riimkroonikat,¹⁵⁰ mis on oluline Saksa ordu kroonika ja seega on laiem huvi selle vastu Saksamaal igati loogiline.

Eraldi uurimusi varauusaegsete kroonikate kohta kirjutati 19. sajandil ja 20. sajandi alguses vähe ning olemasolevad olid suhteliselt napid. Esile võiks tuua **Rudolf Winkleri** artikleid Thomas Hiärni ja Christian Kelchi kohta.¹⁵¹ Esineti mitmete lühiettekannetega Õpetatud Eesti Seltsis, Riia Ajaloo ja Muinsuste Seltsis,¹⁵² mitmeid lühemaid artikleid ilmus ajakirjas *Inland* ja näiteks Nyenstede kohta arvukalt ka ajakirjas *Rigaische Stadt-Blätter*. Kroonikakirjutajatele anti põhjalikumaid hinnanguid teostes, mis käsitlesid mõnda teist teemat, näiteks Henriku kroonikat,¹⁵³ Liivimaa algusaegu¹⁵⁴ või Riia kalendrirahutusi.¹⁵⁵

Paraku jäi aga kogu tegevuse kõrval tahaplaanile käsitluste koostamine kas kroonikute kohta individuaalselt või perioodi ajalookirjutuse kohta üldiselt. Erandeid muidugi on. Üheks selliseks on näiteks 1816. aastal ilmunud lühike teos, mis tutvustab Balthasar Russowi isikut ja kroonikat. Teose autor on Miitavi gümnaasiumi ajalooprofessor ja sealne pastor **Karl Wilhelm Cruse**. Kroonikatsitaate täispikitud pigem esseelaadne teos annab lugejale lühikese ülevaate kroonika autorist, retseptsioonist, keelest ja sisust.¹⁵⁶

20. sajandi esimesel poolel publitseeriti historiograafia ajaloost suhteliselt vähe uurimusi ja enamik neist puudutas Henriku Liivimaa kroonikat.¹⁵⁷ Perioodil

Theodor Schiemann. Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. Mitau, E. Behre's Verlag, 1874.

¹⁵⁰ Vt nt **Richard Linder.** Zur älteren livländischen Reimchronik. Inaugural-dissertation zur Erlangung der doktorwürde. Universität Leipzig. Leipzig, Druck von J. B. Hirschfeld, 1891; **Paul Ecke.** Die livländische Reimchronik. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde. Universität Greifswald. Greifswald, Buchdruckerei Hans Adler, 1910.

¹⁵¹ **Adam Rudolf Winkler** (1855–1917). Õppis Tallinna toomkoolis ja Tartu ülikoolis. Teenis vaimulikuna mitmel pool Eestis, 1913–1914 õpetas toomkoolis usuõpetust, 1915 saadeti Siberisse. **R. Winkler.** Beiträge zur Biographie des Geschichtsschreibers Thomas Hiärne. **R[udolf] Winkler.** Beiträge zur Kenntniss des Chronisten Kelch und seiner Zeit. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. V. Reval, Franz Kluge, 1900. Lk 111–130.

¹⁵² Esile tasub tõsta näiteks A. Buchholtzi ettekannet Bodeckeri kohta 1891. aastal ja Friedrich Bienemann noorema ettekannet Zaupe kroonika kohta 1896. aastal.

¹⁵³ **Hermann Hildebrand.** Die Chronik Heinrichs von Lettland. Ein Beitrag zu Livlands Historiographie und Geschichte. Berlin, E. S. Mittler und Sohn, 1865. **Leonid Arbusow.** Die handschriftliche Überlieferung des „Chronicon Livoniae“ Heinrichs von Lettland. Latvijas Universitātes zinātniskie raksti = Acta Universitatis Latviensis, 1926–1927, nr 15–16.

¹⁵⁴ **Eduard Pabst.** Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland. Einige kritische Versuche. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth-, und Curlands. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. III. H. 1. Lk 1–55.

¹⁵⁵ **Benjamin Bergmann.** Benjamin Bergmanns historische Schriften. Zweytes Bändchen. Die Kalenderunruhen in Riga, in den Jahren 1585 bis 1590. Leipzig, Johann Friedrich Hartnoch, 1806.

¹⁵⁶ **K. W. Cruse.** Balthasar Rüssow.

¹⁵⁷ Suurenenud huvi Henriku kroonika vastu nii Tartu kui Riia ülikoolides mainib ka **Hans Oidekop.** Mõned kriitilised märkused uuema kirjanduse kohta Läti Hendriku üle. – Ajalooline Ajakiri 1922, 2. Lk 41–52, lk 41.

tegeleti üksikute kroonikatega, kuid trükitud üldülevaadet Balti vanemast ajalookirjutusest ei ilmunud.

Samas ei saa väita, et historiograafiaga ei oleks üldse tegeletud, seda peegeldavad näiteks erinevad Tartu ülikoolis peetud loengute säilinud konseptsioonid ja muud õppetööd puudutavad materjalid. **Arno Rafael Cederberg**¹⁵⁸ lasi aastatel 1922–1924 kirjutada proseminaritööd Eesti ja Põhjamaade ajaloo Balthasar Russowi kroonika teemal.¹⁵⁹ Aastatel 1924–1925 jätkati proseminaritööde kirjutamist Christian Kelchi kroonika kohta.¹⁶⁰ **Leonid Arbusow jun** koostas Läti ülikoolis oma historiograafia loengute põhjal samuti masinakirjalise käsikirja.¹⁶¹

20. sajandi alguses ilmunud artiklites olid esiplaanil Henriku ja Russowi kroonikad. 1913. aastal ilmus ajakirjas Eesti Kirjandus **Jaan Jõgever**i (1860–1924) artikkel Henriku eesti keele kohta.¹⁶² 1920. aastate alguses ilmusid mõned artiklid Henriku kroonikast **Hans Oldekop**ilt (1883–1924), mis lisaks tema Liivimaa ristiusustamist puudutavale doktoriväitekirjale jäid tema põhilisteks

¹⁵⁸ **Arno Rafael Cederberg** (1885–1948). Alustas õpinguid Helsingi ülikoolis ja sai sealt 1914. aastal ka filosoofiadoktorikraadi. 1913–1919 töötas ta Helsingi ülikoolis, kutsuti siis Tartusse Eesti- ja Põhjamaade ajaloo professori kohale. Tema tegevus Eesti iseseisva ajaloo uurimise ja arhiivinduse käimalükkamisel on ulatuslik. **Toimet**us. Arno Rafael Cederberg. – EBL, lk 67. Lisaks on ta üllitanud mõned artiklid varasemast perioodist. Nt **Arno Rafael Cederberg**. Läti Hendriku kroonika käsikirjadest. – Ajalooline Ajakiri 1923, 2, lk 41–46. Cederberg, muide, eksib toetudes Herman Hildebrandile väitega, et Henriku kroonika oli 16. ja 18. sajandi vahel tundmatu. Vt lk 41. Olemas ka separaadina.

¹⁵⁹ Tartu Ülikooli üliõpilaste proseminaritööd 1922. a. II sem. teemal Balthasar Russow. Tartu Ülikooli üliõpilaste seminaritööd 1923. a. II sem. teemal B. Russow ja tema kroonika koos arutlusprotokollidega. Tartu Ülikooli üliõpilaste seminaritööd 1924. a. I sem. teemal Balthasar Russow koos arutlusprotokollidega. TÜR KHO, F 55, n 2, s 338–340. Ta on lugenud ka Soome historiograafia kursust, millest on säilinud üks loengukonsept. TÜR KHO, F 55, n 2, s 227.

¹⁶⁰ Tartu Ülikooli üliõpilaste proseminaritööd 1924. a. I sem. teemal Christian Kelch koos arutlusprotokollidega. Tartu Ülikooli üliõpilaste proseminaritööd 1925. a. II sem. teemal Chr. Kelchi kroonika koos arutlusprotokollidega ja seminarist osavõtjate nimestikega. TÜR KHO, F 55, n 2, s 341–342. 1924 I semestril kirjutati 28 tööd (sh nt Otto Liiv, Arnold Soom) 1925. aasta II semestril 44 tööd (sh Evald Blumfeld, Jaan Konks). Üliõpilased on teinud Kelchi kroonika järje etteantud lehekülgedest üldjuhul eestikeelse kokkuvõtte ja seda kommenteerinud.

¹⁶¹ **Leonid Arbusow jun** (1882–1951). Õppis Tartu ülikoolis ja jätkas seejärel õpinguid Göttingenis, kus kaitses 1909. aastal doktoriväitekirja Saksa ordu teemal. Alates 1919. aastast ajaloo dotsent Läti ülikoolis, alates 1921. aastast dotsent Herderi instituudis Riias ja alates 1922. aastast professor Läti ülikoolis. **Toimet**us. Leonid Arbusow, jun. – EBL, lk 30–31. L. Arbusovs. Latvijas Historiografija. Läti Rahvusraamatukogus. Lettonica. B 901. Lisaks on temalt ilmunud mitmeid uurimusi keskaegsest ajalookirjutusest, eriti Henriku kroonikast. Nt **Leonid Arbusow**. Zeitgenössige Parallelberichte zum Chronicon Livoniae Heinrichs von Lettland. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised XXX. Tartu, Õpetatud Eesti Selts, 1938. Lk 40–46. Vt veel Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland. Hg. Ilgvars Misāns, Klaus Neitmann. Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2014.

¹⁶² **Jaan Jõgewer**. Läti Hendriku Eesti keel. – Eesti Kirjandus 1913, lk 1–9 ja 49–56, kus autor analüüsib erinevaid kroonikas esinenud eestikeelseid sõnu ja kohanimesid.

publikatsioonideks.¹⁶³ Henriku kroonika pakkus huvi veel **Juhan Luigale** (1873–1927), kellelt ilmus kroonika kohta artikliseeria pealkirja all *Läti Hendriku kroonika kriitika*.¹⁶⁴ Balthasar Russowi kohta ilmusid artiklid **Otto Freymuthilt** (1892–1953)¹⁶⁵ ja **Jaan Ruusilt** (tõenäoliselt haridustegelane Jaan Ruus, 1881–1942?).¹⁶⁶ Artiklites peegeldub maailmasõdadevahelise perioodi huvi muinasaja vastu ning soov lugejale tutvustada kahte olulisimat kroonikut. Lätis analüüsis varauusaegseid kroonikateid **Arnolds Spekke** (1887–1972)¹⁶⁷ ning **Roberts Malvess** (1905–1982) kirjutas artiklid Johann Renneri ja Dionysius Fabriciuse kohta.¹⁶⁸

Vanemast kroonikakirjutusest ilmus väga lühike ülevaade **Hans Kruusi** Eesti ajaloo lugemiku I köites, kus anti ülevaade Henriku, vanema ja noorema riimkroonika, Hermann Wartberge, Johann Renneri, Tilmann Brendenbachi, Salomon Henningi, Balthasar Russowi ja Franz Nyenstede kroonikatest.¹⁶⁹ Teises köites analoogset ülevaadet 17. sajandi kroonikatest ei olnud. Säilinud on ka konspekt Hans Kruusi loengutest Eesti ajalooallikatest keskajal 1936. aasta sügissemestrist, milles on põhiliselt käsitletud kroonikaid, aga ka muid allikaid.¹⁷⁰

Pärast II maailmasõda valmisid mitmed üldülevaated Balti vanemast ajaloo-kirjutusest. Nõukogude perioodil ilmus Läti autorilt **Jānis Zutiselt** (1893–1962) venekeelne ülevaade vanemast ajalookirjutusest, mis kannab küll ideoloogilist

¹⁶³ **Hans Oldekop** (1883–1924). Õppis Tartu, Müncheni ja Leipzigi ülikoolides, doktori-kraadi omandas 1909. aastal Viini ülikoolist. Alates 1919. aastast Tartu ülikoolis professori kohatäitja kuni surmani. **Arno Rafael Cederberg**. Hans Oldekop. – EBL, lk 353. Artiklid: Mõned kriitilised märkused uuema kirjanduse kohta Läti Hendriku üle ja Läti Hendriku rahvuse küsimus. – Ajalooline Ajakiri 1923, 1, lk 11–16.

¹⁶⁴ **Juhan Luiga**. Läti Hendriku kroonika kriitika. – Eesti Kirjandus 1922, 4, lk 127–139; 5, lk 145–160; 6, lk 193–202; 7, lk 217–228; 9, lk 289–309; 12, lk 385–407. Eesti Kirjandus 1923, 1, lk 19–37; 2, lk 63–72; 4, lk 151–157; nr 5–6, lk 211–243; nr 11, lk 495–530. Eesti Kirjandus 1926, nr 10, lk 481–515. Eelviimane artikkel puudutab küll Jüriöö ülestõusu sündmusi ja Johann Renneri, Marburgi Wigandi ja noorema riimkroonika tekste.

¹⁶⁵ **Otto Freymuth** (1892–1953). Õppis Tartu ülikoolis, alates 1919. aastast ülikooli raamatukogu assistent, teostas arheoloogilisi kaevamisi Toomemäel. **Toimetus**. Otto Freymuth. – EBL, lk 93–94. Zur Biographie Balthasar Russows. – Sitzungsberichte der Gelehrten esthnischen Gesellschaft 1921. Doprat, 1922. Lk 89–128.

¹⁶⁶ **J. Ruus**. Balthasar Russow. – Eesti Kirjandus 1921, 1, lk 1–9.

¹⁶⁷ **Arnolds Spekke**. Die Kultur Livoniens nach den Zeugnissen ausländischer Chroniken, Reisebeschreibungen, Gedichte u. a. Werke. – Die Letten. Aufsätze über Geschichte, Sprache und Kultur der alten Letten. Verlag der Aktien-Gesellschaft Walters & Rapa, Riga 1930. Lk 333–357.

¹⁶⁸ **Roberts Malvess**. Rennera Livonijas vēstures pirmraksts. – Latvijas vēstures instituta žurnals 1939, nr 1(9). Lk 91–94. **Roberts Malvess**. Livonijas chronista Dionizija Fabricija. – Veltījums izglītības ministram un profesoram Dr.h.c. Augustam Tentelim: 23. XI 1876.–23. XI 1936. Rīgā, Ramaves apgāds, 1936. Lk 41–61.

¹⁶⁹ **Hans Kruus**. Eesti ajaloo lugemik I. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus Tartus. 1924. Lk 219–226.

¹⁷⁰ Eesti ajalooallikad keskajal. Professor Hans Kruusi loengud 1936–II. Anonüümne loengukonspekt korp! Filiae Patriae arhiivis (Struve 4).

pitserit, kuid annab teavet kroonikute eluloo kohta.¹⁷¹ Hilisemal perioodil on ülevaade vanema ajaloo allikatest õppevahendina ilmunud ka **Teodors Zeidsilt** (1912–1995).¹⁷² Tegemist ei ole rangelt võttes historiograafia ülevaatega, vaid allikaõpetusliku teosega, omalaadseks võib pidada sissejuhatavat peatükki vanematest Euroopa allikatest, kuid kroonikatele on üldiselt üsna vähe ruumi jäänud ja lühidalt on tutvustatud väga üksikuid kroonikuid.

Esimene mahukam ülevaade Eesti vanema historiograafia ajaloost pärineb **Lemmit Margilt** (1912–1962).¹⁷³ Tema käsitus on kahtlemata põhjalik, kuid osaliselt oma vaadetelt vananenud. Paraku jäi teos omal ajal käsikirja ja nüüd oleks selle avaldamisel vähe mõtet. Mark vaatleb teoseid põhiliselt allikakriitilisest vaatepunktist ja üldjuhul tugineb paljuski eelkäijate teostele (eriti elulooliste andmete osas), kuigi enamike autorite puhul on ta tutvunud teose sisuga. Sellest tulenevalt on autorit puudutav teave üsna napp, uusi andmeid autori elukäigu kohta pole Mark üldjuhul hakanud juurde otsima. Pikemalt kirjeldab Mark aga teose sisu ning annab teosele või selle erinevatele osadele hinnangu. Ka käsikirjade kirjeldamisel toetub Mark suuresti eelnevate autorite teostele. Lõpuks annab ta ülevaate uurimisseisust ja võtab kokku eelkäijate seisukohad.

20. sajandi teisel poolel on Eestis Balti vanema ajalookirjutusega kõige põhjalikumalt tegelenud **Sulev Vahtre** (1926–2007). Vahtre kandidaaditöö käsitles Bartholomäus Hoeneke Liivimaa nooremat riimkroonikat,¹⁷⁴ kroonika oletatavate originaalsete osade tõlge koos sissejuhatuse ja analüüsiga ilmus raamatuna hiljem.¹⁷⁵ Tollest perioodist pärineb ka lühike ülevaade *Eesti kirjan-duse ajaloo* esimeses köites.¹⁷⁶ Pärast seda on Vahtrelt ilmunud mitmeid artikleid kas vanema ajalookirjutuse üldisemaks iseloomustamiseks¹⁷⁷ või üksikute kroonikute kohta.¹⁷⁸ Väheoluliseks ei saa ka pidada allikate ülevaateid kogumi-

¹⁷¹ Я. Зутис. Очерки по историографии Латвии. Часть I. Рига 1949. Mark heidab teosele ette liialt kokkusurutud mahtu ja käsitluse ühekülsust. L. Mark. Historiograafia, lk II.

¹⁷² Teodors Zeids. Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti līdz 1800. gadam. Rīga, Zvaigzne, 1992.

¹⁷³ L. Mark. Historiograafia.

¹⁷⁴ Sulev Vahtre. Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348) ajalooallikana. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, 1955.

¹⁷⁵ Bartholomäus Hoeneke. Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). Koost. Sulev Vahtre. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

¹⁷⁶ Sulev Vahtre. Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel. – Eesti kirjan-duse ajalugu I köide. Toim. A. Vinkel, 1965. Lk 91–104.

¹⁷⁷ Sulev Vahtre. Kroniki baltyckie (inflanckie) XIII–XVIII w. Jako zrodla historyczne (Stan badan). – Zapiski Historyczne. Tom XXXIV. No 4. 1969. Lk 73–89. S. Vahtre. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest. S. Vahtre. Balti kroonikate käsikirjadest. Sulev Vahtre. Die Darstellung des Estenaufstandes 1343–1345 in Deutschordenschroniken. – Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Henz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag. Hrsg. Bernhart Jähnig und Kluas Miltzer. Münster, Lit, 2004. Lk 55–69.

¹⁷⁸ Vt nt Sulev Vahtre. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas. Tekstikriitiline analüüs. – Akadeemia 1998, 12. Lk 2477–2402; Sulev Vahtre. Tilmann Bredendachi Liivimaa sõdade ajalugu. – Ajalooline Ajakiri 2001, ½. Lk 15–24. Sulev Vahtre. Timann Brakel ja Balthasar Russow. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2000–2001. Tartu, Õpetatud Eesti

kes *Jüriöö ja Muinasaja loojang Eestis*.¹⁷⁹ Kõige olulisem historiograafiaalane töö on aga jäänud käsikirja.¹⁸⁰ Kolmeosaline kavandatud teos oleks andnud ülevaate Balti vanemast ajalookirjutusest alates Henrikust kuni Johann Gottfried Arndtini. Teos oli üles ehitatud autorite kaupa, andes ülevaate autorite eluloost, säilinud käsikirjadest, väljaannetest, kroonika sisust, hilisemast retseptsioonist ning allikaväärtusest. Kroonikuid käsitlevad artiklid on väga erineva mahu ja valmidusastmega. Vahtre on enamasti oma eelkäijate poolt kirja pandud väiteid kontrollinud ning otsinud juurde uut teavet nii autori elukäigu, teose käsikirjade kui ka trükiste ja tõlgete kohta.

Vahtre tööd on jätkanud tema üliõpilased. **Katri Raigi** põhiliseks uurimisteemaks on olnud Franz Nyenstede ja tema kroonika,¹⁸¹ kuid ta on avaldanud ka ühe ülevaateartikli,¹⁸² tutvustanud lugejale Strubyzi kroonikat¹⁸³ ja kirjutanud talupoegade kujutamisest kroonikates.¹⁸⁴ Üliõpilastöödest väärivad märkimist **Erki Tederi** bakalaureusetöö Moritz Brandisest¹⁸⁵ ja **Kaarel Vanamöldri** bakalaureusetöö Otto Fabian von Wrangelli kroonikast¹⁸⁶ ning magistratöö Wrangelli kroonika käsitusvõimalustest.¹⁸⁷ Siinkirjutajal on valminud bakalaureusetöö Thomas Hiärni kroonikast, eelpool mainitud magistratööd ajaloolise teabe liikumisest varauusajal ja 17. sajandi kroonikute allikatest ning artiklid kas üksikute kroonikute või teemaderingi kohta.¹⁸⁸

Thomas Hiärni isik ja kroonika on huvi pakkunud ka **Piret Lotmanile**, kellelt on ilmunud Hiärniga seoses kaks artiklit. Kui võrrelda siinkirjutaja ja Lotmani artikleid Hiärnist, siis Lotman on keskendunud pigem Hiärni eluloole

Selts, 2003. Lk 29–44. **Sulev Vahtre**. Dionysius Fabriciuse Liivimaa kroonika. Ajalooline Ajakiri 2007, 1. Lk 3–21.

¹⁷⁹ **S. Vahtre**. Jüriöö, lk 7–18. **Sulev Vahtre**. Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227. Tallinn, Olion, 1990. Lk 7–22.

¹⁸⁰ Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi Eesti ajaloo osakonnas on olnud kättesaadav selle käsikirja vanem versioon. Sulev Vahtre isikuarhiiv asub Tartu Ülikooli Raamatukogus.

¹⁸¹ **K. Raik**. Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu; **K. Raik**. *Historia magistra vitae*.

¹⁸² **K. Raik**. Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal.

¹⁸³ **Katri Raik**. Matthias Strubycz und seine wenig bekannte Geschichte Livlands von 1577. – Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004. Lk 205–217.

¹⁸⁴ **Katri Raik**. Talupojapilt Eesti- ja Liivimaa kohalikus humanistlikus ajalookirjutuses. – Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, Tartu Ülikool, 2004. Lk 221–224.

¹⁸⁵ **Erki Teder**. Moritz Brandise kroonika allikad ja retseptsioon. Peaseminaritöö. Tartu, Tartu Ülikool, 2000.

¹⁸⁶ **Kaarel Vanamölder**. Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika. Bakalaureusetöö. Tartu, Tartu Ülikool, 2003.

¹⁸⁷ **K. Vanamölder**. Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitusvõimalustest.

¹⁸⁸ Lisaks väitekirjas esitatutele veel **J. Laidla**. Thomas Hiärn ja tema Eesti-, Liivi- ja Lätimaa ajalugu; **Janet Laidla**. „Jutustus Liivimaast“ – vähetuntud teos Liivimaa ajaloost. – Ajalookirjutaja aeg. Toim. T. Valm *et al.* Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2008. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised; 11). Lk 47–62.

ja siinkirjutaja kroonika sünniloole ja selle käsikirjadele. Koos Mihhail Lotmaniga vaatleb Piret Lotman fennougrismi ning Thomas Hiärni kui selle ühte esindajat 17. sajandil.¹⁸⁹

Balti vanem ajalookirjutus on uurimisteemaks ka Lääne-Euroopas ja Ameerika Ühendriikides.¹⁹⁰ Ameerika Ühendriikides on tegeletud nii Balti vanema ajaloo kui kroonikate tõlkimise ja publitseerimisega.¹⁹¹ Lisaks laiemale uurijateringile terves maailmas võivad ingliskeelsed tõlked saada ka Eesti üliõpilastele alternatiiviks saksa- ja ladinakeelsetele originaalidele.

Lisaks pooleli jäänud monograafiale Balthasar Russowist ilmus Paul Johansenilt veel mitmeid historiograafiateemalisi artikleid.¹⁹² Balthasar Russowi kroonikast on korduvalt kirjutatud ja ajakirjas *Keel ja Kirjandus*.¹⁹³ Saksamaal ilmus 1986. aastal Georg von Rauchi juhatusel artiklike kogumik *Baltisaksa ajalookirjutuse ajalugu*, mis annab ülevaate baltisaksa ajalookirjutusest selle algusaegadest kuni väljaandmisajani välja. Tegemist on aga väga üldise ülevaatega, milles varauusaega käsitlevad **Arved Freiherr von Taube** ja **Gottfried Etzoldi** artiklid. Mõlemad on ülevaatlukud, mis tähendab, et neis pole

¹⁸⁹ **P. Lotman**. Thomas Hiärne. **Piret Lotman, Mihhail Lotman**. Fennougristika eellugu ja Thomas Hiärne. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III. Koost. Enn Küng. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24). Tallinn, Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 206–230.

¹⁹⁰ Vt nt **Arthur Voobus**. Notes on the Chronicle of Balthasar Russow and its Author. – Yearbook of the Estonian Learned Society in America 1968–1975, 5. Lk 87–98. **Peeter Auksi**. Henry of Livonia and Balthasar Russow: the chronicler as literary artist. – Journal of Baltic Studies 1975, 6. Lk 107–119.

¹⁹¹ The Livonian Rhymed Chronicle. Transl. by Jerry C. Smith. Bloomington, Indiana, University of Indiana Publications, 1977. Completely revised and enlarged second edition Chicago, Lithuanian Research and Studies Center, 2001. The Chronicle of Balthasar Russow. Transl. by Jerry C. Smith and Jürgen Eichhoff. Madison, Wisconsin Baltic Studies Series, 1988. Huvitav selle poolest, et seal on tõlgituna esitatud ka Heinrich von Tiesenhauseni ja Elert Kruse vastulaused Russowi kroonikale. Salomon Henning's Chronicle. Transl. by Jerry C. Smith and J. Ward Jones. Madison, Wisconsin Baltic Studies Series, 1992. Translation of Johannes Renner's Chronicle. Transl. by Jerry C. Smith and Ward Jones. Lewiston, NY, Edwin Mellen, 1997.

¹⁹² Vt nt Kronist Balthasar Russowi päritolu ja miljö, lk 174–187 (originaalis ilmunud 1964); Saxo Grammaticus ja Ida-Baltikum, lk 239–253 (originaalis ilmunud 1965); Kroonika kui biograafia. Läti Henriku elukäik ja maailmavaade, lk 254–274 (originaalis ilmunud 1953); Legend Liivimaa avastamisest Bremeni kaupmeeste poolt, lk 303–323 (originaalis ilmunud 1961). – Kaugete aegade sära. Tartu, Ilmamaa, 2005.

¹⁹³ **Jaan Kross**. Balthasar Russow – ajalugu ja romaan. Ettekanne Kreutzwaldi päevadel Tartus 27.XII 1986. – Keel ja Kirjandus 1987, 3. Lk 145–152; **Küllike Kaplinski**. Veel Balthasar Russowi päritolust. – Keel ja Kirjandus, 1988, 2. Lk 75–82; **Elina Õpik**. Ajalootunnetuse kahest tasandist ja Balthasar Russowi kohast Eesti kultuuriloos. – Keel ja Kirjandus, 1988, nr 3. Lk 149–159; **Jaan Kross**. Balthasar Russowi (ja iseenese) päästmiskatseks teise ülränge ajaloolasmuusa käest. – I osa Keel ja Kirjandus, 1988, 7. Lk 412–422 ja II osa Keel ja Kirjandus, 1988 8. Lk 466–476. **Juhan Kreem**. Ajaloost kirjanduseks ja tagasi: Balthasar Russowi kroonika kirjutamisest, kasutamest ja ärakasutamisest. – Keel ja Kirjandus, 2013, 8/9. Lk 579–590.

mainitud pea pooli siinkäsitletavaid teoseid.¹⁹⁴ Esimesed 600 aastat ajalookirjutust (13.–18. sajand) moodustavad vaevalt viiendiku kogumiku mahust.

Lisaks on ilmunud erineva mahuga eriuurimusi varauusaegsest ajalookirjutusest. **Friedrich Benninghoven** on kirjutanud venelastest küll selle töö raamidest välja jääva *Eynne Schonne Hystorie* peeglis.¹⁹⁵ 17. sajandi kroonikate Venemaa-pildi analüüsi on kirjutanud **Lutz Spelge**, mis oma kroonikaid puudutavas faktilises osas toetub liialt 19. sajandi oletustele. Artikli teine osa annab siiski üsna hea ülevaate 17. sajandi ajalookirjutusest saksa keeles, selles on nimetatud rohkem autoreid kui Gottfried Etzoldi ülevaateartiklis.¹⁹⁶ **Thomas Brück** on tegelenud Riia linna kroonikakirjutusega.¹⁹⁷ **Karsten Brüggemann**il on ilmunud artikkel Balthasar Russowist kui poliitilisest ajalookirjutajast.¹⁹⁸ Varauusaegset Balti ajalookirjutust on aktiivselt uurima asunud Austria ajaloolane **Stefan Donecker**. Tema doktoritöö käsitles erinevaid rahvaste päritolu teooriaid Friedrich Meniuse ja Olaus Hermelini, kuid ka teiste kaasaegsete ajalookirjutajate teostes ning lisaks on Doneckerilt ilmunud teisigi artikleid ja allikapublikatsioone.¹⁹⁹ Otto Fabian von Wrangelli kroonika põhjal on autori maailmapilti proovinud avada **Dennis Hormuth**,²⁰⁰ kellelt 2012. aastal ilmus ka

¹⁹⁴ **Arved Freiherr von Taube**. „Der Untergang der livländischen Selbstständigkeit“: Die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. Georg von Rauch. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1986. Lk 21–41. **Gottfried Etzold**. Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit.

¹⁹⁵ **Friedrich Benninghoven**. Russland im Spiegel der livländischen Schönnen Hystorie von 1508. – Zeitschrift für Ostforschung 1962, Vol. 11. Lk 601–625.

¹⁹⁶ **L. Spelge**. Das Russlandbild der livländischen Chroniken des 17. Jahrhunderts.

¹⁹⁷ **Thomas Brück**. Rigaer Chronistik im 17. Jahrhundert. Johann Witte und seine Bearbeitung der Chronik des Hermann Helewegh. – Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004. Publikationen des Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition 3. Hrsg. Matthias Thumser, Janusz Tandecki. Toruń, 2005. Lk 143–158.

¹⁹⁸ **Karsten Brüggemann**. Die „Chronica der Prouintz Lyfflandt“ von Balthasar Rüssow. Ein lutherischer Pastor als politischer Chronist. – Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit. Hrsg. Klaus Garber. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003. Lk 265–281.

¹⁹⁹ **S. Donecker**. Origines Livonorum. Lisaks on temalt ilmunud rida artikleid. The Medieval Frontier and its Aftermath. Historical Discourses on Early Modern Livonia. – The „Baltic Frontier“ revisited. Power Structures and Cross-Cultural Interaction in the Baltic Sea Region. Ed. by Imbi Sooman and Stefan Donecker. Vienna, 2009. Lk 41–61. Verweise auf Antike und Frühmittelalter in frühneuezeitlichen Abhandlungen zum Baltikum. Zur Diskursivität europäischer Peripherie. – Vergangenheit und Vergegenwärtigung. Frühes Mittelalter und europäische Erinnerungskultur. Hrsg. Helmut Reimitz, Bernhard Zeller. Wien, 2009. Lk 157–167. Samas kogumikus koos Roland Steinacheriga ka Der König der Schweden, Goten und Vandalen. Königstitulatur und Vandalenrezeption im frühneuezeitlichen Schweden. Lk 167–203; Arbeiten und Projekte des Dorpater Professors Friedrich Menius in den 1630er Jahren. – Forschungen zur baltischen Geschichte 2011, Vol 6. Lk 31–60; Dawid Werner „Æstonia Rediviva“. Kommentar, Transkription und Übersetzung. – Forschungen zur baltischen Geschichte 2015, Vol. 10. Lk 223–269.

²⁰⁰ **Dennis Hormuth**. Aufmerksamkeit für den Norden. *Mental Mapping* des estländischen Landrats Otto Fabian von Wrangell zur Zeit des Grossen Nordischen Krieges. – Norden und Nördlichkeit. Darstellungen vom Eigenen und Fremden. Hrsg. Dennis Hormuth und Maike Schmidt. Peter Lang, 2010. Lk 87–103.

doktoriväitekiri, kus on lisaks Wrangellile vaatluse alla võetud enamik olulistest 16. ja 17. sajandi Balti kroonikutest. Hormuthi teose tugevuseks võiks pidada värsket vaatenurka Balti vanemale ajalookirjutusele ja suurimaks nõrkuseks liigset toetumist kroonikate trükiväljaannetele. Nii on ebaõnnestunud Lode-Werneri/Fischbachi ja Wrangelli kujutluskaarti analüüsiv peatükk, sest autor nähtavasti ei teadnud, et Lode-Werneri kroonika on realselt mahukam kui Fischbachi referaat sellest.²⁰¹

Kokkuvõtlikult võib tõdeda, et 17. sajandi kroonikakirjutuse uurimisseis on keskpärane. Kroonikute elulood on ebaühtlaselt uuritud, paljude kohta liigub (eriti saksakeelses) kirjanduses jätkuvalt teateid, mille on loonud 19. sajandil elanud baltisakslased, kuid mille päritolu pole teada või on koguni kahtlase väärtusega. Korraliku uurimistöö tulemusena on võimalik jätkuvalt leida uusi allikaid erinevate kroonikute elu ja tegevuse kohta. Potentsiaalseimad uurimisobjektid on Thomas Hiärn, Christian Kelch, Gustav von Lode ja David Werner.

Üksikute kroonikate (nt Thomas Hiärn, Christian Kelchi *Liivimaa ajaloo järg*, Otto Fabian von Wrangell) puhul on tuvastatud üks või mitu originaalkäsikirja, teiste puhul pole originaalkäsikirja suudetud välja selgitada. Enamike kroonikate puhul pole käsikirju omavahel võrreldud ja nende omavaheline seos on segane. Esmajoones vajavad käsikirjad korrastamist selliste autorite puhul, kelle tööd ei ole publitseerimist leidnud nagu Lode-Werner ja Viecken, samuti Jürgen Helmsi kroonika, kelle põlenud teose oleks võimalik kolme kokkuvõtte teksti põhjal mingil määral rekonstrueerida. Enamik kroonikatekstide hilisematest publikatsioonidest pärinevad 19. sajandist ega ole alati koostatud parima teadaoleva käsikirja järgi, sisaldades seetõttu mitmeid puudujääke. Eestikeelsed tõlked on samuti publitseeritud varasemate trükitud teose alusel (käsikirja siiski silmas pidades) olles parema kvaliteediga. Mitmed kroonikad vajaksid kas publitseerimist või uusi ajakohaseid väljaandeid.

Hinnangutes tõuseb kõige rohkem esile asjaolu, et ajalooallikatena ei paku 17. sajandi kroonikad enam palju: mõned huvitavad tähelepanekud kohaliku talurahva elust, uskumustest ja kommetest ning mõned tähelepanekud autori kaasaja kohta nende autorite puhul, kelle teosed selle ajani välja jõudusid, mille osas tasub siiski olla ettevaatlik. Põhiliselt pakuvad käsitletud teosed kroonikute ajaloonägemusi, nägemusi kohalike rahvaste ajaloost enne Saksa kaupmeeste kohalejõudmist, erinevaid nägemusi Liivimaa avastamisest, ordumeistrite tegemistest ja Vene-Liivi sõjast, Riias toimunud kalendrirahutustest ja kahe krooniku nägemust Põhjasõja sündmustest. Neid nägemusi tasubki tulevikus analüüsida ja omavahel võrrelda, et mõista, kuidas ajalookirjutajad nägid nii minevikku kui ka olevikus enda ümber toimuvat. Siinkohal tuleb rõhutada, et enne nägemuste põhjalikku analüüsi tuleb põhjalikult korrastada teadmised vaadel-dava krooniku elukäigu ja käsikirjade osas, mille tegematajätmine võib viia analüüsija valedele järeldustele. Siinkirjutaja on oma senise uurimistöö jooksul pisteliselt teinud mõlemat, ühest küljest süüvinud krooniku elukäiku puudutavate teadete tõepärasse, võrrelnud omavahel erinevaid käsikirju, aga ka ana-

²⁰¹ **Dennis Hormuth.** *Livonia est omnis divisa in partes tres.*

löösinud kroonikute ajaloonägemust üksikute teemade lõikes. Eesmärgiks on olnud saada ülevaadet tegelikust uurimisseisust ja teisalt saada aimu kohaliku ajalookirjutuse olemusest võrreldes kaasaese ajalookirjutusega mujal.

Varauusaegse ajalookirjutuse ajaloo käsitus sellises mahus ja põhjalikkuses nagu seda oli 1911. aastal ilmunud Eduard Fueteri *Uuema ajalookirjutuse ajalugu*²⁰² on jäänud ületamatuks. On katseid nagu Ulrich Muhlacki *Ajalooteadus humanismi ja valgustusajal: historismi eelajalugu*²⁰³ ja Adalbert Klempti *Universaalajaloolise nägemuse sekulariseerumine: ajaloomõtte muutused 16. ja 17. sajandil*.²⁰⁴ Varauusaega käsitletakse mitmetes maailma ajalookirjutuse ülevaateostest nagu Denys Hay *Annalistid ja ajaloolased: Lääne ajalookirjutus kaheksandast kaheksateistkümnenda sajandini*,²⁰⁵ Ernst Breisachi *Ajalookirjutus: vanaaegne, keskaegne ja modernne*,²⁰⁶ Harry Elmer Barnesi *Ajaloolise kirjutamise ajalugu*²⁰⁷ ja teistes analoogsetes teostes.

20. sajandi jooksul on ilmunud arvukalt artikleid ja monograafiaid ühest konkreetsest autorist või teosest, mõne koolkonna esindajatest, perioodi üldülevaateid ühe riigi tasandil ning üleeuroopalisi lühiülevaateid väga üldisel tasemel. Tänapäeval on lugejale kättesaadavad inglisekeelsed uurimused enamike piirkondade varauusaegsest ajalookirjutusest. Ühest küljest on inglise keelt emakeelena kõnelevad autorid tundnud huvi Saksa, Prantsuse ja Itaalia ajalookirjutuse vastu, teisest küljest on mitmed ajaloolased avaldanud oma teoseid inglise keeles või on need inglise keelde tõlgitud.

Vastavalt kitsamatele alateemadele on siinkirjutaja põhjalikumalt tutvunud Inglismaal populaarse antikvaarse liikumisega, Skandinaavia ajaloos olulisel kohal olnud gootiismiga ning seoses ajaloo olemuse ja nelja maailmamonaarhia teemaga vastavalt Prantsuse juristide-ajaloolaste ja Saksa luterlike ajaloolaste ajaloomõttega. Samuti on sügavamalt uuritud Soome ajalookirjutust, mis võimaldas võrrelda kahte lähedalasuvat piirkonda.

²⁰² **Eduard Fueter.** Geschichte der neueren Historiographie. Berlin, R. Oldenbourg, 1925. Ka Fueter on seadnud oma teosele piirid, näiteks ei puudutavat ta üldse ajalooteooriaid ja filosoofiat. Vt Vorbemerkung, lk v.

²⁰³ **Ulrich Muhlack.** Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Humanismus. München, Beck, 1991.

²⁰⁴ **Adalbert Klempt.** Die Säkularisierung der universalhistorischen Auffassung: zum Wandel des Geschichtsdenkens im 16. und 17. Jahrhundert. Göttingen, Musterschmidt, 1960.

²⁰⁵ **Denys Hay.** Annalists and historians. Western historiography from the eighth to the eighteenth centuries. London, Methune & Co Ltd, 1978.

²⁰⁶ **Ernst Breisach.** Historiography. Ancient, Medieval and Modern. Third Ed. Chicago, London, The University of Chicago Press, 2007.

²⁰⁷ **Harry Elmer Barnes.** A History of Historical Writing. New York, 1963.

VARAUUSAEGSE AJALOOKIRJUTUSE MILJÖÖ

Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?

Ajalugu – aja tunnistaja, tõe valgus, mälu elu, elu õpetaja, iidse kuulutaja – kelle hääl veel kui mitte oraatori teeb selle surematuks?

Cicero, *De Oratore*, II, 36.

Varauusaegse uuestisünni, ususõdade, maadeavastuste ning teaduse ja tehnoloogia revolutsioonilise arengu keskel muutus ka see, kuidas Euroopa nägi oma minevikku. Esile kerkisid uued metodoloogilised võtted ja autoriteedid ning tänu trükikunsti levikule laienes märkimisväärselt tööks kasutatava materjali hulk. Mitmetahuline keskaja ajalookirjutus ei paku samas võimalust tõmmata selgeid piire kesk- ja varauusaegse ajalookirjutuse vahele ning kahtlemata ei toimunud kõik muutused kogu Euroopas sarnaselt ning samal ajal.

Euroopa ja Euroopa-keskse maailma ajalookirjutuse ajalugu käsitlevates ülevaatlikes teostes tuuakse esile erinevaid elemente, mis konkreetsete autorite arvates avaldasid varauusaja ajalookirjutusele eriti suurt mõju. Eduard Fueter tõstab esile antiikeeskujude retoorilise vormi mõjud, ajaloo sekulariseerumise ja erinevad poliitilised mõtteviisid.²⁰⁸ F. J. Levy arvates olid olulisteks elementideks rahvusliku teadvuse tõus, protestantism ja kõige tähtsamana humanism. Kõik nimetatud elemendid olid mingil määral omavahel seotud.²⁰⁹ Ernst Breisach leiab, et muudatused toimusid järk-järgult neljasaja aasta jooksul, kuid mitmed maailmavaatelised elemendid jäid samaks. Erinevate teguritena nimetab ta maadeavastusi, teadusrevolutsiooni, antiikkirjanduse ulatuslikumat kasutuselevõttu, ühtse ladina kristluse lõppu ja moodsa riigi teket.²¹⁰

Siinses katuspeatükis vaadeldakse neid tegureid Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutuse kontekstis, et asetada väitekirja moodustavad seitse artiklit ühtsesse konteksti ja näidata nende omavahelisi seoseid. Kõikvõimalikest teguritest kerkivad siinses ülevaates paratamatult esile need teemad, mis olid kohalikus ajalookirjutuses rohkem esil.

Vaadeldav periood Vene-Liivi sõjast Põhjasõjani tähendas senise ühiskonnakorralduse, keskaegse Liivimaa, lagunemist ja pidevat võimuvõitlust erinevate osapoolte vahel, mida Margus Laidre on nimetatud Põhjamaade sajaaastaseks

²⁰⁸ **Eduard Fueter.** Geschichte der Neueren Historiographie. München und Berlin, R. Oldenbourg, 1925. Lk 9–16.

²⁰⁹ **F. J. Levy.** Tudor Historical Thought. San Marino, CA, The Huntington Library, 1967. Lk 33.

²¹⁰ **Ernst Breisach.** Historiography. Ancient, Medieval & Modern. Chicago & London, The University of Chicago Press, 2007. Lk 153.

sõjaks Liivimaal.²¹¹ Kolme piirkonna – Eesti-, Liivi- ja Kuramaa – ajalugu kulges sel perioodil erinevat rada pidi. Vene-Liivi sõja esimeste aastate järel andis Tallinna linn ning Harju-Viru rüütelkond end 1561. aastal Rootsi ülemvõimu alla. Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa ühendati 1584. aastal Eestimaa provintsiks ehk hertsogkonnaks. Liivimaa seisused andsid end Poola võimu alla. Järgnesid lahingud, milles osalesid Poola-Leedu, Venemaa ja Rootsi väed. Rootslased said Liivimaa oma valdusse 1629. aastal sõlmitud Altmargi relvarahuga. Asjaolu, et tegemist oli erinevalt Eestimaast vallutatud alaga, tingis ka erineva positsiooni Rootsi kuningriigis. Altmargi relvarahu tulemusena moodustasid Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti alad Liivimaa kubermangu, mis ametlikult kandis Liivimaa hertsogkonna nime.²¹²

1561. aastal tekkis lagunenuks keskage Liivimaa aladele ühe riikliku moodustisena Kuramaa hertsogkond, mis püsis kuni 1795. aastal toimunud kolmanda Poola jagamiseni, alguses Poola ja seejärel Venemaa keisrikoja mõju all. Viimane ordumeister Gotthard Kettler astus luteri usku ja sai esimeseks hertsogiks. Hertsog Gotthardi surma järel valitsesid hertsogkonda lühikese aja vältel tema pojad Wilhelm ja Friedrich, kuni konfliktis aadlkonnnaga pidi Wilhelm troonist loobuma. Friedrichi järel sai 1642. aastal hertsogiks Jakob, kelle valitsemisega peetakse välispoliitiliselt ja majanduslikult hertsogiriigi kõrgajaks, mille lõpetas Rootsi kuningas Karl X Gustav, kes hertsogiriigi ajutiselt vallutas ja hertsogi vangi võttis.²¹³

Rootsi jaoks oli tegemist suurvõimu perioodiga. Riik kasvas kõrvalisest Põhjala kuningriigist Läänemere suurvõimuks. Riigi esinduslikum staatus tekitas ühest küljest vajaduse sama väärika ajalookirjutuse järele ning teisest küljest kasvas ülejäänud Euroopas huvi uue võimu vastu. Rootsi alla kuuluvate provintside puhul tuleb täheldada, et keskivõimu sihiks oli piirkondade integreerimine ja unifitseerimine. Rootslasi soositi riiklike ametikohtade täitmisel, piirkondadele rakendati Rootsi seadusi ja määrusi ning ametlikus asjaajamises

²¹¹ Autor toob esile määratluse soovimata toetada ühte või teist poolt selles debatis. Üldiselt peetakse Vene-Liivi sõja all silmas võitlust Liivimaa pärast ajavahemikus 1558–1583, mis omakorda koosnes paljudest konfliktidest. Margus Laidre eristab siin nelja: Vene-Liivi sõda (1558–1561), Põhjamaade Seitsmeaastane sõda (1563–1570), Vene-Rootsi sõda (1570–1595) ja Poola-Vene sõda (1576–1582), vt **Margus Laidre**. Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil. – Akadeemia 2000, 5, 932. Lk 931–956. Sõjategevuse kestust võiks venitada 1629. aastani või lausa aastani 1660/1661, nagu seda on teinud Laidre, esitades lugejatele ka konfliktide omavahelised seosed. Samas, lk 933–943.

²¹² Vt nt Eesti ajalugu III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Koost. Enn Küng. Tartu, Ilmamaa, 2013. Riigidõiguslikku küsimust vt nt **Aleksander Loit**. Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil, III. Koost. Enn Küng. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24). Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 7–40.

²¹³ Vt nt **Alexander V. Berkis**. The History of the Duchy of Courland (1561–1795). The Paul M. Harrod Company, 1969; Das Herzogtum Kurland 1561–1795. Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft. Hrsg. Erwin Oberländer, Ilgvars Misāns. Lüneburg, Verlag Nordost-deutsches Kulturwerk, 1993.

kasutati saksa keele asemel rootsi keelt. Need meetmed leidsid rohkem kasutust Liivimaal Tartu ülikooli ja õuekohtu mõju tõttu.²¹⁴ Aktiivset integreerumispoliitikat peab Alexander Berkis ka põhjuseks, miks hertsog Jakob oma välispoliitikas kaldus ka enne Rootsi vallutust alati Poola poole ning oli pigem valmis jääma Poola kaitse alla kui saavutama hapra iseseisvuse.²¹⁵

Aleksander Loit toob esile, et Eestimaal oli nii Rootsi kuningriigis kui ka hiljem Venemaa koosseisus asetatud valitseja titulatuuris ettepoole. Baltisaksa traditsioonis antakse aga Liivimaale keskne koht.²¹⁶ Kui vaadata perioodi ajalookirjutust ja selles levinud tava, siis võime näha, et erinevate piirkondade ajalugu võidi tuua ühisnimetaja *Liivimaa* alla. Vene-Liivi sõja järgsetes teostes on see loomulik, oli ju juttu keskaegse Liivimaa langusest.²¹⁷ Kroonikate pealkirjades ja peatükkide pealkirjades ning ka haldusjaotuse juures mainitakse eraldi haldusüksustena ka Eestimaad, Semgalet, Lätimaad ning rahvaid kirjeldades olid mõned kroonikud teadlikud sellest, et siin elasid vähemalt kaks erinevat keelt kõnelevat kohalikku rahvast.

Eestimaaga on võimalik päritolu või tegutsemispiirkonna järgi seostada Balthasar Russowit, Moritz Brandist, Thomas Hiärni, Lode-Weneri kroonika autoreid, Christian Kelchi, Adam Friedrich von Fischbachi ja Otto Fabian von Wrangelli. Liivimaaga saab siduda Johann Renneri, Dionysius Fabriciuse, Franz Nyenstede, Zaupe, Vieckeni, Bodeckeri ja Jürgen Helmsi kroonikaid. Neist viimast viite saab seostada Riia linnaga, Fabriciust Viljandiga. Salomon Henning ja Laurentius Müller on kõige lähemalt seotud Kuramaa hertsogiriigiga. Võrreldes Riia ei ole Tallinnal nii mahukat linnajalookirjutust. Siiski tegutsesid lisaks vaimulikule Balthasar Russowile Tallinnas rüütelkonna sekretärid Brandis ja Fischbach. Mahukate kroonikate autorid Hiärn ja Kelch olid Tallinnaga üsna tihedates sidemetes, samuti mõisnikud Lode ja Wrangell.

Christian Kelch ehitas endale maja Paidesse, kuid oma kroonika kirjutas ta teadaolevalt Järva-Jaani pastoraadis. Thomas Hiärni puhul seostatakse kroonika kirjutamise aega tema Virtsu mõisas viibimise perioodiga. Franz Nyenstede kirjutas oma teose Suntazi maamõisas ja Lode-Weneri kroonikat on ühe teate järgi vähemalt osaliselt võimalik seostada Loodna mõisaga.²¹⁸

Seega on kirjutamise kohtadena võimalik esile tuua linna, mõisa ja pastoraadi, kusjuures viimase kahe puhul on teada ka tihedam side linnaga. Usutavasti toetavad need tõdemused esiteks seda, et linnad olid varauusaegsel Eesti-

²¹⁴ A. Loit. Eestimaal ja Liivimaal, lk 21.

²¹⁵ A. Berkis. The History of the Duchy of Courland.

²¹⁶ A. Loit. Eestimaal ja Liivimaal, lk 14–15.

²¹⁷ Sama tava järgib Moritz Brandis, 17. sajandi lõpuks ka Christian Kelch. Näiteks Thomas Hiärni kroonikas on Eestimaal asetatud ettepoole: Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte, Lode-Weneril on samamoodi Ehst-, Liew, Lett-, Churland und Semgallen, Jürgen Helmsil Lyfländische und Churländische Geschichte.

²¹⁸ Kroonika tekstist selgub, et 1672. aasta 22. septembril on kroonika autor Loodna mõisas kell 10 õhtul näinud haruldast loodusnähtust (tõenäoliselt boliidi). Gustav von Lode- Estländische Chronik bis Anno 1677. RA, EAA 2062.2.6. L 122.

ja Liivimaal olulised kultuurielu keskused, aga ka seda, et selleks, et keskuses toimuvast osa saada, ei pidanud seal pidevalt viibima.

Kui võrdluseks tuua haritlaste arvu Eesti- ja Liivimaal, tõdeb Aleksander Loit, et Liivimaal oli haritlasi (st ülikooliõppijaid) kolm korda rohkem kui Eestimaal. Ka Tartu ülikool oli oma tagala ja mõjuala poolest pigem Liivi- kui Eestimaa ülikool.²¹⁹ Seega näib, et haritlaste hulk ja kohalike ajalookirjutajate hulk ei pruugi teineteisest sõltuda. Siin ei väida autor, et kõikide nimetatud ajaloo- ja ajalookirjutuste autorid kvalifitseeruksid haritlaste hulka (nt kaupmees-kroonikud, nagu Nyenstede ning ehk Viecken ja Helms, kelle elukäigu kohta teated puuduvad), kuigi enamik neist seda siiski olid.

Kui võrrelda Eesti- ja Liivimaa ajalookirjutajaid teoste sisulise poole pealt, siis on mõned silmatorkavad erinevused. Gooti ajalookirjutuse²²⁰ märke näeme eelkõige Eestimaa ajalookirjutuses. Liivimaa ajalookirjutuses seda ei näe (välja arvatud Renner, kes kirjutas Saksamaal, ja teoses *Jutustus Liivimaast*, mis on kirjutatud Kuramaal). Franz Nyenstedel, Dionysius Fabriciusel ja Jürgen Helmsil on üsna sarnane Liivimaa avastamise lugu, mis sellisel kujul Eestimaa ajalookirjutuses levinud ei ole. Lode-Werneri kroonika eeskujul eristavad Adam Friedrich von Fischbach ja Otto Fabian von Wrangelli Eestimaa ajaloo teistest piirkondadest. Liivimaalt võib sarnase näitena tuua Caspar von Ceumerni entsüklopeedia, milles aga narratiivist ülevaadet piirkonna ajaloost ei anta.

Erinev on kroonikute suhtumine Rootsi riigivõimu, osaliselt seetõttu, et enamik nimetatud kroonikuid pärinevad 16. sajandist ja 17. sajandi esimesest poolest. Eelpooltoodud piirkondlikest erinevustest saame eristada poliitilise iseloomuga aspektid, näiteks gootitsismi toomine Eestimaa ajalookirjutusse kui Rootsi ametliku propaganda elemendi ning Lode-Werneri kroonika poolt algatatud liini käsitleda Eestimaa ajalugu eraldi.

Käesoleva doktoritöö esimene artikkel „‘Auväärsetele, lugupeetavatele, kõrgesti õpetatud härradele...’: võimu ja ajalookirjutuse suhetest varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal“ vaatleb seda, kuidas riik korraldas ajalookirjutust ning millist funktsiooni ajalookirjutus riigi jaoks täitis. Võim (riik, kohalik omavalitsus, aadelkond) sai ajalookirjutust suunata nii positiivselt, näiteks tellimuste ja patronaazi kaudu, kui ka negatiivselt, läbi tsensuuri, trükiste keelamise ja autorite karistamise. Artiklis avaldub pilt on siiski keerulisem, sest patronaaz ei taganud alati soovitud tulemust või oligi tegemist vaid vormitäitega kui samal ajal mõne kuriteo eest vangis istuv haritlane võis teenida oma kodumaad palju sobivama ajalooteosega. Võim vajas ajalookirjutust, et legitimeerida oma positsiooni ja luua valitsejast sobivat kuvandit, samas muutus see käsitlus, mida parasjagu päevapoliitiliselt vaja oli, sama kiiresti kui päevapoliitika ise.

²¹⁹ A. Loit. Eestimaa ja Liivimaa, lk 35–36.

²²⁰ Vt alaptk „Gootitsismi levik Eestimaal“ allpool.

Sõja mõju ajalookirjutusele

Daniel Woolf kirjutab, et konflikt ja sõjad julgustasid kirjutama just kaasajast.²²¹ See mõttekäik ühildub asjaoluga, et Vene-Liivi sõja aegsed ajalookirjutajad keskendusid kaasajale ja 17. sajandil asusid mitmed kroonikud põhjalikumalt uurima meie kaugemat minevikku (kuigi nende käsitus muutus siiski mahu-kamaks, mida lähemale aeg autori eluajale jõudis).

Artikkel „Sõja mõjust ajalookirjutusele varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal“ arutleb selle üle, miks Põhjasõja ajal ja järel ei kirjutatud sama palju ajalooteseid kui Vene-Liivi sõja ajal. Vene-Liivi sõja ajal ja järel toimus ajalookirjutuses puhang, ilmus mitmeid eripalgelisi ajalootesed, milles väljendati erinevate keskaegse Liivimaa pärast võitlevate osapoolte poliitilisi ja religioos-seid vaateid. Vene-Liivi sõja alguse puhangule järgnes 17. sajandil mahukate käsikirjaliste kroonikate periood, mis Põhjasõja ajal sisuliselt hääbus. Artiklis on antud võrdlev ülevaade Vene-Liivi sõja ja Põhjasõja aegsest ajalookirjutusest ning proovitud leida põhjuseid, mis löid erinevused ajalookirjutuse kvantiteedi ja kvaliteedi osas. Põhjuste otsimisel on keskendutud ajalookirjutuse ja raamatu-ajaloo alla kuuluvate tegurite analüüsile, kuid kindlasti tuleks põhjusi otsida ka kahe perioodi poliitilise ja sotsiaalajaloo valdkondadest.

18. sajandi alguses kerkisid kroonikakirjutuse kõrvale või isegi asemele lühemad publitsistlikud teosed. Põhjasõja ajal kirjutati mitmeid päevaraamatuid, millest üht, Otto Fabian von Wrangelli päevaraamatut, on enne Kaarel Vana-möldri käsitlusi nimetatud mahu tõttu pigem kroonikaks. 18. sajandi alguse ajalookirjutuse maht on üldse üsna kõrge, perioodi jäävad lisaks *Academia Gustavo-Carolina* professori Olaus Hermelini²²² kirjutisele ka Hermann von Breverni lühemad teosed. Brevern on tähelepanuväärne autor seetõttu, et just tema andis esimese historiograafilise ülevaate piirkonna ajalookirjutusest.²²³

Trükikunsti levik

Kuigi trükikunst levis üle Euroopa aukartust äratava kiirusega, ei võtnud uus tehnika kohe kogu vana turgu üle. Käsikirjaline raamat jäi veel mõneks ajaks trükitud teose kõrvale.²²⁴ Selle tõenduseks on asjaolu, et paljud 17. sajandi kroonikud kasutasid mitmeid käsikirjas olevaid allikaid ning nende endi teosed jäid käsikirja, kuid neid kasutati sellegipoolest üsna laialdaselt. Võib öelda, et

²²¹ **Daniel Woolf.** A Global History of History. Cambridge, Cambridge University Press, 2011. Lk 187–188.

²²² Vt nt tema eesistumisel 1693. aastal kaitsnud dissertatsioon *De Origine Livonorum disquisitio*, mis on hiljem ilmunud mitmes äratrükis.

²²³ **Hermann von Brevern.** Kurtze Anzeige derer Scribenten die Historie von Lieffland nach Möglichkeit zusammen gefasst werden könte. – **Georg von Brevern.** Zur Gechichte der Familie von Brevern. Erster Band. Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht, 1878. Lk 115–138.

²²⁴ Vt nt **Andrew Pettergree.** The Book in the Renaissance. New Haven and London, Yale University Press, 2010. Lk 3–4.

kroonika hilisem retseptsioon sõltus selle publitseerimistest vaid mõnel harval korral, kui käsikiri mingil põhjusel kadus või viidi Liivimaalt minema. Samas tuleb tõdeda, et keskmiselt said trükitud kroonikad rohkem tähelepanu kui käskirjalised.

Artikkel „Ajalooline ja trükipress varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal“²²⁵ annab lühikäva sellest, kuidas trükikojad Eesti- ja Liivimaale 16. sajandi lõpus ja 17. sajandil tekkisid.²²⁶ Varem puudus selleks tõenäoliselt ühest küljest vajadus, teisest küljest trükkalile piisav teenistus. Selleks, et asendada linnakirjutaja linnatrükkaliga, pidi olema piisav hulk kohalikke inimesi, kes trükikunsti teenu-seid tarbiks. Liivimaa trükikojad tekkisid kas linnavõimu või kõrgemat haridust andva institutsiooni juurde, mis tagasid neile minimaalse sissetuleku seaduste, määruste, kõnede ja dissertatsioonide trükist, millele trükkalid üritasid lisa te-nida teenindades kohalikke elanikke, trükkides kutseid, jutlusi, harvem (aga siiski) mahukamaid teoseid. Enamasti pakkus trükkal teenust ja trükkida soovijal pidi olema endal piisav summa trükise eest tasumiseks. Kohalikud trükkalid enamasti ei trükkinud teoseid eesmärgiga katta kulud müügitulust. See oli nende jaoks siin liiga riskantne.

Kohalike trükikodade mõju ajalookirjanduse ajaloole oli võrdlemisi väike, kuid mitte olematu. Lühikesi Tartu ülikooli või Tallinna gümnaasiumiga seotud ajaloo-teemalisi kõnesid ja dissertatsioone trükiti Tallinnas, Tartus ja Riias. Kui ajalookirjutaja oleks leidnud endale jõuka patrooni, poleks olnud välistatud ka mahukama teose trükkimine kohalikus trükikojas. Näiteks Nicolaus Mollyni trükikojaga on võimalik seostada Konrad Bussowi Moskva kroonikat, mille ta soovis Riias välja anda. Kuna Bussow ei suutnud trükiga seotud kulusid katta, jäi see seal trükkimata.²²⁷

16. sajandi lõpul enne trükikodade asutamist on Liivimaa kroonikad ilmunud Saksamaal (Köln, Rostock, Maini-äärne Frankfurt, Leipzig, Wittenberg, Amberg) ja Madalmaades (Antwerpen), kuid 17. sajandi lühemad teosed (Paul Einhorn,

²²⁵ Vt „Historian and the printing press in early modern Estonia and Livonia“ siin väitekirjas.

²²⁶ Pisut detailsemat üldkävaadet trükikunsti tuleku kohta vt artiklist. Kirjandus: **Ojars Sander**. Nicolaus Mollyn, der erste Rigaer Drucker. Sein Schaffen in Riga von 1588 bis 1625. – Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit, 2. Hrsg. Klaus Garber. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998. Lk 786–800. **Meta Taube**. Die Arbeiten des Rigaer Buchdruckers Gerhard Schröder (1625–1657). – Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit, 2. Hrsg. Klaus Garber. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998. Lk 801–812. **Ene-Lille Jaanson**. Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Tartu, 2000. **Kyra Robert**. Tallinna esitrükkal Christoph Reusner senior. – Vana Tallinn IV (VIII). Koost. Raimo Pullat. Tallinn, 1994. Lk 24–34. **Liivi Aarma**. Die Zensur, die Privilegien der Drucker und die Orthographie-reform in der Übersetzungsgeschichte der estnischen Bibel in den 1680er Jahren. – Die Schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. Aleksander Loit und Helmut Piirimäe. Uppsala, 1993. **Kyra Robert**. Christoph Reusner der Ältere. Revals Erstdrucker im 17. Jahrhundert. – Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit, 2. Hrsg. Klaus Garber. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998. Lk 813–821.

²²⁷ **O. Sander**. Nicolaus Mollyn, lk 794.

Friedrich Menius ja Caspar von Ceumern) on ilmunud kohaliku trükitoodangu ning 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi alguses on teosed (Christian Kelch, *Jutustus Liivimaast*, Daniel Hartnack) trükitud jällegi mujal: Saksamaal, Inglismaal, Madalmaades. Palju rohkem trükiti kroonikaid Saksamaal ja Madalmaades sel ajal, kui Liivimaal veel trükikoda puudus. Sõjakeerises olev piirkond oli kogu Euroopas suurema tähelepanu all ja see julgustas trükkima kroonikaid korduvalt ja mitmes väljaandes.

Artikkel juhib tähelepanu asjaolule, et paradoksaalsel kombel on paljud 16. sajandi ajaloo teosed trükitud ja 17. sajandi omad (kui trükikoda oli lähemal) jäänud käsikirja. Eesmärgiks on arutleda selle üle, milliseid teoseid ja kus varauusajal trükiti ning millistel põhjustel jäid nii paljud 17. sajandi mahukad ajaloo teosed käsikirja. Lühidalt on kõne all ka trükikunsti leviku mõju ajalookirjutaja allikatele ehk kuidas trükikunst mõjutas ajalookirjutuse sisulist poolt.

Renessanss ja humanistlik ajalookirjutus

Rääkides erinevatest teguritest, mis varauusaegset ajalookirjutust mõjutasid, tuleb tõstatada küsimus, kui palju varauusaegne ajalookirjutus erines keskaja ajalookirjutustest ehk millised nähtavad arengud toimusid. Ülesande muudab keeruliseks asjaolu, et keskaegne ajalookirjutus oli väga eripalgeline ja mitmetahuline ning sisaldas endas erinevaid žanre. Seetõttu ei ole õige rääkida ka siin kroonikakirjutuse ajastust, sest kahe erineva kroonika mahuline, sisuline ja vormiline vahe võis olla suur.²²⁸ Vana-Liivimaa ajalookirjutuses olid esindatud ristsõdade ajalookirjutus Henriku Liivimaa kroonika näol, värsivormis ordu-rüütlite tegusid kirjeldavad Liivimaa vanem ja noorem riimkroonika, Dünamünde ja ühe Riia kloostri annaali, Riia ja Kuramaa piiskopkondade kroonikad, ladinakeelne ordukroonika Hermann Wartbergelt, linnakroonikad Hermann Heleweghilt ja Johann Gellinckhusenilt ning dünastia ajalugu Augustin von Getheleni Üksküllide suguvõsa ajaloo näol. Põhimõtteliselt on kohalikust kesk-aegsest ajalookirjutusest puudu vaid üleeuroopalise kuulsusega maailmakroonika.²²⁹

Mis siis ikkagi eristab vana uuest? Kultuuriajaloolane Peter Burke on oma 1969. aastal ilmunud teoses defineerinud varauusajal tekkinud mõistet minevikutunnetus (*sense of past*) läbi kolme omaduse, mis ei pea eksisteerima koos. Esimeseks omaduseks on anakronismi tunnetus ehk arusaamine ajastuomastest

²²⁸ Vt nt *Historiography in the Middle Ages*. Ed. by Deborah Mauskopf Deliyannis. Leiden, Boston, Brill, 2012.

²²⁹ Vt nt **Norbert Angermann**. *Die mittelalterliche Chronistik. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Hrsg. Georg von Rauch. Köln, Wien, Böhlau Verlag. Lk 3–20; *Geschichtsschreibung im Mittelalterlichen Livland*. Hrsg. Matthias Thumser. *Schriften der Baltischen Historischen Kommission*, 18. Berlin, LIT, 2011. *Crusading and chronicle writing on the medieval Baltic frontier: a companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Ed. Marek Tamm, Linda Kaljundi, Carsten Selch Jensen. Farnham, Burlington, Ashgate, 2011.

teguritest ja muutusest. Burke tõdeb, et ka keskajal teati, et minevik erineb olevikust mitmete aspektide poolest, kuid siis ei pööratud sellele asjaolule piisavalt tähelepanu. Teine ja kolmas tegur puudutavad vastavalt ajaloolise tõendusmaterjali otsinguid ja huvi põhjus-tagajärg seoste vastu. Tõendusmaterjali puhul toob Burke esile nii passiivsele autoriteedile toetumise (st kirjutatud sõna ja selle autor ongi automaatselt autoriteet) kui aktiivse autoriteedi loomise aspekti (st loodi uus autoriteet kirjutades üles nägemuse sündmustest, mis oli autori või tihemini tema patrooni huvides). Põhjus-tagajärg seostest rääkides keskendub Burke sellele, et keskajal võidi põhjusi ja ajendeid küll nimetada, kuid neid ei nähtud problemaatilistena, argumentatsiooni või tõendeid vajavatena.²³⁰ Kesk-aegses ajalookirjutuses eksisteerisid väga spetsiifilised selgitused sündmuste toimumise kohta, mis puudutasid kellegi konkreetse isiku motiive ning väga üldised, kus selgitati toimunut läbi Jumala tahte või fortuuna. Hiljem tekkisid vahepealsed motiivid, mis tulenesid sotsiaalsetest, majanduslikest või muudest ajastule omastest teguritest.²³¹ Burke toob mitmete ajalookirjutajate puhul välja asjaolu, et nad hakkasid otsima isiklikke, materiaalseid, sekulaarseid ja varjatud motiive.²³² Samas oli Francesco Patrizzi (1529–1597) Burke'i sõnul väitnud, et motiivide otsimine ja selgitamine on pigem filosoofide kui ajaloolaste töö.²³³ Samuti tuleb tõdeda, et ka läbi varauusaja peeti ajaloosündmuste toimumise põhjendusteks paralleelselt materiaalsetele või poliitilistele motiividele endiselt ka saatust (Jumala kätt).²³⁴

Kui kunstis ja perioodi üldiseloostuses kasutatakse terminit „renessanss“, siis kirjasõna osas tõuseb esile termin „humanism“. Tegemist ei ole sünonüümidega, kuid nende definitsiooni peensustesse ja omavahelisse võrdlusesse ei ole käesoleva töö käigus asutud. Ronald G. Witt näeb humanismi algust 13. sajandi Itaalias, kus humanism sisenes esimesena poeesiasse ja liikus järgmise kahesaja aasta jooksul ühest žanrist teise. Antiikeeskujude jäljendamine ei olnud ennekuulmatu tava. Uus oli see, et varajased humanistid jäljendasid Rooma eeskujusid pädevamalt, suurema teadlikkuse ja järjepidevusega, võttes samal ajal üle uued väärtused (agraarse, kuningliku ja kirikliku asemel linliku, kommunaalse ja sekulaarse), mis sobisid Itaalia linnaametniku keskkonda paremini.²³⁵

Peter Burke näeb esimest antiikajastu tutvustajat ajalookirjutuse alal Itaalia õpetlases ja luuletajas Petrarhis (1304–1374). Burke toob välja Petrarhi suhtumise antiikajastu inimestesse, kui reaalselt elanud isikutesse, kes elasid selgelt teistsuguses ühiskonnas. Lisaks oli Petrarh huvitatud selle ajastu rekonstrueerimisest Rooma varemeid uurides.²³⁶ Esimeseks narratiivseks „uue“ stiiliga

²³⁰ **Peter Burke.** *The Renaissance Sense of the Past.* London, Edward Arnold, 1969. Lk 1–13.

²³¹ **P. Burke.** *The Renaissance Sense of the Past,* lk 77.

²³² **P. Burke.** *The Renaissance Sense of the Past,* lk 89 jj.

²³³ **P. Burke.** *The Renaissance Sense of the Past,* lk 83.

²³⁴ **Barbara J. Shapiro.** *A Culture of Fact: England, 1550–1720.* Ithaca and London, Cornell University Press, 2000. Lk 53–54.

²³⁵ **Ronald G. Witt.** 'In the footsteps of the ancients'. *The origins of humanism from Lovato to Bruni.* Leiden, Boston, Köln, Brill, 2000.

²³⁶ **P. Burke.** *The Renaissance Sense of the Past,* lk 21–24.

ajaloolaseks peetakse Leonardo Brunit (u 1369–1444).²³⁷ Kui Petrarh keskendus üldjuhul Vana-Rooma ajaloo uurimisele, siis Bruni tõi uue stiili ka hilisema perioodi käsitlustesse.²³⁸

Renessanssajastut võib ajalookirjutuses pidada antiikajastu taassünniks. Vana-Kreeka ja Vana-Rooma kirjatoeste uurimine, kommenteerimine, publitseerimine ja jälgendamine oli n-ö uue ajalookirjutuse võtme-eesmärkideks. Üheks ajastule iseloomulikuks märgiks oli see, et võrreldes keskaegsete ajalookirjutajatega arvasid varauusaegsed, et kui allikalisi tõendusmaterjale on piisavalt, suudavad nad selgust luua ka keerulisematesse vaidlustesse.²³⁹

George H. Nadel väidab, et ajaloomõte pärines renessansiajal eelkõige Rooma (ja mitte Kreeka) eeskujudelt. Kreeka autorid jõudsid laiemal lugejaskonnani alles siis, kui teosed tõlgiti varauusajal ladina keelde, millel oli laiem lugejaskond. Roomlased olid huvitatud riigijuhtimisest ning stoitsistlik filosoofia ühendas stoitsismi ideaali Roomas olulise ühiskondliku ideaali ja ühiskonna teenimisega. Ajaloo eesmärgiks oli Roomas anda moraalne ettevalmistus riigiteenistuses töötamiseks. Seda levitasid mitmed ajalookirjutajad, näiteks Polybius, kes oli varauusajal populaarne, eriti pärast seda kui Isaac Casaubon tõlkis tema teose ladina keelde (1609).²⁴⁰

Alguses ei peetud renessanssajal ühtegi keskaegset ega kaasaegset ilmalikku ajalookirjutajat võrdseks antiikaja paremate näidetega.²⁴¹ Perioodi jooksul hakkas suhtumine muutuma ning paralleelselt antiigikultusega levima aramus, et antiikajast liigne eeskujuvõtmine ei ole ilmingimata hea. Itaalia ajaloolane Francesco Guiccardini leidis, et ajad ja tingimused on muutunud ja ajastuid ei saa võrrelda.²⁴² See arenes hiljem edasi väitluseks, mida tunneme vastuseisuna nn vanade ja moodsate vahel, kellest esimene pool hoidis rangelt kinni antiikajastu reeglitest ning teine oli valmis ajaga kaasas käima ja reegleid vastavalt vajadusele kohandama. Moodsad olid vähemalt osaliselt mõjutatud loodusteadustes toimunud arengutest, mille mõjul hakati lugu pidama ka uudsest ja innovaatiilisest. Nn vanade põhimõte oli, et antiikaja kirjandus oli oma kvaliteedis ületamatu ning seda oli võimalik vaid matkida ja uurida. Tagasihoidlikumad moodsad viitasid vaid uuematele teadussaavutustele, kuid radikaalsemad tõstsid esile uuendusi ka keeleteaduses. Terav oli debatt nii Inglismaal kui Prantsusmaal.²⁴³

²³⁷ **D. Woolf.** A Global History of History, lk 185–186.

²³⁸ **R. G. Witt.** 'In the footsteps of the ancients', lk 286–287.

²³⁹ **E. B. Fryde.** The revival of a 'scientific' and erudite historiography in the earlier Renaissance. – Humanism and Renaissance Historiography. London, The Hambledon Press, 1983. Lk 3–31, lk 4–5.

²⁴⁰ **George H. Nadel.** Philosophy of History before Historicism. – History and Theory, Vol. 3, No. 3 (1964). Lk 291–315, siin lk 292–295.

²⁴¹ **G. Nadel.** Philosophy of History before Historicism, lk 304.

²⁴² **D. Woolf.** A Global History of History, lk 189.

²⁴³ **D. R. Woolf.** In Praise of Older Things: Notions of Age and Antiquity in Early Modern England. – Historians and Ideologues. Ed. by Anthony Grafton and J. H. M. Salmon. Rochester, NY, University of Rochester Press, 2001. Lk 123–153, siin lk 139–143. Vt nt **Joseph M. Levine.** The Autonomy of History. Truth and Method from Erasmus to Gibbon. Chicago, London, The University of Chicago Press, 1999. Ptk 4–6.

Renessanssajastuga seostatakse ka uue ajaarvamise viisi tekkimist ehk ajastute asemel hakati ajalugu jagama vanaajaks, keskajaks ja uusajaks.²⁴⁴ Perioodil tegeleti ka erinevate ajaarvamissüsteemide ühtlustamisega.²⁴⁵ Suureks probleemiks oli Piibli kronoloogia ühtlustamine teistest antiikajaloo allikatest pärinevate kronoloogiatega. Selles osas oli teedrajav Joseph Justus Scaligeri (1540–1609) koostatud kronoloogia reform (*De emendatione temporum*, 1583). Lisaks kreeklaste, roomlaste ja juutide kronoloogiatele, kasutas Scaliger ka astronoomilisi arvutusi.²⁴⁶

Renessanssajal pakuti välja viis jagada ajalugu sajanditeks. Seda on seostatud 16. sajandil valminud Magdeburgi kirikuajalooga, mis jagas kristliku kiriku ajaloo 13. sajandiks (lõppes aastaga 1298).²⁴⁷ Magdeburgi sajandite ettevalmistamisel oli kaalumisel ka osaliselt temaatiline ülesehitus, mida mõned kaastöölised pidasid probleemseks, sest see on pretsedenditu, ajab lugeja segadusse ning seda ei saaks siis nimetada ajalooks.²⁴⁸

Humanismi levik üle Alpide

Uus stiil sai alguse Itaalias ja levis sealt ajapikku üle Alpide põhja poole. Renessanssi levik Itaaliast väljapoole ei kätkenud endas ühekülgselt ülevõtmist ja matkimist. Renessanssajastu stiil võidi kasutusele võtta ja seejärel Itaaliast tulnud kultuurile vastanduda. Mitmed Itaalia humanistid suhtusid lähinaabritesse prantslastesse ja sakslastesse üleolekuga, mida kohaliku kirjakultuuri esindajad pahaks panid ning tärkava patriotismitunde taustal oma piirkonna voorusi (heas stiilis) esile tooma asusid.

Saksa kultuuriruumis oli humanistide esindaja Konrad Celtis (1459–1508), kelle ambitsioonikas Saksamaa kirjeldamise plaan ei täitunud kunagi täiel määral, kuid ta inspireeris mitmeid kaasaegseid ajalookirjutajaid. Saksa ajaloo-

²⁴⁴ **Denys Hay.** *Annalists and Historians. Western historiography from the eighth to the eighteenth centuries.* London, Methune & Co Ltd, 1978. Lk 91.

²⁴⁵ **D. Woolf.** *A Global History of History*, lk 193.

²⁴⁶ **P. Burke.** *The Renaissance Sense of the Past*, lk 47. Vt põhjalikku monograafiat **Anthony Grafton.** *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship.* Oxford, Oxford University Press, 1983–1993.

²⁴⁷ *Ecclesiastica Historia, integram Ecclesiae Christi ideam, quantum ad Locum, Propagationem, Tranquillitatem, Doctrinam, Haereses, Ceremonias, Gubernationem, Schismata, Synodos, Personas, Miracula, Martyria, Religiones extra Ecclesiam et statum Imperii politicum attinet, secundum singulas Centurias, perspicue ordine complectens: singulari diligentia et fide ex vetustissimis et optimis historicis, patribus et aliis scriptoribus congesta: Per aliquot studiosos et pios viros in urbe Magdeburgica.* Basel 1559–74. **D. Hay.** *Annalists and Historians*, lk 123. Magdeburgi sajandite kohta vt nt **Gregory B. Lyon.** *Baudouin, Flacius, and the Plan for the Magdeburg Centuries.* – *Journal of the History of the Ideas* 2003, 64:2. Lk 253–272. Käsitus on huvitav katse näidata kuidas õiguse ajaloo suund ja kirikuajaloo suund tegid meetodialast koostööd. Vt ka Reformatsioon allpool.

²⁴⁸ **G. B. Lyon.** *Baudouin, Flacius, and the Plan for the Magdeburg Centuries*, lk 260–262.

kirjutuses oli oluline koht ka Tacituse teosel *Germania*, mis sai väga mõjukaks allikaks varauusaegsetele ajalookirjutajatele.²⁴⁹

Üheks humanistliku ajalookirjutuse levimise vormiks on peetud mitmete Itaalia päritolu autorite asumist erinevatesse Euroopa riikidesse, kus nad hakkasid kirjutama kohalikku ajalugu renessanssajastu võtmes. Inglismaal oli suuna esindajaks Polydore Vergil (u 1470–1555), kelle uudne ajalookäsitlus ja siiani kohalike ajaloolaste poolt omaks võetud müütide purustamine pälvis mitme kohaliku ajalookirjutaja pahameele. Ungarisse tõi humanismi ilminguid Antonio Bonfini.²⁵⁰

Poolas elavdasid kultuurielu Itaalia humanist Filippus Kallimach Buonaccorsi ja juba mainitud Saksa humanist Konrad Celtis. Humanistliku ajalookirjutuse algusaega nähakse juba suuresti keskaega kuuluvast Jan Długoszi (Ioannes Longinus, 1415–1480) teoses *Kuulsa Poola riigi annaalid või kroonika*.²⁵¹ Kohalikku ajalookirjutust mõjutasid Kraakovi akadeemia professori Miechowa Mattiase (Maciej z Miechów, 1457–1523) etnograafilis-geograafilised ja ajaloolised teosed ning Warmia piiskopi Marcin Kromeri (1512–1589) teosed. Võimalik, et just seetõttu tunnevad Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutajad nimetatud kroonikuid paremini ja viitavad nendele oma teostes. Populaarne oli ka Aleksander Gwagninuse (1534–1614) välja antud teos *Euroopa Sarmaatia kirjeldus* (1578, Kraków),²⁵² mille tegelikuks autoriks peetakse Maciej Strykowski (u 1547–enne 1593).²⁵³ Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutajad kasutasid Poola ajaloost kõnelevaid teosed eelkõige siiski sündmuste kirjeldamiseks. Kui palju neist saadi stiililisi eeskujusid, jääb edasise uurimistöö küsimuseks.

Paul Johanseni hinnangul möödus kakssada aastat, kuni renessansi ja humanismi mõjud Baltimaadele jõudsid. See toimus samaaegselt reformatsiooniga, mistõttu oli see algusest peale rangema ilmega. Renessans ja humanism olevat kaotanud osa Itaalias tekkinud variatsioonidest ja värvikirevusest.²⁵⁴ Johansen omistab uue stiili jooni Riia kooli rektori Rutgerus Pistoriuse (Rötger Beckeri) poeetilisele järelehüüdele Riia superintendendile Jacobus Battusele.²⁵⁵

²⁴⁹ **Lewis W. Spitz.** Conrad Celtis. The German Arch-Humanist. Cambridge, Harvard University Press, 1957. Lk 93–105.

²⁵⁰ **László Havas, Sebestyén Kiss.** Die Geschichtskonzeption Antonio Bonfinis. – Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten. Hrsg. Johannes Helmuth, Ulrich Muhlack und Gerrit Walther. Göttingen, Wallstein Verlag, 2002. Lk 281–307.

²⁵¹ *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae.*

²⁵² *Sarmatiae Europae descriptio.*

²⁵³ **Jan Pirożyński.** Humanistische Geschichtsschreibung in Polen. – Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten. Hrsg. Johannes Helmuth, Ulrich Muhlack und Gerrit Walther. Göttingen, Wallstein Verlag, 2002. Lk 308–318.

²⁵⁴ **Paul Johansen.** Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 1996. Lk 197.

²⁵⁵ **P. Johansen.** Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber, lk 205.

Lemmit Margi arvates jõudsid humanistlikud mõjutused Lääne-Euroopast Balti vanemasse ajalookirjutusse suure hilinemisega ega leidnud täiel määral järgimist. Stiil ja retoorika ei omanud siinses ajalookirjutuses nii suurt kandepinda kui antikvaarne suund (vt allpool), mis pööras rohkem tähelepanu materjali kogumisele. Suurimad mõjutused pärinesid Saksa aladelt, kus kriitika jäi samuti madalamale tasemele, kuid vähem kui seal levis siin õpetuslik-teoloogiline ajalookirjutus, mis rõhutas ajalugu kui elu õppetundide allikat.²⁵⁶ Mark kurdab, et siinsed ajalookirjutajad ei suutnud loobuda keskaegsetest teoloogilistest vaadetest, oma allikatesse kriitiliselt suhtuda ega korralikult jälgida humanistlikke eeskujusid.²⁵⁷ Ta ei näe ka reformatsioonis tegurit Saksa omanäolisema humanismi loomisel, vaid selle pidurdajat. Samuti väidab ta, et erinevalt Itaalia humanistidest ei suhtunud sakslased piisavalt kriitiliselt mitmesugustesse asutamis- ja päritolumüütidesse.²⁵⁸ Ajalookirjutuses nägi Mark esimesi humanismimärke Burchard Waldise ja Rutgerus Pistoriuse teostes.²⁵⁹ 16. sajandi teist poolt nimetab Mark aga teiseks õitsenguks ning usub, et sel ajal kirjutatud teosed ei kartvat võrdlust Lääne-Euroopa paremikuga.²⁶⁰

Ka Martin Klöker tõdeb, et humanism jõudis Eestimaale (ta keskendub eeskätt Tallinnale) hiljem ning reformatsiooni vaimus. Tema hinnangul ei jõudnud Tallinnasse ühtegi sissetoodud humanismi esindajat ning sidemeid humanistidega Saksa-Rooma keisririigis ja ka Itaalias otsisid ja sõlmisid kohalikud haritlased ise. Klöker mainib Christian Bomhouweri ja Johann Blankenhageni Itaalia seoseid.²⁶¹

Vaadeldes renessanssajastu ja humanismi ilmingute levikut Kesk-Euroopas ja Inglismaal võib tõdeda, et teatav hilinemine on ootuspärane. Kuna varauusaegse Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutuse puhul saab rääkida eelkõige humanismi märkidest ja ilmingutest, mitte niivõrd suuna säravatest esindajatest, siis saame tugevamatest uue suuna mõjudest rääkida 17. sajandi kontekstis.

Qua voce alia nisi oratoris...

Renessanssajal oli ajalugu tugevalt seotud retoorikaga. Oluline oli teose struktuur, vorm ja keel. Enamike kirjatööde puhul peeti heaks tooniks, et see on žanris, mis eksisteeris juba antiikajal ja imiteeris seda žanri. Lisaks stiilnõuetele, pandi Peter Burke'i sõnul rõhku ka teose sobivale sisule – ajalugu pidi

²⁵⁶ **Lemmit Mark.** Eesti vanema historiograafia ajalugu II. Käsikiri TÜR KHO, f. 75, s. 10. Lk 347–351.

²⁵⁷ **L. Mark.** Eesti vanema historiograafia ajalugu II, lk 151; temaga ühineb religioossete elementide kasutamise osas **Katri Raik.** Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal. – Ajalooline Ajakiri 2001, 4. Lk 5–26, siin lk 24 ning allikakriitikat peab ta olematuks, samas, lk 25.

²⁵⁸ **L. Mark.** Eesti vanema historiograafia ajalugu, lk 152.

²⁵⁹ **L. Mark.** Eesti vanema historiograafia ajalugu, lk 160.

²⁶⁰ **L. Mark.** Eesti vanema historiograafia ajalugu, lk 167.

²⁶¹ **Martin Klöker.** Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657). Tõlk. Kristi Viiding. Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2014. Lk 96–98.

tegelema kangelastegude ja tähtsate isikutega. Madalast soost isikud ja igapäevased asjad ei olnud „ajaloo väärilised“, Madalamate teemade kirjeldamiseks olid ette nähtud teised žanrid, mida kirjutati nn madalas stiilis, kui ajalugu kirjutati kõrges stiilis.²⁶²

Antiikteose imiteerimisel võeti üle teatavad mustrid. Oluline ei olnud alati kirjeldada konkreetset isikut või lahingut, vaid isikutüüpi või lahingutüüpi järgides seejuures antiikaja eeskujusid. Sellise kirjutuslaadi juurde kuulus ka välja mõeldud kõnede asetamine valitsejate ja väejuhtide suhu. Kui tegemist oli suure väejuhi või valitsejaga, siis kõigi eelduste kohaselt võttis ta sõna suurele väejuhile või valitsejale omasel viisil.²⁶³ Läbi kõnede selgitati tegelaste oletatavaid motiive.²⁶⁴ Väljamõeldud kõnede kasutamise ajalugu ulatub Thukydidease Peloponnesose sõdade kirjutamise aega. Francis Bacon avaldas veel 17. sajandil oma tegelaste arvatavaid mõtteid ja kavatsusi väljamõeldud kõnedes.²⁶⁵ Samas ei järginud seda tava kindlasti mitte kõik ajalookirjutajad ei antiikajal ega ka varauusajal. Näiteks kõneles selle vastu antiikajal Polybios ja tema eeskujul varauusaegne inglise antikvaar William Camden.²⁶⁶

Senises ajalookirjutuses ei ole ühtegi 16. ega 17. sajandi Eesti-, Liivi- ega Kuramaa ajalookirjutajat otseselt esile tõstetud nende hea retoorilise stiili poolest. Enamik teoseid on kirjutatud saksa ja mitte ladina keeles. Ajalookirjutajad olid tuttavad erinevate antiikkirjanduse eeskujudega ja tsiteerisid neid erineval määral. Ladinakeelsed sententsid ja kõnekäänud ise ei erista varauusaegset ajalookirjutust keskaegsest, kuid renessanssajastul läksid moodi uued kirjanikud. Nii on Salomon Henningi teoses tsiteeritud mitmeid varauusajal populaarseid poeete (Horatius, Vergilius, Ovidius). Moritz Brandis jätab oma kroonikateksti alles Saxo Grammaticuse teosest tõlgitud väejuhtide väljamõeldud kõned. Friedrich Menius ja Paul Einhorn ehivad oma lühemaid teoseid samuti erinevate antiikautoriteetide nimedega. Erinevaid kohaseid eeskujusid jälgisid tõenäoliselt nii Tallinna gümnaasiumis kui Tartu ülikoolis koostatud kõned ja kirjutised.

Lux veritatis

Tõesuse küsimus oli ilukõne kõrval samuti oluline. Seda iseloomustavad erinevad arengud allikakriitikas. Keiser Karl IV palus Petrarhil uurida ürikut, mille järgi Austria ei kuulunud tema valduste hulka ning Petrarh otsustas mitmete anakronismide põhjal, et tegemist on võltsinguga.²⁶⁷ Mitmeid Itaalia humaniste huvitas, kuidas ajaloo uurimine aitab kaasa Rooma õiguse mõistmisele. Lorenzo Valla hinnangul tuli pöörduda algallikate poole ja uurida, mida antiikaegsed

²⁶² P. Burke. The Renaissance Sense of the Past, lk 105–106.

²⁶³ P. Burke. The Renaissance Sense of the Past, lk 106–107.

²⁶⁴ P. Burke. The Renaissance Sense of the Past, lk 117.

²⁶⁵ B. J. Shapiro. A Culture of Fact, lk 41.

²⁶⁶ P. Burke. The Renaissance Sense of the Past, lk 134.

²⁶⁷ P. Burke. The Renaissance Sense of the Past, lk 50.

juristid on kirjutanud ning mida nad on erinevate terminite all silmas pidanud.²⁶⁸ Vallat tunnevad enamik ajalooüliõpilasi kui Constantinus kinkeüriku võltsingu paljastajat, kuigi Valla ei olnud ainuke, kes kinkeüriku ehtsuses kahtles. Tema argumentatsioon oli kõige põhjalikum ja süstemaatilisem.²⁶⁹ Lisaks dokumentidele paljastati terveid teoseid, mis osutasid võltsinguteks. Üks tähelepanuväärsem on nn Hermes Trismegistuse õpetuste paljastamine kalvinisti Isaac Casauboni (1559–1614) poolt.²⁷⁰ Samuti sattusid erinevad müüdid, näiteks rahvaste päritolust, ajalooüriajate tõsisema tähelepanu alla.²⁷¹

16. sajandil taasavastati kreeka skeptitsistlik filosoofia. Hellenismi ajal kujunesid välja kaks argumentide liini, mis väitsid, et a) igasugune teadmine on võimatu (akadeemiline skeptitsism) või b) selleks, et teada, kas teadmine on võimalik, puuduvad piisavad tõendid ja seetõttu tuleks igasugustest hinnangutest loobuda (pürionism).²⁷² Varauusajal leidis skeptitsism esimesena tee teoloogilisse vaidlusesse: et teada, milline on õige usk, peavad olema kriteeriumid selle kindlaks määramiseks. Sealt levis kriitiline suhtumine edasi teistesse valdkondadesse.²⁷³ Skeptitsism ja pürionism, mis Kesk-Euroopa varauusaegses ajalookirjutuse metodoloogias tekitasid arutelusid ajaloolise tõe olemuse üle, läksid Eesti-, Liivi- ja Kuramaa varauusaegsetest kroonikutest mööda ilma suurema nähtava mõjuta.

Osaliselt vastukaaluks skeptitsistlikule filosoofiale asusid prantsuse juristid Jean Bodin (1530–1596) ja Francois Baudouin (1520–1573) tegelema ajaloo metodoloogiaga ning huvitusid allikakriitikast.²⁷⁴ Baudouin oli mõjutatud protestantlikust ajalookirjutusest, mh ka nn Magdeburgi sajandite koolkonnast. Nii Bodin kui Baudouin seisid vastu puhtalt retoorilisele ajalookoolkonnale ning pidasid stiilist ja loetavusest tähtsamaks täpsust ja tõde.²⁷⁵ Mõlemad koostasid käsiraamatuid, kuid Jean Bodini mahukas käsiraamat ajaloo lugemisest oli tuntud ka Eesti- ja Liivimaal.²⁷⁶ Bodini nimetavad nii Moritz Brandis kui Friedrich Menius.

Kui avastati, et kõike ei ole võimalik absoluutse kindlusega teada saada või tõestada, asuti otsima võimalust välja töötada standardid hästi põhjendatud, mõistlikule, väga tõenäolisele, kuid siiski ebakindlale uskumusele või väitele (Barbara Shapiro kasutab sõna *belief*). Shapiro väidab, et Inglise teadus muutus

²⁶⁸ P. Burke. The Renaissance Sense of the Past, lk 33.

²⁶⁹ P. Burke. The Renaissance Sense of the Past, lk 55.

²⁷⁰ P. Burke. The Renaissance Sense of the Past, lk 62–63.

²⁷¹ B. J. Shapiro. A Culture of Fact, lk 41.

²⁷² Richard Popkin. The History of Scepticism from Savonarola to Bayle. Oxford, Oxford University Press, 2003. Lk xvii.

²⁷³ R. Popkin. The History of Scepticism from Savonarola to Bayle, lk 3–6.

²⁷⁴ Julian H. Franklin. Jean Bodin and the Sixteenth-Century Revolution in the Methodology of Law and History. Connecticut, Westport, 1977. John L. Brown. The *Methodus ad Facilem Historiarum Cognitionem* of Jean Bodin. A Critical study. Washington D. C., The Catholic University of America Press, 1939. Lk 29.

²⁷⁵ J. L. Brown. The *Methodus ad Facilem Historiarum Cognitionem*, lk 39–40.

²⁷⁶ Artiklis „The methodology of history at the Academia Gustaviana“ tutvustatakse Jean Bodini mõjutajaid, tema teost ja selle retseptsiooni Tartu ülikoolis ning laiemalt.

varauusajal empiiriliseks ja tõenäolisusele toetuvaks (*probabilistic*).²⁷⁷ Mitmeid arenguid näeb Shapiro ka ajalooteaduses, mis kaugenest kirjandusest ja lähenes loodusteadustele. 17. sajandil toimusid siiski veel paralleelselt nii retooriline kui ka faktidele orienteeritud suund ajaloos. Inglased olid enam nõus leppima vähem kui kindlate teadmistega ja olid vähem mõjutatud kartesianismist. Levis arvamus, et ajaloolisi fakte on võimalik avastada ja nende põhjal teha üldistusi nagu reaali- ja loodusteadustes. See omakorda tõmbas tähelepanu allikatele. Olulised olid sündmuste tunnistajad, pealtnägijad ja asjasse puutuvad isikud. Soositud olid teated, mis puudutasid sündmuse kaasaega.²⁷⁸ Selles võime näha mõjutusi õigusteadustest, sest ajaloolistele faktidele oli vaja leida tõendusmaterjali (nagu see toimus kohtusüsteemis), mis sundis ajaloolasi hakkama esitatud faktidele tõendusmaterjali otsima.²⁷⁹

Oluliseks muutusid lisaks pealtnägijate tunnistustele ka kirjalikud allikad ning ajaloolased asusid oma allikaid üha enam näitama, lisades oma teostesse tervete dokumentide tekste.²⁸⁰ Kolme sorti tõendusmaterjalist – pealtnägijad, dokumendid ja esemed – tõstab Shapiro varauusaja kontekstis esile pealtnägijate tunnistused. Pealtnägija eelistamine võis olla seotud kohtupraktikaga, samuti toetas seda antiikkultuurist pärit tava. Samas tõdeti, et oma kaasajast kirjutamine võis olla mõjutatud lojaalsusest ühele osapoolale või lihtsalt piiratud ja ühekülgsed teadmised.²⁸¹ Nii võtsid ajaloolased John Rushworth ja John Selden sõna subjektiivsuse vastu. Kui autori arvamus on subjektiivne, tuleks välja tuua ainult faktid ja hinnangut mitte anda.²⁸² Barbara Shapiro hinnangu kohaselt säilitasid vaid vähesed ajalookirjutajad, kes kirjutasid pisutki teravamatel poliitilistel ja usulistel teemadel, oma kaasaegsete kriitikute hinnangul objektiivsuse.²⁸³

Eelpooltoodud arengud ei tähenda, et ajalookirjutus suutis saavutada allikakriitilisuse ja objektiivsuse uusaja mõistes, küll aga tõusid küsimused tõest ja objektiivsusest teravalt esile ning paranesid töövõtted, millega ajaloolased allikaid analüüsisid. Ühtegi tõsist keelelist analüüsi ei ole Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutusest teada, kuid Thomas Hiärn analüüsis erinevaid ajaloolisi tegureid ja tõestas, et Tallinna Mihkli kloostri asutamisüririkud, mida Moritz Brandis

²⁷⁷ **Barbara J. Shapiro.** *Probability and Certainty in Seventeenth-Century England.* Princeton, NJ, Princeton University Press, 1983. Lk 3–14.

²⁷⁸ **B. J. Shapiro.** *Probability and Certainty in Seventeenth-Century England,* lk 119–162.
B. J. Shapiro. *A Culture of Fact,* lk 34–62.

²⁷⁹ **B. J. Shapiro.** *A Culture of Fact,* lk 43.

²⁸⁰ **B. J. Shapiro.** *Probability and Certainty in Seventeenth-Century England,* lk 141–142.

²⁸¹ **B. J. Shapiro.** *A Culture of Fact,* lk 47–49.

²⁸² **B. J. Shapiro.** *Probability and Certainty in Seventeenth-Century England,* lk 147.

²⁸³ **B. J. Shapiro.** *A Culture of Fact,* lk 58.

veel väga ulatuslikult tsiteeris, on väga tõenäoliselt hilisem võltsing.²⁸⁴ Seda võib nimetada allikakriitikaks, mis osaliselt põhineb argimõistusel.²⁸⁵

Historia magistra vitae

Ulrich Muhlacki järgi oli humanistide jaoks ajaloo põhiline eesmärk olla elu õpetaja. Ta toob esile ajaloo didaktilise otstarbe nii poliitilises (Niccolò Machiavelli), rahvuslikus (nt germaani rahvaste mineviku tegude otsimine) kui ka konfessionaalses ajalookirjutuses.²⁸⁶ D. R. Woolf näeb didaktilisuse olevat osaliselt seotud ajastu üldiste suundumustega ehk iga ajastu ajalookirjutus väljendab oleviku muresid või esiplaanil olevaid teemasid. Varauusaegsel Inglismaal olid need teemad konservatiivsus, kuulekus, kohusetunne ja sotsiaalse hierarhia säilitamine. Ajalugu kasutati selleks, et tuua esile ühte tüüpi käitumist negatiivses või positiivses võtmes.²⁸⁷ Renessansiaegsed kirjutajad nägid ajalugu kui materjalikogu, millest oli võimalik leida näiteid. 15.–17. sajandil uskusid enamik ajaloolasi, et ajaloo põhiline funktsioon oli õpetuslik. Kuigi ka keskajal levis selline nägemus, tõusis õpetuslik aspekt varauusajal rohkem esile – ajalugu oli üks olulisimaid didaktilisi vahendeid.²⁸⁸

Ajalookirjutajad rõhutasid ajaloo didaktilist eesmärki pidevalt. 17. sajandil liikus tähelepanu moraalselt käitumiselt praktilistele (sõjaliste, poliitiliste) õppetundidele. Kuigi tõe olulisust ajaloos rõhutati, ei olnud oluline tõde kui asi iseenesest, vaid ajaloo poolt antavad õppetunnid.²⁸⁹ Oluline tööriist järgmise põlvkonna (riigitegelaste) koolitamiseks oli ajaloost toodud näide. Neid võis võtta nii autori enda elust kui ka kellegi teise elukäigust, mida ajaloost võis leida palju.²⁹⁰

Ajaloo didaktilist funktsiooni rõhutasid erinevad kohalikud kroonikud oma sissejuhatustes ja eessõnades. Esiplaanil oli moraalne kasvatus ehk näited sellest, kuidas vooruslik käitumine saab positiivselt tasutud ja pahatahtlik karistatud. Ilmekalt väljendab võimalust Liivimaal sündinud asjadest õppust võtta oma pühenduses Poola-Leedu väejuhile Jan Karol Chodkiewiczile Dionysius

²⁸⁴ Vt pikemalt **Janet Laidla**. Thomas Hiärn ja tema Eesti-, Liivi- ja Lätimaa ajalugu. – Õpetatud Eesti Seltsi toimetised 2006. Tartu, Õpetatud Eesti Selts, 2008. Lk 75–90, siin lk 87–88.

²⁸⁵ Vrd nt **Astrid Nilsen**. Johannes Magnus and the Composition of Truth. *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque rebus*. Lund, Lund University, 2016. Lk 88.

²⁸⁶ **Ulrich Muhlack**. Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus. München, C. H. Beck, 1991. Lk 44–52.

²⁸⁷ **D. R. Woolf**. The Idea of History in Early Stuart England. Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 1990. Lk xiii.

²⁸⁸ **D. Woolf**. A Global History of History, lk 179–180.

²⁸⁹ **D. R. Woolf**. The Idea of History in Early Stuart England, lk 11–12.

²⁹⁰ **G. H. Nadel**. Philosophy of History before Historicism, lk 296–304.

Fabricius.²⁹¹ Samuti viitavad võimalusele ajaloost kasulikkude õppida Salomon Henningi,²⁹² Balthasar Russowi²⁹³ ja Christian Kelchi²⁹⁴ kroonikate eessõnad.

Artiklis „Ajaloos metodoloogia *Academia Gustaviana*’s“²⁹⁵ antakse lühikäsitluse vaade *artes historiae* kujunemisloost keskendudes eelkõige Saksa luterlikule suunale. Kuigi need teosed on jäänud narratiivsete ajalugude varju, olid erinevad ajaloo meetodist kirjutavad teosed varauusajal üsna populaarsed. Laias laastus võiks jagada need teosed kahte koolkonda – need, mis kuulusid Itaalia renessansi humanistlikusse traditsiooni ja nägid ajalugu retoorika osana Kreeka ja Rooma mudelite järgi ning Saksa protestantlikud kirjutised, mille eesmärk oli reformatsiooni õigustada. Loomulikult ei olnud piirid nende vahel selged ja oli ka segusid mõlemast.²⁹⁶

Lisaks Tartusse rajatud ülikoolile kirjutati ajaloo olemuse üle mõtisklevaid teoseid ka mujal. Tallinnasse rajatud gümnaasiumist on samuti teada vähemalt üks ajaloo mõistet puudutav kõne Reiner Brockmanni sulest.²⁹⁷

Reformatsioon ja ajalookirjutus

Reformatsioon tõstis ajaloo kui propagandavahendi tähtsust ning ajalugu kasutati propagandavahendina kõigi osapoolte poolt ulatuslikult.²⁹⁸ Reformatsioon mõjutas tuntavalt ka kirikuajaloo teket ja arengut. Kui kõikidel teistel nähtustel ja institutsioonidel oli ajalugu, pidi ka religioonil olema ajalugu, mille uurimise tulemusena tõstatati küsimus, kas Rooma kirik on liikunud oma juurte juurest väga kaugemale ja peaks vähemalt mingil määral algse juurde tagasi pöörduma.

²⁹¹ **Dionysius Fabricius.** Liivimaa ajaloo lühikäsitlusevaade. Tõlk. Jaan Unt. Tartu, Johannes Esto Ühing, 2010. Lk 30–33.

²⁹² **Salomon Henning.** Liffäländische, Churländische Chronica... Mit einer Vorrede D. Davidis Chytraei. Rostock, Augustin Ferber den Jüngern, 1590. Pagineerimata eessõna.

²⁹³ **Balthasar Russow.** Liivimaa kroonika. Tõlk. Dagmar ja Hermann Stock. Stockholm, Kirjastus Vaba Eesti, 1967. Lk 12–13.

²⁹⁴ **Christian Kelch.** Liivimaa ajalugu. Tõlk. Ivar Leimus. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2004. Lk 5–6.

²⁹⁵ „The methodology of history at the *Academia Gustaviana*“.

²⁹⁶ **J. L. Brown.** *The Methodus ad Facilem Historiarum Cognitionem*, lk 47–51.

²⁹⁷ **Reiner Brockmann.** Discursus valedictorius, quem de natura et constitutione historiae, cum, dei optimi maximi auspiciis, in locum admodum reverendi, praeclarissimi juxta atque doctissimi viri, Dn. M. Henrici Stahl, nunc archi-praepositi cathedralis &c. surrogandus, ex professione Graecarum literarum in Gymnasio Revaliensi, ad pastorem ad D. Catharinam apud Tristferenses in Viria Livonum suscipiendum 12. Februar. currentis anni 1639. discederet, conscripsit Reinerus Brockmannus. Adjuncta sunt propemptica cum a collegis & amicis, tum a discipulis scripta. Excudebatur Revaliae, typis Henrici Westphali, gymnasij typographi. Tallinn, Heinrich Westphal, 1639. Kätesaadav ja tõlgitud: **Reiner Brockmann.** Teosed = Peinepoy Bpokmannoy noihmata = Reineri Brockmanni opera = Reiner Brockmann’s Werke. Koostanud ja toimetanud Endel Priidel. Tartu, Ilmamaa, 2000. Lk 219–259.

²⁹⁸ **D. Woolf.** *A Global History of History*, lk 199–200.

Reformatsiooni idee oli seotud mõttega, et kirik ja religioon on aja jooksul muutunud.²⁹⁹

Oluline kirikuajalooline teos oli nn Magdeburgi sajandite projekt. Magdeburgi sajandid ei olnud mitte ainult teos, vaid ulatuslik uurimisprojekt, mille koostamiseks moodustati komisjon ja reisisi erinevatesse raamatukogudesse, et käsikirju leida. Projektile koostati ka metodoloogiline alus *Kiriku ajaloo meetod*.³⁰⁰ Uuenduslik oli ka sisuline lähenemine – lisaks institutsiooni ajaloole oli ehk isegi kõige enam esiplaanil õpetuse ajalugu. Sajandite autorid ei pidanud oluliseks poliitilist ajalugu ja paganlikke ajalookirjutajaid. Nende arvates sai Jumala plaanist aru vaid läbi kiriku ajaloo.³⁰¹ Magdeburgi sajandite kõige olulisemaks katoliiklikuks vastulauseks peetakse Caesare Baroniuse (1538–1607) teost *Kiriklikud annaalid*,³⁰² mille koostamist ta alustas juba 1560. aastatel.³⁰³

Protestantide, sh Lutheri jaoks oli Piibel ajaloodokument, mida tuli võtta otseselt, mitte läbi allegooriate.³⁰⁴ Määrava mõjuga oli Martin Lutheri mõttekaaslase Philipp Melanchthoni poolt välja töötatud luterlik ajalookäsitlus.³⁰⁵ Selle aluseks sai Johann Carioni kroonika, mille töötas vastavalt Melanchthoni näpunäidetele ümber tema väimees Caspar Peucer. Peuceri versioon sisaldas ülevaadet ka Eesti- ja Liivimaa ajaloost. See teos oli kohustuslikuks ajalooõpikuks üle terve luterliku Euroopa, sh ka *Academia Gustaviana*'s.³⁰⁶ Melanchthoni ajaloo käsitlusest oli mõjutatud ka David Chytraeus.³⁰⁷ Teine märgiline teos oli Johannes Sleidanuse *Neli maailmamonaarhiat*. Mõlemas kroonikas lähtuti maailmaajaloo käsitlusest, mille keskmes oli idee neljast maailmamonaarhiast. Kristlik-teoloogiline vaatenurk nägi kogu ajalugu põhimõtteliselt kui üld- või universaalajalugu.³⁰⁸

Oluliste moraalsete õppetundide allikana anti ajaloole ka suurem roll ülikoolide õppekavades, eriti luterlikes ülikoolides. Mainzi ülikool oli esimene, kus 1504. aastal loodi eraldi ajaloo õppetool.³⁰⁹ Inglismaal avati esimene ajaloo-

²⁹⁹ P. Burke. The Renaissance Sense of the Past, lk 40.

³⁰⁰ Methodus historiae ecclesiastici.

³⁰¹ Irena Backus. Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation. Leiden, Boston, Brill, 2003. Lk 358–370. Hans-Joachim Krenzke. Die Autoren der Magdeburger Centurien und ihre Verknüpfung mit dem Zeitgeschehen. – Die Magdeburger Centurien. Band I. Die Geschichtsschreibung des Flachius Illyricus. Verlag Janos Stekovics, 2007. Lk 23–53. Martina Hartmann. Die Magdeburger Centurien und Ihre Bedeutung. – Die Magdeburger Centurien. Band I. Die Geschichtsschreibung des Flachius Illyricus. Verlag Janos Stekovics, 2007. Lk 55–80.

³⁰² Annales ecclesiastici.

³⁰³ I. Backus. Historical Method and Confessional Identity, lk 358–370.

³⁰⁴ P. Burke. The Renaissance Sense of the Past, lk 61.

³⁰⁵ Vt nt F. J. Levy. Tudor Historical Thought, lk 26.

³⁰⁶ Märt Tänava. Ajaloo õpetamisest ja uurimisest *Academia Gustaviana*'s. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. 10 (1981). Lk 15–25, siin lk 16–19.

³⁰⁷ Detloff Klatt. David Chytraeus als Geschichtslehrer und Geschichtsschreiber. Rats- und Universitätsbuchdruckerei von Adlers Erben, G. M. b. H., 1908, lk 26.

³⁰⁸ U. Muhlack. Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung, lk 97.

³⁰⁹ U. Muhlack. Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung, lk 58–59.

professor 1623. aastal. Samuti pidas professuuri looja William Camden oluliseks tegelemist tsiviilajalooga ja tulevane professor pidi vältima vaidlusalaseid teemasid ja kirikuajalugu.³¹⁰ Kirikuajalugu võis omandada nii suure tähtsuse, et see eraldati stuudiumis üldisest ajalooist.³¹¹

Reformatsioon levis Liivimaa linnades kohati isegi kiiremini kui paljudes Saksa linnades.³¹² Üks esimesi luterlikke ajaloonägemusi pandi kirja Riia linna-sekretäri ja sündikuse Johann Lohmülleri poolt, kelle *Tõene ajalugu*,³¹³ mis valmis tõenäoliselt 1550. aasta paiku jääb käesoleva töö piiridest välja. Lohmüller oli ühtlasi üks esimesi valjuhääelseid reformeeritud usu pooldajaid.³¹⁴

Liivimaa sattus ususõdade keskmesse, mida ühelt poolt esindas luterlik Rootsi ning teiselt poolt katoliiklik Poola. Ajalookirjutuses esineb mõlema poole nägemust ning iseloomulikku vastaspoole mustamist. Lõpuks olid ju mitmed kroonikakirjutajad, näiteks Dionysius Fabricius, katoliiklased. Ehk kõige selgemalt ilmutab üks või teine pool ennast religiooni ja reformatsioonisündmusi kirjeldades. Küll ei ole luterlikud kroonikud liiga kriitilised kristlaste vastu, kui kirjeldatakse Liivimaa ristsõja sündmusi.

Samas võib tõdeda, et teabe saamiseks kasutati nii katoliiklikke kui luterlikke autoreid, alati ei väljendu samas autori suhtumine oma allikasse. Oma eelkäijate loendis näiteks ei anna Kelch autoritele hinnangut nende religiooni järgi, vaid mainib Russowit ja Fabriciust kõrvuti.³¹⁵ See ei tähenda, et ta oleks mõlemaid autoreid samavõrra usaldanud või kasutanud, kuid kasutamata ning nimetamata katoliiklikke autoreid enamasti ei jäetud. Samuti toetus Dionysius Fabricius üsna tugevasti Balthasar Russowile, kuigi kõigi eelduste kohaselt on Russow just see uue õpetuse teener, kelle objektiivsuses Fabricius oma sissejuhatuse alguses kahtleb.³¹⁶

Ajalookirjutust mõjutas *Academia Gustaviana* asutamine 1632. aastal, kuigi ajalookirjutusse tõi see teoseid vaid professor Friedrich Meniuse kaudu esimesest tegevusperioodist ja Olaus Hermelini kaudu *Academia Gustavo-Carolina* perioodist. Meniust tunnevad nii Christian Kelch kui Lode-Werneri kroonika autor. Kelch viitab oma töös ka Jacob Scotte kõnele Liivimaa ajalooist. Seega võib öelda, et täielikult isoleeritud akadeemia ajalookirjutusest ei olnud. Siinses töös on seoses *Academia Gustaviana*’ga vaadeldud ajalooteoreetiliste ideede retseptsiooni ülikooli dissertatsioonides.³¹⁷ Luterlik ajalookäsitlus väljendub eelpoolnimetatud Johannes Megalinuse dissertatsioonis, milles ta väitleb Prantsuse juristi ja teoreetiku Jean Bodiniga. Väitluse probleemküsimuseks on

³¹⁰ F. J. Levy. Tudor Historical Thought, lk 49.

³¹¹ U. Muhlack. Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung, lk 61.

³¹² Ulrich Müller. Johann Lohmüller und seine livländische Chronik „Warhaftig Histori“. Lüneburg, Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001. Lk 14.

³¹³ Editsioon samas teoses, lk 252–304.

³¹⁴ U. Müller. Johann Lohmüller und seine livländische Chronik „Warhaftig Histori“, lk 100–121.

³¹⁵ C. Kelch. Liivimaa ajalugu, lk 5.

³¹⁶ D. Fabricius. Liivimaa ajaloo lühiülevaade, lk 45, 47.

³¹⁷ Vt artikkel „The Methodology of History at the *Academia Gustaviana*“ siin väitekirjas.

see, kas nelja maailmamonaarhia kasutamine ajaloo periodiseerimisel on õigustatud või mitte, kusjuures Tartu dissertatsioon pooldab vastupidiselt Bodinile luterlike autoriteetide Carioni kroonika ning Johannes Sleidanuse poolt kultiveeritud maailmamonaarhiate ideid. Lisaks ajalooteoreetilistele dissertatsioonidele kaitsi ajaloo teemadel ülikoolis esimesel perioodil veel Rootsi ajalugu puudutav dissertatsioon.³¹⁸ Ülikooliga võib siduda veel mitmeid Tartu ja Liivimaa ajaloo teemalisi kõnesid, mida pidulikel puhkudel peeti ja trükiti.³¹⁹

Maadeavastused

Vähemilmse mõjutegurina ajalookirjutuse arengule Eesti-, Liivi- ja Kuramaal tuleb märkida suuri maadeavastusi. Kauged merereisid ning seal kohatud rahvad mõjutasid seda, kuidas ajalookirjutajad hakkasid nägema inimkultuuri arengut.³²⁰ Kõik uus maailmas asetati vana maailma ajapilti. Uuest maailmast kirjutati paralleelselt nii läbielanute (misjonäride, sõdurite ja ametnike) meenu-tusi, kui ka akadeemilisi humanistlikke teoseid (nt Peter Martyr d'Anghiera, 1457–1526). Nendes teostes kirjutati palju ka kommetest, geograafiast, uskumustest ja majandusest.³²¹

Ameerika põliselanikke ja antiikteostest pärinevaid barbareid võrreldi omavahel ning seejärel võrreldi mõlemaid omakorda kõige madalamate ühiskonnakihtidega Euroopas. Tulemused olid erinevad. Jesuiit Jean François Latitau (1681–1746) tõmbas selgelt paralleele antiikautorite poolt kirjeldatud barbarite ja kohalike pärismaalaste vahele. Mõned ajalookirjutajad arvasid, et kuna Põhja-Ameerika kohalikel rahvastel pole sündmuste ajalugu, tuleks neid uurida pigem loodusteaduste (*natural history*) vaatenurgast.³²² Kesk- ja Lõuna-Ameerika rahvad kasutasid vallutajatelt saadud tadmisi ja oskusi oma mineviku jääd-

³¹⁸ Historia SveoGotica ... regum internorum, ut et Gothorum, regumque externorum: quae, ... in Regia Academia Gustaviana, quae Dorpati ... est ... die 18. Maij, anno 1642. ... disputationis exercitio publice ... committebatur, praeside Laurentio Ludenio, ... respondente Ingemaro Petri Smetandro, ... Tartu, 1642.

³¹⁹ **Johannes Risingh.** Oratio De Civitate Dorpatensi: Quae, ... In Regiâ Academiâ Gustaviana, quae Dorpati ad Embeccam, 12. Jan. Anno 1637. publicè ... habebatur A Johanne Claudii Rising, Ostrogotho. Tartu, 1637. **Jacob Scott (Schotte).** Historia de Livonia, quam ... in Regia Academia Gustaviana, quae Dorpati est ad Embeccam, oratione solenni ... die 9. Martij, ... anno 1639. publice pro concione posteritati consecrabat Jacobus Scott, nob. Livonus. Tartu, 1639.

³²⁰ **D. R. Woolf.** The Idea of History in Early Stuart England, lk 68. Kaks esseelikkü ülevaadet sellest, kuidas vana maailm uues maailmaga suhestus on: **Anthony Grafton with April Shelford and Nancy Siraisi.** New Worlds, Ancient Texts. The Power of Tradition and the Shock of Discovery. Cambridge, Massachusetts, and London, The Belknap Press of Harvard University Press, 1992. **Stephen Greenblatt.** Marvellous Possessions. The Wonder of the New World. Oxford, Clarendon Press, 1992.

³²¹ **D. Woolf.** A Global History of History, lk 234–240.

³²² **D. Woolf.** A Global History of History, lk 270.

vustamiseks. Vallutajate kõrval kirjutasiid seal seega sündmustest oma vaate-
nurgast lähtuvalt ka kohalikud rahvad.³²³

Läti alal kirjeldas rahvausu kombeid Kuramaa superintendent Paul Einhorn. Lisaks temale tegelesid rahvausukommete kirjeldamise ja rahvalaulude tutvus-
tamisega ka Georg Mancelius (1593–1654) ja Christoforus Fürccerus (1615–
?).³²⁴ Eesti- ja Liivimaa kroonikutest on kohalike rahvaste kommetest pikemalt
kirjutanud Dionysius Fabricius, Thomas Hiärn ja Christian Kelch. Ei saa väita,
et varauusaegse Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutajad ei oleks oma uurimis-
objektiga suhelnud, kui pärimuslugusid neilt ei kogutud. Oli ka neid, kes süve-
nesid teemasse ja kirjeldasid vahetult nähtut-kuuldut-kogetut (nt Thomas
Hiärn), kuid suulise pärimuse osas piirdus ka tema põhiliselt kahe teemaga –
uskumused ja kaasaegsed kombesid.

Renessanssajastul muutus moeasjaks nn kohalike rahvaste ajaloo kirjutamine
(vastandudes universaalajaloole), mis oli üles ehitatud mõnele antiikautorite
poolt nimetatud (paremal juhul kirjeldatud) rahvale. Suurema või väiksema
natio alla võidi koondada erineva valitseja, keele ja konfessiooniga piirkondi,
nagu näiteks praeguse Šveitsi alale paigutatud helveetide rahvas, mis tegelikult
moodustas poliitilise liidu.³²⁵ Kohalikest kroonikatest uurisid erinevate rahvaste
liikumist ja põlvnemist põhjalikumalt Moritz Brandis ja Thomas Hiärn.

Maadeavastused mängisid rolli ka eelpoolmainitud debatis vanade ja uute
vahel. Maadeavastuse tagajärjel avastasid Lääne-Euroopa õpetlased, et nad ei
saa kogu maailma tarkust kätte vaid antiikkirjandusest. On asju, mida antiik-
autorid ei teadnud või milles antiikautoriteedid eksivad.³²⁶

Enamasti ei leidnud kroonikates detailset kajastamist suured maadeavastused
ise, kuid märke sellest, et Liivimaal tunti selle vastu huvi, leiame ajalookirjutu-
sest küll. Varauusajal tekkis ja kinnistus narratiiv Liivimaa avastamisest. Narra-
tiiv on praeguste uurimuste kohaselt tekkinud Bremenis või Wittenbergis ning
võetud üle Liivimaa ajalookirjutajate poolt. 17. sajandil oli legend juba üsna hästi
välja kujunenud. 1961. aastal proovis Paul Johansen leida nn *Aufsegelung*’i ehk
Saksa kaupmeeste tuleku legendi algusaegu.³²⁷ Legend sai alguse Henriku
Liivimaa kroonikast, mille interpoleeritud käsikirja järgi arvutati avastusaeg,
ühe arvestuse järgi 1159 ja teise arvestuse järgi 1158. Varasemates käsikirjades
lause ilmselt puudub ning pole välistatud, et 1158. aasta traditsioon arenes eraldi-
seisvalt ja interpoleerija kirjutas selle lause kroonikasse tulenevalt traditsioonist,
mitte ei loonud seda ise. Interpoleerimata käsikirja leidmine seadis kahtluse alla

³²³ D. Woolf. A Global History of History, lk 260.

³²⁴ A. V. Berkis. The history of the Duchy of Courland, lk 246–249.

³²⁵ Thomas Maissen. Weshalb die Eidgenossen Helvetier wurden. Die humanistische
Definition eine *natio*. – Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichts-
schreibung europäischer Humanisten. Hrsg. Johannes Helmuth, Ulrich Muhlack und Gerrit
Walther. Göttingen, Wallstein Verlag, 2002. Lk 210–249.

³²⁶ A. Grafton. New Worlds, Ancient Texts, lk 1.

³²⁷ Paul Johansen. Die Legende von der Aufsegelung Livlands durch bremer Kaufleute. –
Sonderdruck aus Europa und Übersee: Festschrift für Egmont Zechlin. Verlag Hans-
Bredow-Institut Hamburg, [1961].

kogu teadusliku aluse, millele 1158. aasta kaupmeeste tulek oli üles ehitatud. Esimene teadaolev märkus Bremeni kaupmeeste avastusretkede kohta pärineb Rutgerus Pistoriuselt 1549. aastal loodud ladinakeelses leinaluules. Seda jätkasid nii välismaised kui kodumaised kroonikud. Johansen arvab, et Pistoriuselt endalt legend ei pärine. Johansen otsib legendi loojat Wittenbergist Melanchthoni juures õppijate hulgast. Ta arvab, et traditsioon võis tulla Bremenist, kus see Wittenbergis Melanchthonist mõjutatud ajaloo huviliste ringis välja kujunes, saades tükikesi ka näiteks vanemast riimkroonikast ja kõrgmeistrite kroonikast. Bremeni linn on seotud legendi ühe tugevdaja Russowi kroonikaga, kes on oma teose pühendanud just Bremeni raehärradele.³²⁸

Motiive legendi loomiseks ja arendamiseks võib välja tuua mitmeid – õigustada ala vallutamist põhjendusega, et metsikute inimesteni toodi kultuur, õigustada uusi vallutusi, samastuda maadeavastusi tegeva riigiga ja rekonstrueerida minevikku kaasaja sündmuste analoogia põhjal. Viimases küsimuses on kõige elavama fantaasiaga olnud kaupmees Franz Nyenstede, kelle kroonika esimesed peatükid kirjeldavad pikalt ja detailselt seda, kuidas piirkond avastati ja alustati kauplemist pärismaalastega.

Varauusajal olid ajalugu ja geograafia omavahel rohkem seotud kui varem. Kohanimede ja geograafiliste punktide kirjeldamine kroonika alguses oli oluline perioodil, kus geograafilised kaardid ei olnud laialt levinud.³²⁹ Piirkonna kirjelduste aluseks ja eeskujuks sai juba eelpoolmainitud Flavio Biondo *Illustreeritud Itaalia*, mille sarnaseid projekte asuti ette võtma erinevates piirkondades. Üks osa sellest liikumisest oli ka üle Euroopa tuntud Sebastian Münsteri *Kosmograafia*, milles Münster annab kiire ülevaate ka Eesti- ja Liivimaast.³³⁰ Suuremate linnade ja linnuste, veeteede ja kohaliku looduse kirjeldusi võib leida mitmete Eesti-, Liivi- ja Kuramaa varauusaegsete kroonikate algusest.

Antikvaarne suund

Enne teadusliku ajalookirjutuse sünni olid levinud põhiliselt kaks ajalookirjutuse suunda: antikvaarne, mis oli oma olemuselt uurimuslik, aga vormilt küllaltki kohmakas ning retooriline, kus uurimisel ja detailidel ei olnud nii suurt rolli kui ladusal ja kõrgekvaliteedilisel kirjutusstiilil.³³¹ Kohaliku ajaloo huvi ja antikvaarse suuna tulemuseks oli korograafia, mis ühendas geograafia ja maastikul säilinud mälestusmärgid kohaliku ajaloo. Flavio Biondo „*Illustreeritud*

³²⁸ P. Johansen. Die Legende von der Aufseglung Livlands, lk 44–59.

³²⁹ F. J. Levy. Tudor Historical Thought, lk 57.

³³⁰ Livonia osast Cosmographias vt Juhan Kreem. Sebastian Münster and „Livonia illustrata“. Information, sources and editing. – Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Hrsg. Enn Küng, Helina Tamman. Tartu, 1998. Lk 149–168.

³³¹ Näiteks: Georg G. Iggers. Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Hanover, London, Wesleyan University Press, 1997. Lk 23.

Itaalia“ eeskujul koguti materjali ka teistes Euroopa piirkondades.³³² Saksa kultuuriruumis asuti koostama mahukat teost *Illustreeritud Germaania*, mille teemadering oli lai – topograafia, geograafia, majandus, religioon ja kultuur. *Illustreeritud Germaania* oli vastulause Itaalia humanismile, kuigi kasutati Itaalia renessansi poolt välja töötatud meetodeid ja isegi nende poolt käibesse toodud allikaid (Tacituse *Germaania*).³³³

Kuigi antikvaarse suuna esindajad ei võtnud vanu esemeid igapäevasesse kasutusse, vaid korjasid need üles ja kasutasid neid teadustöodes või kogusid esemed esimestesse muuseumidesse, kus nad uurisid ja eksponeerisid neid. Esemel, aga eriti institutsiooni või suguvõsa vanus oli endiselt oluline. Väärtuslikku eset või hinnatud inimest kirjeldati sõnaga vana ka siis, kui tegelikult ei olnud tegemist ealiselt väga vana eseme või isikuga. Kuni 18. sajandini seostati tekstide vanust autoriteediga – mida vanem tekst, seda autoriteetsem. Sajandiga muutusid vanadeks ja väärtuslikeks ka esimesed trükitud raamatud. Ka erinevates kohtuasjades pöörduti tõestusmaterjalide leidmiseks vanade dokumentide ja raamatute poole otsides selgust piiritülides jms.³³⁴

Arhiivide aktiivsema kasutuselevõtu tõttu tekkis vajadus vanu dokumente korrastada ja süstematiseerida, mille tulemusena tekkisid erinevad dokumendikogud. Dokumente trükiti ka erinevate ajalugude tekstides, kohati täiskujul. Eesmärk oli suurendada teksti usaldusväärsust ja detailitäpsust. Üldjuhul asetati kätte sattunud dokument kronoloogiliselt õigesse kohta.³³⁵

Renessanssajastu ajalookirjutajad huvitusid riikide, linnade ja rahvaste päritolust. Nad olid uhked selle üle, et suutsid kriitiliselt purustada mitmeid müüte, mis varasematel perioodidel oli rahvaste päritolu kohta tekkinud.³³⁶ Kuigi varauusaegsed ajalookirjutajad vaatasid keskaegsete teoste peale põlgusega ja süüdistasid neid mitmete müütide loomises, tegelesid nad vähemalt sama ambitsioonika müüdi loomega kui keskaegsed kirjutajad. Kui keskaegsed kroonikad kasutasid autoriteedina enamasti pühakirja, siis varauusaegsete ajalookirjutajate autoriteedid olid kas antiikaja autorid või kuulsamad keskaegsed ja kaasaegsed teosed (vt nt gootitsism allpool, legend Liivimaa avastamisest eespool).

Antikvaarse suuna ilmingud on Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutuses esindatud kolmes suuremas valdkonnas: esiteks kroonikate alguses olevad piirkonna ja kohaliku rahva kirjeldused; teiseks kohaliku rahva uskumuste ja kommete kirjeldused, mis olid nii erinevate kroonikate ees kui välja antud eraldi materjalikogudena (nt Paul Einhorni ja Johann Wolfgang Boecleri teosed) ning kolmandaks eraldi dokumendikogude ehk *Collectanea*’te näol.

³³² P. Burke. The Renaissance Sense of the Past, lk 29–31.

³³³ Vt nt Ulrich Muhlack. Das Projekt der *Germania illustrata*. Ein Paradigma der Diffusion des Humanismus? – Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten. Hrsg. Johannes Helmuth, Ulrich Muhlack, und Gerrit Walther. Wallstein Verlag, Göttingen, 2002. Lk 142–158.

³³⁴ D. R. Woolf. In Praise of Older Things.

³³⁵ F. J. Levy. Tudor Historical Thought, lk 18.

³³⁶ E. B. Fryde. The revival of a ‘scientific’ and erudite historiography, lk 21.

Kõigis kolmes valdkonnas tõuseb esile Thomas Hiärn, keda võikski pidada loomult antikvaarse suuna esindajaks. Hiärn oli usin ja uudishimulik ajalookirjutaja, kes kogus innukalt allikaid, et koostada võib-olla mitte kõige ladusam, kuid siiski oma aja kohta kriitiline ja mahukas ajalooteos. Kroonika esimene peatükk, mis kirjeldab piirkonda ning selle loodust, seal elavaid rahvaid, nende päritolu, uskumusi ja kombeid, on üks põhjalikumaid samaaegsete kroonikate hulgas. Samamoodi on üks huvitavamaid ja põhjalikumaid Thomas Hiärni materjalikogu, kuhu ta mitte ainult ei kirjutanud allikaid ümber, vaid joonistas üles raidkive ja pitsereid. Mõlemas punktis ei olnud Hiärn kindlasti ainus, vaid eeskätt hea näide.

Gootitsismi levik Eestimaal

Oma rahva päritolu otsimine ei olnud varauusajal uus nähtus. Mida kaugemale tagasi riik või suguvõsa oma juuri suutis viia, seda auväärsem see oli. Põlvnemislugude hulgas olid eriti populaarsed kaks liini – pärinemine mõnest pühakirjast (vanast testamendist) tuntud tegelasest või Trooja sõja kangelasest. Levi-sid müüdid, mille kohaselt mitmed Trooja sõjas võidelnud kangelased pääsesid lahingust, põgenesid ja sattusid Itaaliasse, Prantsusmaale või Inglismaale, kus nad panid aluse uuele riigile. Müütilistest muistsetest kuningatest oli renessanssajastul alguses raske loobuda, sest nende valitsemise traditsioon oli kestnud juba kaua.³³⁷ Peter Burke tõdeb, et paralleelselt tegutsesid ka allikakriitilised ajaloolased, kes ei lisanud müütilist esiaega oma teoste algusesse, kui ei leidnud sellele piisavalt usaldusväärset allikalist alust.³³⁸

Artikkel „Gootitsismist Balti varauusaegses ajalookirjutuses“ annab ülevaate gootitsismi levikust Rootsis. Kõige tuntum gooti ajalookirjutuse esindaja Rootsis oli Johannes Magnus (1488–1544), kelle teos Eesti- ja Liivimaa ajalookirjutajaid ka kõige enam mõjutas.³³⁹ Kõige ambitsioonikam oli oma jutustuses Olaus Rudbeck, kelle töös segunesid loodusteadused ja ajalugu. Rudbeck kasutas oma teadmisi loodusest selleks, et teha järeldusi ajaloolistest sündmustest.³⁴⁰

Vastavalt ajastu moele liideti ka Eesti- ja Liivimaa varasemasse ajalukku periood, mida iseloomustasid pidevad sõjad Eesti-, Liivi- ja Kuramaa elanike ning Skandinaavia valitsejatega. Gooti ajaloost võeti üle eeskätt siinseid alasid puudutav usutav teave ning jäeti välja enamik sellist teavet, mis oli müütiline

³³⁷ G. Parry. The Trophies of Time, lk 9.

³³⁸ P. Burke. The Renaissance Sense of the Past, lk 69–76. Selleteemalist kirjandust on võrdlemisi palju, vt nt Berend Schneidemüller. Constructing the Past by Means of the Present. Medieval Concepts of the Past. Ritual, Memory, Historiography. Ed Gerd Althoff, Johannes Fried, Patrick J. Geary. German Historical Institute, Washington, D.C. Cambridge University Press, 2002. Lk 167–192.

³³⁹ Gootitsismi arengust Rootsis pikemalt vt „Gootitsismist Balti varauusaegses ajalookirjutuses“ siin väitekirjas.

³⁴⁰ Gunnar Eriksson. The Atlantic Vision. Olaus Rudbeck and Baroque Science. Science History Publications, 1994. Lk 109.

(draakonid, peidetud varandused) või kirjeldas pikemalt Skandinaavias toimunut. Eeskätt oli tõenäoliselt tegemist ajalookirjutuses toimunud arenguga, mille läbi taheti anda lugejale võimalikult täielik pilt Liivimaa ajaloost.

Samuti ei saa välistada poliitilist tegurit, sest gooti ajalookirjutus levis eeskätt pikemalt Rootsi valitsuse all olnud Eestimaal ning Liivimaal kuninga poolt rajatud Tartu ülikoolis. Lode-Werneri kroonika puhul võib oletada, et gooti ajalookirjutust on püütud ära kasutada selleks, et eristada Eestimaa hertsogkonna ajalugu Liivimaa hertsogkonna ajaloost. Gooti ajalookirjutus tõi Liivimaa vane-
mas ajaloos nn Liivimaa avastamise 1148/1158 kõrvale alternatiivse alguse 1075. aasta näol.

Eesti-, Liivi- ja Kuramaal ei kirjutatud ajalugu mitte kohaliku nõ põlisrahva esindajad, vaid mujalt tulnud haritlased. Neil puudus põhjus ja motivatsioon luua vägevat päritolumüüti talupoegadest eestlastele ja lätlastele, sest tegemist ei olnud ühiskonna ülemkihiga ning neile väärika mineviku loomine ei olnud kõrgemate kihtide huvides. Kui autorid markeerisid siinsete kuningate olemasolu, siis seetõttu, et nendest kõnelesid allikad. Erinev on selles osas näiteks Soome varauusaegne ajalookirjutus, kus Soome kuningad olid kesksel kohal.³⁴¹

Tuleb märkida, et mitmed autorid näitasid varakeskaega käsitledes üles tõsist kahtlust selle suhtes, mida nad allikatest lugesid. Nii tõdes Thomas Hiärn sarnaselt John Miltonile, kes ütles, et müüdid ja legendid sisaldavad millegi tõese jälgi,³⁴² et ta ei soovi last koos pesuveega välja visata.³⁴³

Liivimaa ajalookirjutajate allikad

17. sajandi kroonikakirjutaja laia lugemust näitab sajandi olulisima Balti krooniku Christian Kelchi allikate tutvustus artiklis „Christian Kelchi ‘Liivimaa ajaloo’ allikad“. 17. sajandi täispikkade kroonikate autoreid ei rahuldanud vaid kohalike kroonikate jätkamine. Selle kõrval sooviti sisse tuua laiemat Euroopa tausta ning ära mainida autori kaasaja autoriteetseid ajalookirjutajaid, kelle teostel ei pruukinud olla otsest seost piirkonnaga, mille ajalugu kirjeldati. Kuigi iga nimetatud autori kasutamist ei saa tõendada, näitab autorite hulk siiski üsna head lugemust ning raamatute suhteliselt head kättesaadavust ka Euroopa äärealadel.

Võrreldes Kelchiga on ehk veelgi mitmekesisem teise 17. sajandi ajalookirjutaja Thomas Hiärni raamaturiik. Kui Kelchil domineerivad pigem saksa ja kohalikud autorid, siis Hiärn on ulatuslikumalt kasutanud pigem Skandinaavia autoreid. Seega oli lugemus 17. sajandil väga individuaalne.

³⁴¹ Vt nt Suomen, Liivimaan ja Kuurinmaan vaiheita sekä tuntemattoman tekijän Suomen kronikka. Johannes Messenius. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1988.

³⁴² B. J. Shapiro. Probability and Certainty in Seventeenth-Century England, lk 3.

³⁴³ Thomae Hiärn's Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte. Monumenta Livoniae antiquae. Hrsg. C. E. Napierky. Riga, Dorpat und Lepizig, Verlag von Eduard Frantzen's Buchhandlung, 1835. Lk 50.

17. sajandi ajalookirjutaja lugemust analüüsib siinkirjutaja magistritöö³⁴⁴ ning nende raamatute võimalikku jõudmist siinsete lugejate kätte siinkirjutaja teine magistritöö ajaloolaste teadmiste liikumisest.³⁴⁵ Analüüsides varauusaegsete ajalookirjutajate allikaid võib öelda, et üldiselt lähtus nende valik praktilistest kaalutlustest. Kõige enam kasutatud olid antiikajast kaasajani autorid, kellel oli piirkonna kohta midagi öelda. Antiikautoritest tõusid seega esiplaanile Tacituse *Germaania* ning geograafid Plinius ja Strabon. Keskaegsete teoste osas olid populaarsed lisaks kohalikele kättesaadavatele allikatele Saxo Grammatikus, Dusburgi Peeter ja Jordaens, kellest esimest ja viimast saame siduda gooti-levikuga. Kaasaegsetest autoritest olid olulised eelkõige kohalikud ajalookirjutajad, lisaks eelkõige saksa kultuuriruumi, Poola-Leedu ja Skandinaavia autorid. Nendele lisaks võis mõni ajalookirjutaja vastavalt oma maitsele, huvidele ja õpetatuse astmele mainida ka Itaalia, Prantsuse ja Inglismaa autoreid. Kaugelt mitte kõik ajalookirjutajad ei viidanud oma teoses erinevatele autoritele. Võimalik, et Riia lühemate kirjutiste autorid (nt Viecken) ei kasutanud ühtegi. Samuti tuleb tõdeda, et kõik viidatud nimed ei väljenda ajalookirjutaja lugemust, sest tsiteeriti ka allikate allikaid.

Lisaks trükitud raamatutele ja narratiivsetele käsikirjadele kasutasid 17. sajandi kroonikakirjutajad juba üsna teadlikult ja ulatuslikult ka arhiive. Kuna viitamissüsteem polnud tänapäevane, siis on jälgi sellest raskem leida. Otto Liiv kirjutab, et süstemaatilistest ja hästi korrastatud arhiividest ei saa rootsiaegsel Eestimaal juttugi olla.³⁴⁶ Üsna varakult asuti siiski mõnele üksikisikule või institutsioonile olulisi (nt õigusi ja omandit puudutavaid) materjale kokku koguma, nendest nimekirju ja kokkuvõtteid tegema, mis omakorda kokku köideti ja mida tihti originaalide asemel kasutati, näiteks Eestimaa rüütelkonna õiguste ja privileegide kogumikud,³⁴⁷ mida näiteks usutavasti Lode-Werneri kroonika autor kasutas.³⁴⁸

Liivi järgi peeti arhiivide peaülesandeks oluliste õigusi ja omandit tõestavate dokumentide säilitamist. 17. sajandi teisel poolel julgustas keskvalitsus ka puht ajaloolisest vaatepunktist oluliste materjalide säilitamise eest hoolitsema. Paljud olulised arhiivid olid hävinud või hävisid osaliselt ka 17. sajandil ning arhiivimaterjale viidi välismaale.³⁴⁹ Erinevaid arhiivimaterjale unustati lugeja kätte ja

³⁴⁴ **Janet Laidla.** 17. sajandi ajalookirjutaja raamatunäide. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikool, 2006.

³⁴⁵ **Janet Laidla.** Movement of Historical Knowledge in Early Modern Europe. Master's Thesis. Leuven, Katholieke Universiteit Leuven, 2005.

³⁴⁶ Arhiivioludest Rootsis vt **Severin Bergh.** Svenska riksarkivet 1618–1837. Stockholm, Kungl. Boktryckeriet. P. A. Nordstedt & Söner, 1916.

³⁴⁷ **Otto Liiv.** Über die Archive und deren Benutzung in Estland zur Schwedischen Zeit. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1929. Tartu, Õpetatud Eesti Selts, 1931. Lk 126–157, siin lk 126–127.

³⁴⁸ Eesti- ja Liivimaa rüütlidõigused on mainitud näiteks mõnede käsikirjade ees olevas allikate nimekirjas. Vt nt versioon, mis asub Eesti Ajaloomuuseumis: AM 161.1.7. L 34p–35.

³⁴⁹ **O. Liiv.** Über die Archive und deren Benutzung in Estland zur Schwedischen Zeit, lk 128–131.

need võisid sattuda eraarhiividesse. 1706. aastal anti välja ka spetsiaalne hoiatus arhiivimaterjalide kaitseks. Eestimaa rüütelkonna arhiivi asus ühena esimestest korrastama Moritz Brandis. Friedrich Menius puutus kokku Saaremaa rüütelkonna arhiiviga, mis ka juba 17. sajandil mingil määral süstematiseeritud oli.³⁵⁰

Liivimaal oli samuti mitmeid arhiive, mille kasutamist ajalookirjutajate poolt on uuritud erineval määral. Madlena Mahlingu hinnangul ei kasutatud Riia arhiivi keskajal eriti selleks, et ajalugu kirjutada. Kuigi 17. sajandil kirjutasid mitmed riialased kroonikaid, oli kõikides nendes varasema perioodi osa üsna marginaalne. Mahling näeb võimalike ajalookirjutajatena, kes arhiivi kasutasid Franz Nyenstedet, Lode-Werneri kroonika autorit (Riia sündikuse Paul Brockhauseni kaudu), Riia raesekretäri Johann Wittet ja Melchior Fuchsiga.³⁵¹

Johann Witte (1614–1657) töötas Riia arhiivis 1648. aastast. 1654. aastal sai temast krahv Erik Oxenstierna soovitusel Liivimaa historiograaf. Witte tegeles alusmaterjali kogumisega Riia arhiivis, tegi kokkuvõtte ajaloost (võimalik, et varasema raesekretäri Hermann Heleweghi kroonika põhjal), kuid mahukama täieliku tööni ta oma eluajal ei jõudnud. Materjali kogumine ja ajaloo kirjutamine toimus tõenäoliselt koostöös Melchior Fuchsiga.³⁵²

17. sajandil oli mitmesuguseid ametnikke, nagu riigihistoriograaf ja riigiantikvaar, kes mõjustasid arhiividega toimuvat. Kuninglik historiograaf Olof Hermelin olevat Poltava all ise sõjakantselei arhiivi ära põletanud, et see vaenlase kätte ei satuks. Sajandi teises pooles muutus uurijatele arhiivide kasutamine ka lihtsamaks, sest autoreid lubati sinna vabamalt. Sel ajal tugevnes vastukaaluks aga ka tsensuur.³⁵³ Otto Liivi hinnangul kasutasid kokkuvõttes arhiivimaterjale Moritz Brandis, Friedrich Menius, Thomas Hiärn, Gustav von Lode, rüütelkonna sekretärid Adam Friedrich von Fischbach ja Caspar von Ceumern ning Christian Kelch.³⁵⁴ Seega valdav enamik 17. sajandi ajalookirjutajatest.

Moritz Brandis mitte ainult ei kasutanud oma kroonikas allikaid, vaid valmistas neid ette ka publitseerimiseks, tõlkides ladinakeelsed saksa keelde. Ka jutustuse sees on märke ürikute kasutamisest.³⁵⁵ Lisaks rüütelkonna arhiivile kasutas ta Mihkli kloostri arhiivi, milles olevad dokumendid olid küll osaliselt

³⁵⁰ **O. Liiv.** Über die Archive und deren Benutzung in Estland zur Schwedischen Zeit, lk 143.

³⁵¹ **Madlena Mahling.** *Ad rem Publica et ad ignem.* Das mittelalterliche Schriftgut des Rigaer Rats und sein Fortbestand in der Neuzeit. Marburg, Verlag Herder-Institut, 2015. Lk 160–170.

³⁵² **Thomas Brück.** Rigaer Chronistik im 17. Jahrhundert. Johann Witte und seine Bearbeitung der Chronik des Hermann Helewegh. – Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004. Publikationen des Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition 3. Hrsg. Matthias Thumser, Janusz Tandeki. Toruń, 2005. Lk 143–158; **M. Mahling.** *Ad rem Publica et ad ignem*, lk 160–170.

³⁵³ **O. Liiv.** Über die Archive und deren Benutzung in Estland zur Schwedischen Zeit, lk 148–152.

³⁵⁴ **O. Liiv.** Über die Archive und deren Benutzung in Estland zur Schwedischen Zeit, lk 151–156.

³⁵⁵ **Erki Teder.** Moritz Brandise kroonika allikad ja retseptsioon. Peaseminaritöö. Tartu, Tartu Ülikool, 2000. Lk 39.

võltsitud.³⁵⁶ *Academia Gustaviana* esimene ajaloo professor Friedrich Menius tundis huvi nii Riia kui Tartu, aga ka teiste arhiivide vastu.³⁵⁷ Thomas Hiärn reisis Rootsi, et kasutada sealseid arhiivimaterjale, mille kasutamiseks ta pidi küsima ametliku loa ja vanduma, et ta saadud luba ei kuritarvita.³⁵⁸

Johannes Lossius kommenteerib oma väljaande eessõnas ka Kelchi poolt kasutatud allikaid. Nii mainib ta, et Kelch märgib ise mitmes kohas, milliseid allikaid ta kasutanud on ning ka nende kättesaadavust, kuna Lossiusel pole plaanis oma editsioonile mahukaid kommentaare ja lisasid lisada. Lossiuse järgi võis Kelch kasutada Liivimaa rüütelkonna arhiivi (Johann Reinhold Patkul ja maapäevaotsused), Riia linnaarhiivi (Patkul), Tallinna linnaarhiivi ja Tartu rae arhiivi.³⁵⁹

Nende väheste kroonikute puhul, kes kirjeldavad ka oma kaasaega ning rahvakombeid, tulevad kõne alla ka suuline pärimus ja tunnistajate jutustused. Franz Nyenstede mainib näiteks nimeliselt Thomas Schrefferit ja Johann Wettermanni, kes jutustasid talle, mis juhtus Venemaal Tartust sinna küüditatutega.³⁶⁰

Uue ajalookirjutuse omaksvõtt

Ühest küljest andsid varauusajal tooni uued liikumised ja sündmused nagu renessanss, humanism, reformatsioon, maadeavastused ning nendega kaasas käinud uuendused ajalookirjutuses. Teisest küljest oli visa kaduma keskajal väljakujunenud kronoloogiliselt üles ehitatud teos, mida nimetati kõige tihemini kroonikaks.³⁶¹ Keskaegsete ja varauusaegsete kroonikate/ajalooteoste kvalitatiivset vahe on iseloomustatud väga erinevalt. E. B. Fryde selgitab, et renessanssajastu ajalookirjutajad piiritlesid selgemalt oma teose teema ning esitasid materjali loogilisemas struktuuris kui keskaegsed kroonikud, kes panid kirja kõik, mis neile tundus huvitav ranges ajalises järjestuses.³⁶²

³⁵⁶ Vt pikemalt **Janet Laidla**. Thomas Hiärn ja tema Eesti-, Liivi- ja Lätimaa ajalugu. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006. Tartu, Õpetatud Eesti Selts, 2008. Lk 75–90, siin lk 87–88.

³⁵⁷ **O. Liiv**. Über die Archive und deren Benutzung in Estland zur Schwedischen Zeit, lk 133–134.

³⁵⁸ Berghil on Hiärni kasutatud ühe näitena isikust, kes sai õiguse kasutada riigiarhiivi. **S. Bergh**. Svenska riksarkivet 1618–1837, lk 422.

³⁵⁹ **Johannes Lossius**. Vorwort. Chistian Kelch. Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707. Dorpat, Schnakenburg, 1875. Lk IX–XXX, siin lk XXI–XXIII.

³⁶⁰ Franz Nyenstädt's weiland rigischen Bürgermeisters und königlichen Burggrafen Livländische Chronik nebst Essen Handbuch... Hrsg. G. Tielemann. – MLA. Bd. II. Riga und Leipzig, Verlag von Eduard Frantzen's Buchhandlung, 1839. Lk 67–68.

³⁶¹ Mitmed ajalookirjutuse ajaloo uurijad on rõhutanud, et vaatamata humanistliku ajalookirjutuse levikule ei võtnud kõik kohe uudseid meetodeid kasutusele. Vt nt **D. Hay**. Anna-lists and Historians, lk 109, 118.

³⁶² **E. B. Fryde**. The revival of a 'scientific' and erudite historiography in the earlier Renaissance, lk 7.

15. sajandi Itaalias kirjutati samuti endiselt annalistlikult üles ehitatud kroonikaid.³⁶³ Nürnbergis koostati 15. sajandi lõpus mahukas ja rikkalikult illustreeritud maailmakroonika, mille žanr on keskaegne, kuid konkreetset teost loetakse varahumanistlike alla.³⁶⁴ Denys Hay ja D. R. Woolf on esile tõstnud Inglismaad, kus ei soovitud väga kiiresti kroonikate kirjutamisest loobuda.³⁶⁵ See ei tähendanud, et 17. sajandil ei oleks Inglismaal kirjutatud renessanssajastu standarditele vastavaid poliitilisi ajaloo teoseid, nt Francis Baconi *Kuningas Henry VII valitsusaja ajalugu*, Clarendoni krahvi Edward Hyde'i *Mässu ajalugu* ja Gilbert Burnet'i *Minu oma aja ajalugu*.³⁶⁶

Üldiselt käsitletakse varauusaegset ajalookirjutust vaatamata erinevatele allpool toodud arengutele siiski eelteaduslikuna. Ulrich Muhlack tõdeb, et teadusliku ajalookirjutuse algust on proovitud dateerida ka varasemasse aega, kuid tema soovib oma mahuka uurimistööga näidata, et historismil ja professionaalsel ajalookirjutusel on küll eellugu, millele ta oma kõne all oleva töö on pühendanud, kuid tõsiseltvõetavalt teaduslikuks arenes ajalookirjutus siiski alles uusaajal.³⁶⁷ Teadusliku ajalookirjutuse algust dateeritaksegi kõige varasemalt 18. sajandi lõpu või pigem isegi 19. sajandisse.³⁶⁸ Saksa ajaloolane Gottfried Etzold nimetas Balti 17. sajandi ajalookirjutust ebakriitiliseks ja eelteaduslikuks. Ta tõdes, et ajaloo teoseid saab allikmaterjalina kasutada, kuid vähem sündmuste kirjeldamiseks kui tolleaegse ajaloopildi mõistmiseks.³⁶⁹ Balti varauusaegset ajalookirjutust on seega kirjeldatud kui mahajäänut ja eelteaduslikku.

Kui rääkida Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutuse mahajäämusest Lääne-Euroopas toimunud arengutest, siis kerkib esile küsimus, kas võrrelda Balti ajalookirjutajaid sealsete varauusaegse ajalookirjutuse tippudega või keskmiste linnakroonikutega. László Havasi ja Sebestyén Kissi kirjeldasid Ungaris tegutsenud humanisti Antonio Bonfini loomingut nähes selles antiikaegseid, keskaegseid ja kohalikke elemente.³⁷⁰ Sarnaselt võib tõdeda, et ka Eesti-, Liivi- ja Kuramaa varauusaegses ajalookirjutuses on elemente nii keskaegsest kroonikakirjutusest kui varauusaajal levinud uutest suundadest.

³⁶³ D. Hay. *Annalists and Historians*, lk 109.

³⁶⁴ Reinhard Stauber. Hartmann Schedel, der Nürnberger Humanistenkreis und die „Erweiterung der deutschen Nation“. – Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten. Hrsg. Johannes Helmuth, Ulrich Muhlack und Gerrit Walther. Göttingen, Wallstein Verlag, 2002. Lk 159–185.

³⁶⁵ D. Hay. *Annalists and Historians*, lk 118. D. R. Woolf. *Reading History in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. Lk 22, 24, 48–49.

³⁶⁶ D. R. Woolf. *The Idea of History in Early Stuart England*, lk 14.

³⁶⁷ Ulrich Muhlack. *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung*, lk 7–8.

³⁶⁸ Vt nt E. B. Fryde. *The revival of a 'scientific' and erudite historiography in the earlier Renaissance*, lk 4.

³⁶⁹ Gottfried Etzold. *Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Hrsg. Georg von Rauch. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1986. Lk 43–62, siin lk 62.

³⁷⁰ László Havasi ja Sebestyén Kiss. *Die Geschichtskonzeption Antonio Bonfinis*, lk 306.

17. sajandi kroonikakirjutus ei olnud enam kloostriannaalidega sarnanev aasta sündmuste kirjeldus³⁷¹ ega ka alati kaasaja sündmuste üleskirjutus selle läbielaja pilgu läbi, sest kõik kroonikud ei jõudnudki oma käsitluses kaasaega. Seega muutuvad varauusajal järjest olulisemaks krooniku allikad ja viis, kuidas autor neid kasutab. Lisaks kroonikatele ja ülikooliga seotud lühematele teostele arvatakse 17. sajandi ajalookirjutuse alla ka näiteks etnoloogilisi kirjeldusi (nagu Paul Einhorni *Läti ajalugu*³⁷²), kirjadena vormistatud ajalooteoseid (Karl Johann von Blombergile omistatud *Jutustus Liivimaast*³⁷³) ja käsiraamatuid (Caspar von Ceumern³⁷⁴). Samas ei maini enamik Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutuse ülevaadetest siin kirjutatud või trükitud teoseid, mis ei puudutanud kohalikku ajalugu, erinevaid siin trükitud ajaloosündmustega seotud propagandateoseid lendlehtede või mahukamate pisitrükiste näol ega nimetata ka kõiki mujal tükitud siinset piirkonda puudutavaid ajalooteemalisi teoseid.³⁷⁵

Varauusajal on raske piiri tõmmata ajalooallikate ja ajalooteoste vahele. Kuidas tõmmata piir päevaraamatu ja kroonika vahele? Kuidas käsitleda erinevates õppeasutustes kirjutatud dissertatsioone ja kõnesid, mis harva sisaldasid endas rohkem kui juba tuntud käibetõdede kordamist ette nähtud järjekorras ja võimalikult elegantses ladina keeles? Kuidas käsitleda lendlehti ja lühemaid kaasaegseid trükiseid, mis lisaks mõne kaasaegse lahingu kirjeldusele andsid sissejuhatuseks autori versiooni konfliktini viinud põhjustest? Tuleb tõdeda, et varauusaegset ajalookirjutust on eelkõige uuritud allikaõpetuslikust vaatenurgast ja seega on piiride tõmbamise kriteeriumid lähtunud sellest, mis võiks pakkuda uurijale originaalset materjali perioodi kohta ja mitte ajalookirjutuse arengust lähtuvast perspektiivist. Siinkirjutajale jääb sellegipoolest mulje, et valik on olnud kohati põhjendamatult suvaline ning seda võis mõjutada ka

³⁷¹ Kuigi ka sellist ajalookirjutust oli, vt nt Bodeckeri kroonika ja teised pigem päevaraamatuks klassifitseeritavad teosed.

³⁷² **Paul Einhorn.** Historia Lettica Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. In welcher Von der Letten als alten Einwohner und Besitzer des Lieflandes, Curlandes und Semgallen Namen, Ursprung oder Ankunfft, ihrem Gottes-Dienst, ihrer Republica oder Regimente so sie in der Heydenschaft gehabt, auch ihren Sitten, Geberden, Gewonheiten, Natur und Eigenschafften [et]c. gründlich und ümbsändig Meldung geschicht. Der Teutschen Nation und allen der Historischen Warheit Liebhabern, zu einem nöthigen Unterricht zusammen getragen und in dem Druck verfertigt Durch Paulum Einhorn, Fürstlichen Curländischen Superintendenten P. M. In Verlegung Jacobi Sternbachs, Notarij Ecclesiastici Curlandis. Tartu, Johannes Vogel, 1649.

³⁷³ An Account of Livonia; with a relation of the Rise, Progress, and Decay of the Marian Teutonic Order. The several Revolutions that have happen'd there to these present Times, with the Wars of Poland, Sweden and Muscovy, contending for that Province. A particular Account of the Dukedoms of Courland, Semigallia, and the Province of Pilten. To which is added The Author's Journey from Livonia to Holland, in 1698. with his Observations upon Prussia, Brandenburg, Hannover, Hesse, and several other German Courts. London, 1701.

³⁷⁴ **Caspar von Ceumern.** Theatridium Livonicum ... Riia, Georg Matthias Nöller, 1690. Entsüklopeedilises teoses on olulisi sündmusi Liivimaa ajaloost, valitsejate, linnade, losside ja kloostrite loetelused, privileege ja muid dokumente ning müntide vääringuid läbi aja.

³⁷⁵ Väitekirjad: Hermannus Becker [praes] / Johann Wilhelm Beator [resp]: Livonia Livonorum veterum Natura, Rempublicam atque ritus exponet [...]. Witembergae 1700.

mingit tüüpi allikate puudus. Kas käsitleksime linnaajaloo teemalisi kõnesid, kui siin oleks 17. sajandil kirjutatud ka mahukamaid linnakroonikaid?

17. sajandi Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutus on oma haardelt piiritletult lokaalne, siin ei kirjutatud üldajalugu ega Rootsi ajalugu (kui üks eelpool nimetatud ülikooli dissertatsioon välja arvata). Lisaks võib tuua ka ajaloo-professor Friedrich Meniuse plaanid kirjutada nii Skandinaavia kui ka Venemaa ajaloost.³⁷⁶ Piirkonnas oli välja kujunenud väga tugev kohalik identiteet, mille võtsid omaks ka mujalt pärit Balti ajalookirjutajad, nagu Moritz Brandis, Franz Nyenstede, Friedrich Menius ja Christian Kelch. See ei tähenda, et üldjuhul kohalikele sündmustele keskendunud kroonikud oleksid jätnud kõik mujal toimunud olulised sündmused täiesti mainimata.

Jätakuvalt paistavad ajalookirjutajatena silma vaimulikud, kuid see võis olla vaid üks nende elukutsetest (Friedrich Menius teenis samuti vaimulikuna, enne kui temast sai gümnaasiumi professor). Vaimulike kõrval kirjutasid ajalugu ka mitmed ilmalikke ameteid pidavad ametnikud, nt rüütelkonnasekretärid ja üks mõisavalitseja. Ilmuvad kaupmeestest ajalookirjutajad Riias. Aadli osas on jätkuvalt ühemõtteliselt lahendamata küsimused, kes kirjutas Lode-Werneri kroonika ja Karl Johann von Blombergile omistatud teose. Selgeid erisusi erinevate elualade esinejate käsitluses ei esine. Võimalik, et haridustest tulenevalt on Franz Nyenstede kroonikas siiski ehk vähem antiigi pärandit. Lisaks sotsiaalse staatuse analüüsile on korralikult kaardistamata ka ajalookirjutajate omavahe- lised isiklikud seosed ning nende tutvusringkond.

Lemmit Mark on ajalooteaduses siiani määravaks pidanud just Saksamaa mõju, mis arvestades piirkonna minevikku ja tihedaid kaubandus- ja kultuuri-suhteid Saksa piirkondadega on arusaadav. Siiski ei tohiks eriti 17. sajandi kontekstis, kui piirkond kuulus Rootsi, Taani ja Poola kuningriikide alla ning kauples tihedamalt Hollandi ja Inglismaaga, alahinnata nendest piirkondadest tulevate mõjude tähtsust. Lääne-Euroopast pärit ideede retseptsiooni osas võib 17. sajandi ajalookirjutuses näha märke antikvaarsest suunast, mis leidis järgijaid lisaks Saksa aladele ka nii Itaalias kui Inglismaal. Samuti võib 17. sajandit pidada gooti ajalookirjutuse kuldajaks. Gooti ajalookirjutuse iseloomulikuks jooneks Rootsis on rahva päritolu sidumine gootide rahvaga luues riigile väarikama ja pikema ajaloo. Selline lähenemine näitab Rootsi mõjusid ajalookirjutusele. Liivimaa ajalookirjutus ei olnud Euroopas toimuvast nii eraldatud kui Lemmit Margi hinnangute põhjal võiks arvata.³⁷⁷ Samas ei saa ka väita, et sinne ajaloomõtte liikus Lääne-Euroopa tippudega samas taktis.

³⁷⁶ **Stefan Donecker.** Arbeiten und Projekte des Dorpater Professors Friedrich Menius in der 1630er Jahren. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 6, 2011. Lk 31–60.

³⁷⁷ **L. Mark.** Historiograafia. Lk 347–349. Sama nendib näiteks D. R. Woolf Inglismaa varauusaegse ajalookirjutuse kohta. **D. R. Woolf.** The Idea of History in Early Stuart England, lk xi. Inglismaa varauusaegse ajalookirjutusega on võimalik mitmeid paralleele tõmmata, kuna ka Briti saari võib ajalookirjutuse kontekstis käsitleda kergelt perifeersena või eemalolevana Kesk-Euroopas toimuvatest arengutest.

ARTIKLID

KOKKUVÕTE

Käesoleva väitekirja eesmärgiks oli analüüsida nelja teguri – võimu, sõjategevuse, trükikunsti leviku ja varauusaegses ajalookirjutuses toimunud arengute – mõju Eesti-, Liivi- ja Kuramaa varauusaegsele ajalookirjutusele ning selle läbi asetada siinne varauusaegne ajalookirjutus laiemasse ühiskondlikku ja üle-euroopalisse konteksti, mida ei ole sellises ulatuses Eesti ajalookirjutuses varem tehtud.

Võimu all on silmas peetud riigi (vürsti), kohaliku omavalitsuse (rüütelkonna, linna) ja patrooni (aadlik, kirik, vürst) mõju ajalookirjutusele. Riigivõim võis ajalookirjutust soosida palgates kuninglikke ajalookirjutajaid ja toetades ajalooalaseid väljaandeid ning püüdes takistada ebasobivate teoste avaldamist läbi eeltsensuuri või hilisema keelamise. Kuninglike ajalookirjutajate määramist Eesti-, Liivi- või Kuramaale võib pidada kokkuvõttes väheoluliseks, sest väheste teadaolevate historiograafide töö tulemused olid marginaalsed. Selles osas ei erinenud Eesti-, Liivi- ja Kuramaal toimuv oluliselt mujal Euroopas toimuvast. Kuninglikud ajalookirjutajad ei taganud alati riigile väärikate ja poliitiliselt sobivate ajalooteoste avaldamist.

Kohalikest omavalitsustest võib esile tuua Eestimaa rüütelkonna, mille sekretärid Moritz Brandis ja Adam Friedrich von Fischbach ning rüütelkonna teised liikmed kas koostasid ise, toetasid või vähemalt kaalusid erinevate ajalooteoste väljaandmise toetamist (Lode-Werneri kroonika, Thomas Hiärni kroonika). Riia linnas kirjutati mitmeid ajalooteoseid, kuid neid ei saa otseselt siduda linnavalitsuse sihipärase tegevusega. Kuramaa hertsogi õukonna ametnikud kirutasid ajalooteoseid, kuid need jäid enamasti 16. sajandisse ja Laurentius Mülleri teost võib pigem siduda Poola krooniga.

Riigivõimu mõju võib väljenduda kaudselt ka selles, et Liivimaal võib täheldada teatavat ajalookirjutuse hääbumist pärast ala vallutamist Rootsi poolt 17. sajandi teisel poolel (välja arvatud Tartu ülikooliga seonduv), aga ka näiteks gooti ajalookirjutuse levikus Rootsi võimu all oleval Eestimaal. Ka antikvaarne suund on mõnevõrra seotud vajadusega kaardistada ja tutvustada vastvallutatud provintse. *Academia Gustaviana* dissertatsioonid kaitsmas luterlikku nelja maailmamonarhia ideed võisid samuti olla viis näidata riigitruudust. Thomas Hiärni, kuid kindlasti ka Christian Kelchi kroonika olid selgelt Rootsi-meelsed ning *Jutustus Liivimaast* Kuramaa aadelkonna huvide eest seisjana Rootsi vastane.

Võimu mõjuga on seotud kitsamalt võimude vahel toimunud **sõjategevuse mõju** ajalookirjutusele Vene-Liivi sõja ja Põhjasõja ajal. Vene-Liivi sõja ajal ja vahetult peale seda kirjutati Eesti-, Liivi- ja Kuramaal ajalugu erinevate osapoolte vaatenurgast (peale Venemaa ja Taani). Põhjasõja ajal kroonikakirjutus hääbus ning asemele tulid lühemad trükitud teosed ning pigem päevaraamatud või mälestused, mida mõnel juhul on täiendatud ajaloolise eellooga. Põhjasõja ajal ei ilmunud Balthasar Russowi kroonikale sarnaseid teoseid trükis. Trükis ilmusid narratiivsed piirkonna varasema ajaloo kirjeldused (Daniel Hartnacki teos ja *Jutustus Liivimaast*), kuid narratiivsed sõjakirjeldused jäid käsikirja.

Võimalik, et Põhjasõja ajal oli kommunikatsioonimaastik pisut erinev, kuigi lendlehti ja teisi lühitrükiseid trükiti ja koostati mõlemal perioodil. Põhjasõja ajal trükiti lühemaid sõjateateid ka kohalikes trükikodades, nt Pärnus ülikooli trükikojas. Vene-Liivi sõja aegne ja järgne segane periood soosis erinevaid vaateid toetavate ajalooteoste koostamist ja trükki, kuid pärast Põhjasõda valitsenud Vene keskvdõim ei soosinud pluralismi, kuid riigitrüu kroonika kirjutamiseni keegi 18. sajandi esimestel aastatel ei jõudnud.

Tehnoloogilistest protsessidest on oluline **trükikunsti leiotamine ja levik** Euroopas. Trükikultuur tuli Eesti- ja Liivimaale trükitud raamatute näol varem kui trükikunst, mille jõudmist siia võib seostada uute haridusasutuste rajamisega (16. sajandi lõpul Riias, 17. sajandi esimesel poolel Tallinnas ja Tartus). Kohalik väike trükikoda vajas pidevat teenistust erinevate pisitrükiste tellimuste näol erinevatelt institutsioonidelt ja eraisikutelt. Trükiste (eriti trükitud raamatute) tarbimine algas piirkonnas aga oluliselt varem.

Huvitaval kombel on mitmed 16. sajandi kroonikad trükitud (küll Saksamaal ja Madalmaades, kuna siin veel trükikodasid ei olnud), kuid 17. sajandi ajalootesed jäid (mõne erandiga) suuresti käsikirja. Kroonika trükkimine oli kohalikule trükkalile mahukas ja riskantne ettevõtmine, mistõttu vajas see autori või autori patrooni poolset rahastust. Kuna kirjutati suhteliselt palju kohalikku ajalugu, siis ei pakkunud see 17. sajandi kontekstis ka Saksa trükkalitele nii palju huvi kui suurte sõjasündmuste keeristesse sattunud Liivimaa konföderatsiooni lagunemine 16. sajandil. Kroonika käsikirja jäämise põhjuseid võib leida ka tsensuurist ja enesetsensuurist, kui tegemist oli teosega, mis oli kriitiline või vaenulik valitseva võimu vastu. Kohalikul tasandil levisid ka käsikirja jäänud kroonikad võrdlemisi hästi, mida näitab nende retseptsioon hilisemate autorite poolt.

Trükikunsti levik mõjutas seda, kuidas ajalugu kirjutati. Ajalooteostesse tulid uued teemad (gootitsism, antikvaarne suund) ning kasutati enam antiikautoreid ning kaasaegseid Euroopa autoreid. Ka kohalike 16. sajandi autorite puhul on näha, et trükiversioon tõstis teose teataval määral pjedestaalile ja need teosed (eriti Balthasar Russowi kroonika) leidsid üldjuhul laiemat kasutust.

Trükikunsti levikust rääkides tasub olla samas ettevaatlik liigse tähtsuse omandamisel teostele, mis jõudsid kaasajal või hiljem trükki (eriti Balthasar Russow ja Christian Kelch), teised varauusajal valminud teosed kipuvad hilisemates käsitlustes jääma liigselt trükitud teoste varju.

Viimase mõjutegurina vaadeldi muutusi **ajalookirjutuse enda arengus** ajal, mil täispikkade kroonikate traditsioon oli hääbumas ning tänapäevases mõistes teaduslik ajalookirjutus oli alles tekkimas. Mitmed Euroopas (Itaalias, Prantsusmaal ja Saksa aladel) populaarsust omandanud ajalookirjutuse žanrid ja ajalookäsitlused jõudsid Balti ajalookirjutusse. Mõned teosed isegi üsna vahetult pärast nende trükkimist ning leidsid mingil määral isegi järgimist, kuid Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutus ise ei pakkunud välja midagi võrdväärset uuenduslikku. Siin levinud käsitlused ajaloo mõttest ei liikunud tagasi Euroopasse. See aga ei tähenda, et Euroopa keskuses poleks sinne piirkonna vastu

huvi tuntud, eriti Vene-Liivi sõja ajal, ja siinseid trükki jõudnud teoseid poleks sündmuste kajastamiseks loetud või tsiteeritud.

Eesti-, Liivi- ja Kuramaa varauusaegset ajalookirjutust iseloomustab lokaalsus, mis väljendub autorite piirdumises suuresti vaid kohaliku ajaloo ja Rootsi ega laiemalt Euroopa või universaalajalugu siin ei kirjutatud. Vaatamata sellele oli kohalik ajalookirjutus mõjutatud Euroopa ajalookirjutusest ja sellesse integreeritud. Vaadeldud perioodil tekkisid esimesed märgid allikakriitika algetest, Tartu ülikoolis mõeldi, kasvõi programmiselt, selle üle, mis on ajalugu, kuidas seda tuleks kirjutada ja kes oleks kõige sobivam isik selle ülesande täitmiseks. Siinkohal võib taas esile tuua nii gooti kui antikvaarse ajalookirjutuse mõjud. Mitmete varauusaegsete kuulsate autorite nimed (Johann Carion, Jean Bodin, Johannes Sleidanus, Johannes Magnus) võib leida Thomas Hiärni, Christian Kelchi ja teiste kroonikate tekstidest või äärtelt. Vajaduse kasutada erinevaid autoreid tingis tõenäoliselt idee täispikast kroonikast, kus Liivimaa ajalugu saaks kirja algusest (mis ei ole enam ilmtingimata universaalajaloole omaselt maailma loomine) kuni autori kaasajani välja. Nendes kroonikates, kus põhirõhk on kaasaja sündmuste kirjeldamisel (Vene-Liivi sõja kroonikad, aga osaliselt ka Dionysius Fabriciuse ja Franz Nyenstede ning eriti Vieckeni, Bodeckeri ja Michael Zaupe kroonikad), ei ole aga nii suurt tähelepanu pööratud erinevate allikate otsimisele kauge mineviku kohta. Samas tuleb märkida, et ka suured kompileerijad eelistasid ühe perioodi kirjelduses toetuda mahukalt ühele sobivale allikale (nt Balthasar Russowile ja Moritz Brandisele) ja leida sinna kõrvale üksikuid lisandusi mujalt. Teoste koostamisel kasutasid mitmed kroonikutest (nt Moritz Brandis, Thomas Hiärn, Lode-Werner, Christian Kelch) ka arhiivide abi.

Raskem on näha Euroopast tulnud ideede retseptsiooni ajalookirjutuse vormilises ja sisulises plaanis. Võimalik, et kõige selgemalt ilmneb see *Academia Gustaviana*'s kaitstud dissertatsioonides ja gooti ajalookirjutuse ilmingutes. Johannes Megalinuse poolt *Academia Gustaviana*'s kaitstud dissertatsioonis väljendub selgelt dialoog ajalooteoreetik Jean Bodini ja luterlike autoriteetide Johannes Carioni ja Johannes Sleidanuse vahel. Luterlikus Rootsi riigi ülikoolis astuti üsna ilmselt Carioni ja Sleidanuse maailmamonaarhia teooria poolele, kuid tähelepanuväärne on prantsuse teoreetiku töö tundmine ja selle üle polemiseerimine. Muuhulgas arutles ülikooli ajaloo professor Friedrich Menius selle üle, kes kirjutab ajalugu paremini, kas vaimulik või poliitik. Mõlemad liinid järgisid mujal Euroopas samal ajal arutlusel olevaid küsimusi ega polnud oma olemuselt originaalsed. Dissertatsioonid näitavad lisaks, et Kesk-Euroopas toimuvate arengute, seal ilmunud raamatute ja käimas olevate debattidega oldi kursis.

Gooti ajalookirjutuse ilmingud Balti vanemas ajalookirjutuses näitavad üsna suurt Skandinaavia mõju ajalookirjutusele 17. sajandil, kuid siingi on asjaolud pisut keerulisemad. Nimelt on justkui Rootsi võimuga seotud müütiline gooti esiaeg 16. sajandil leidnud tee ka Johann Renneri kroonika algusesse. Johann Renneri kroonika ei ole otseselt seotud Rootsi võimuga Põhja-Eestis. Liiati kasutas Renner mineviku rekonstrueerimisel põhiliselt Saxo Grammaticuse ja

mitte Rootsi hiilgava mineviku loojate vendade Olaus ja Johannes Magnuse teoseid. Eestimaa 17. sajandi kroonikud kasutasid nii Rootsi kui Taani autoreid. Erineva sündmuste kirjelduse kroonika tekstides tingibki vähemalt osaliselt erinevate autorite kasutamine.

Gooti ajalookirjutuse ilmingud on esil erinevate ajalookirjutajate teostes, kes viivad sinse piirkonna ajaloo tagasi Piibli veeuputuse järgsesse aega ning jutustavad eestlaste ja kuralaste võitlustest Taani, Rootsi ja Gooti kuningatega. Sellised kirjeldused on näiteks Johann Renneri, Moritz Brandise, Thomas Hiärni, Lode-Weneri ja Christian Kelchi teoste alguses. Kroonikute motiivina võib näha võimalikult tervikliku pildi loomise soovi. Nii lisas Renner müütilise esiajaloo oma kroonika teisele käsikirjale.

Gootitsismi on 19. ja 20. sajandil suhtunud kriitiliselt ning nimetatud seda fantastikaks süvenemata sellesse, kelle fantaasiast lähtuvaga on tegemist ning millistel motiividel need peatükid on kirjutatud. Kuna kroonikute eesmärk on viia piirkonna ajalugu võimalikult kaugesse minevikku, on Skandinaavia allikad just need, mis kõnelevad eestlastest ja kuralastest Saksa kaupmeeste tuleku eel- sel ajal. Gooti motiive kasutasid eelkõige Eestimaa ja kuningliku *Academia Gustaviana*’ga seotud ajalookirjutajad, mis viitab, et lisaks terviklikuma minevikupildi loomise soovile, on mängus ka teatavad poliitilised aspektid. Samas võib märkida, et kui Brandise, Hiärni ja Kelchi käsitlust võib pidada Rootsi-meelseks, siis Lode-Weneri kroonika rõhutab 1075. aastat kui olulist tähist, kui Eestimaa läks Taani hertsogiriigi koosseisu, rõhutades nii Eestimaa erilist positsiooni. Lisaks võib märkida, et müütiliste esiisade otsimine oli varauusajal Lääne-Euroopa ajalookirjutuses moes. Samuti tuleb märkida asjaolu, et enamik sündmustiku käsitlejaid on avaldanud lugejale oma kahtlusi edastatavate sündmuste osas.

Antikvaarset suunda on raske üheselt defineerida. See eristub kronoloogilisest ja ladusalt kirjutatud poliitilise ajaloo ülevaatest selle poolest, et toob sisse kultuuriloolised teemad ning erinevad allikaliigid (dokumendid, mis tuuakse ära ka terviktekstina, raidkirjad, mündid, hooned, arheoloogilised leiud, jne). Varauusaegsete antikvaaride eeskujud olid antiikautorid (Varro, Aulus Gellius) ning suuna märke on võimalik leida ka keskaegsest ajalookirjutusest. Renessanss-ajastul peetakse stiili esimeseks heaks näiteks Flavio Biondo teoseid. Edasi levis suund Saksa aladele, Prantsusmaale, Inglismaale, Taani ja ka Rootsi.

Ühtegi selgelt ainult antikvaarse suuna esindajat Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutajate seast ei leia. Kuigi antikvaarne suund ei lõonud Eesti-, Liivi- ja Kuramaal õitsema nii nagu näiteks Inglismaal või isegi Rootsis, olid siinsed ajalookirjutajad kursis mitmete selle suuna esindajate teostega ning võtsid üle sealt pärinevaid töövõtteid. Headeks näideteks võib pidada kohalikke rahvaid kirjeldavaid Paul Einhorni ja Johann Wolfgang Boecleri teoseid. Oma töölaadilt ja loomult suhestub antikvaarse liikumisega hästi kroonikakirjutaja Thomas Hiärn, kelle teosest leiame mitmeid selle suuna näiteid. Vähemal määral on see esindatud ka mõnede teiste ajalookirjutajate teostes.

Lääne-Euroopa mõju avaldub kõige selgemalt ajalookirjutajate allikate valikus. Senise Saksa mõju rõhutamise kõrval tuleks välja tuua ka Skandinaavia,

Prantsuse, Poola-Preisi, Itaalia ja isegi Inglise ja Šoti mõju Eesti-, Liivi- ja Kuramaa varauusaegsele ajalookirjutusele. Mitmeid allikaid on selgelt kasutatud, teisi vaid nimetati. Palju erinevaid allikaid on oma Liivimaa ajaloos nimetanud käesolevas väitekirjas ühe juhtumiuuringuna välja toodud vaimulik Christian Kelch. Kelch, nagu enamik oma allikaid avavaid varauusaegseid ajalookirjutajaid, ei saa üle antiikautorite mainimisest. Siinse piirkonna uurimise kontekstis olid olulised Tacitus (*Germaania*) ja Ptolemaios (Sissejuhatus geograafiasse), kes mõlemad kirjeldavad piirkonda ja rahvast. Ka enamik hilisemaid mainitud teoseid on enamasti seotud Eesti-, Liivi- ja Kuramaaga, olgu nad siis Kelchi eelkäijad või Lääne-Euroopa autorid (Bremeni Aadam, David Chytraeus, Albert Krantz, Philipp Melanchthoni juhendamisel koostatud Carioni kroonika), kelle teostest võib leida killukesi kohaliku ajaloo kohta. Võrreldes mõne teise kaas-aegsega on Kelchi puhul näha, et ta on eelistanud kohalikke ja Saksa autoreid, kuid ajaraamatus on mainitud ka mõned Inglise, Prantsuse ja Itaalia autorite nimed.

Esimeses katuspeatükis on lühidalt markeeritud ka teised selle väitekirja kaante vahelt välja jäänud varauusajal toimunud arengud (renessanss, humanismi levik, reformatsioon, maadeavastused) ja nende võimalik mõju Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutusele. Kui humanismi leviku ja reformatsiooni mõju on varemgi käsitletud, siis suurte maadeavastuste võimalik mõju Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutusele vajaks kahtlemata veelgi põhjalikumat käsitlust. Kuigi ajalookirjutust pole kunagi nähtud otseselt ühiskondlikest protsessidest eraldiseisvana, siis näitab käesolev väitekeri, et erinevate tegurite (võim, sõda, trükikunst) mõju on väga mitmekesine.

17. sajandil ei kirjutatud Eesti-, Liivi ja Kuramaal ühtegi üleeuroopalise kuulsuse saavutanud või tänapäeval esile tõstetud teost üheski žanris. Siin puudusid üle Euroopa kuulsust kogunud Flavio Biondod, Johannes Sleidanused, Francesco Guiccardinid ja Jean Bodinid. Samas tasub mees pidada, et kroonikakirjutus ei kadunud humanismi tulles täielikult ka mujalt Euroopast. Ühe või mitme maailmakuulsa ajalookirjutaja puudumist ei saa võrdsustada siinse ajalookirjutuse mahajäämuse või kehvena tasemenähtena olemata siinseid ajalookirjutajaid võrrelnud keskmise ajalookirjutusega Euroopas laiemalt.

Kokkuvõttes oli varauusaegne Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalookirjutus žanrilt mitmekesine, sisult kohalik, allikate haardelt laiemalt üleeuroopalisi mõjutusi vastu võttev ja mitmesuguseid poliitilisi, ühiskondlikke ja isiklikke eesmärke täitev. Oma kaasaja sündmusi registreeriva kroonikakirjutuse kõrvale oli selgelt tõusmas allikakriitika algetega ja võimalikult täielik piirkonna ajaloo käsitus.

Edasise uurimistöö käigus tasub lähemalt uurida ajalookirjutajate seisuslikku, hariduslikku ja ühiskondlikku positsiooni, mille mõju ajalookirjutusele jäi selle töö raames üldjuhul avamata. Lisaks kroonikute elukäigu rekonstrueerimisele on kahtlemata huvitav kaardistada nende omavahelisi kokkupuutepunkte. Nii on Moritz Brandis väidetavalt olnud Elert Kruse koduõpetaja, Franz Nyenstede ja Elert Kruse omavahel tuttavad ning Thomas Hiärn jättis oma kroonika käsikirja Rootsi minnes Gustav von Lode väimehe kätte. Loodetavasti

on allikate põhjaliku läbitöötamise tulemusena võimalik põhjalikumalt rekonstrueerida autorite elu keerdkäigud ning selle mõju sündinud teostele. Lisaks oleks huvitav lähemalt uurida linna ja maapiirkonna erinevaid võimalusi ajaloo kirjutamiseks. Loomulikult tuleks mõelda ka kroonikatekstide süvaanalüüsile ja omavahelisele võrdlusele ning korralikele kaasaegsetele väljaannetele.

Lisaks allikakriitilisele uurimusele tuleks edasi minna ka ideeajaloolise või ajalookultuuri analüüsiva uurimistööga. Perioodi nimetamine kroonikakirjutuse (kõrg)ajaks ei väljenda reaalselt žanrilist mitmekesisust. Tuleks eristada kroonikaid, päevaraamatuid, mälestusi, väitekirju, kõnesid, lendlehti, etnograafilisi kirjutisi ja muid pisitrükiseid. Eristada võiks autori kaasajast kõnelevaid teoseid ning ajalookäsitlusi(katseid) ning loobuda viimaste hindamisest eelkõige allikakriitilisest vaatenurgast. Seda eelkõige seetõttu, et ajalookultuuri lahtimõtestamiseks on vaja hõlmata mitmeid eriilmelisi allikaid, kuna perioodist on ajalookirjutust peegeldavaid allikaid säilinud väga vähe. Ajalookultuuri sügavama mõistmiseta ei ole otstarbekas ka traditsioonilisi ajalookirjutuse vorme (nt kroonikakirjutust) hinnata.

Varasemad analoogsed või laiahaardelisemad katsed on olnud kas ülevaateartiklid (Gottfried Etzold, Sulev Vahtre, Katri Raik) või jäänud käsikirja (Lemmit Mark, Sulev Vahtre). Eesti- Liivi- ja Kuramaa vanem ajalookirjutus vajab kaasaegset kultuuriajaloolist käsitlust nii eesti kui võõrkeeltes. Kui kodumaisel uurijal on ligipääs käsikirjadele ja vaadeldaval teemal koostatud üliõpilastöödele-artiklitele, siis pahatihti jäävad need eesti keelt mitte oskavale uurijale kättesaamatuks ning veel 21. sajandil kirjutatakse Balti kroonikakirjutusest artikleid, tuginedes 19. sajandi esimese poole väljaannete eessõnadele ja Recke-Napiersky leksikonile. Kaasaegse ülevaatliku teose koostamine Eesti vanemast ajalookirjutusest võiks olla järgmine suur ülesanne.

ALLIKAD

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv (RA)

Fond: EAA.854. Eestimaa rüütelkond
EAA.858. Eestimaa ülemmaakohus
EAA.1240. EELK Hanila kogudus
EAA.1656. Ingerimaa rüütelkond
EAA.2069. Kukruse mõisa ürikute ja pitserite kogu

Tallinna Linnaarhiiv (TLA)

Fond 230. Tallinna magistraat

Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (Läti Riiklik Ajalooarhiiv (LVVA)

Fond 214. Liivimaa rüütelkond

Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TÜR KHO)

Fond 7. Academia Gustaviana, Academia Gustavo-Carolina
55. Tartu Ülikool

Trükitud allikad

- Balthasar Rüssows Besoldungsregister und die estl. Ritterschaft. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik. 1911, 1912 und 1913. Mitau, J. F. Steffenhagen und Sohn, 1914. Lk 457–461.
- Catalogus Lectionum Publicarum In Regia Academia Gustaviana Adolphina pro Anno sequente publicatus Dorpati Livon. Die 20 Nov: Ao 1653, Tartu Ülikooli ajaloo allikaid I. Academia Gustaviana. Toim. Juhan Vasar. Tartu, Postimees, 1932.
- Catalogus lectionum publicarum in Regia Academia Gustaviana Adolphina pro anno sequenti publicatus Dorpati Livonorum die 23. Novemb. Anni 655, Tartu Ülikooli ajaloo allikaid I. Academia Gustaviana. Toim. Juhan Vasar. Tartu, Postimees, 1932.
- Catalogus lucubrationum Friederici Menii. – Scriptores rerum Livonicarum II. Riga, Leipzig, Fantzen, 1848.
- Copia Investiturae Hermannii Dorpatensium Primi Episcopi, ab eodem Henrico Romanorum Rege 1224. – Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. I, 1093–1300. Herausgegeben von Friedrich Georg von Bunge. Reval, Kluge und Ströhm, 1853.
- Ein Paar kleine Anmerkungen zu dem Aufsasse: „Zur Erinnerung an Thomas Hiärne und Essen Chronik“. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. von F. G. von Bunge. Bd. IV. Dorpat, Franz Kluge, 1845. Lk 326–329.
- Moritz Brandis, Ehstländischen Ritterschafts-Secretairen, Collectanea, enthaltend die Ritter-Rechte des Fürstenthums Ehsten. – Monumenta Livoniae antiquae. Hrsg. von Carl Julius Albert Paucker. Riga, Leipzig, Eduard Frantzen, 1842.
- Plan de Narva assiege par 80000 Moscovites, quo furent Attaqués et deffaits dans leurs lignes par Charles XII. Roy de Suede Commandant son Armée enpersonne a l'age

- de six huit ans le 30. Novembre 1700. A Paris, Chez le Sr. De Fer. Dans l'Isle du Palais a la Sphere Royale. Avec Priv. Du Roy. 1701.
- Zur Erinnerung an Thomas Hiärne und dessen Chronik. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. von F. G. von Bunge. Bd. III. Dorpat, Franz Kluge, 1844. Lk 317–321.
- Tartu Ülikooli (Academia Gustaviana) senati protokollid 1632–1656. I osa 1632–1634. Koost. Arvo Tering. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, 1978.
- U. Hiärne. Själfbiografi (ca 1723) – Uppsala universitets årsskrift. Ed. H. Schück. Uppsala 1916.

Töös kasutatud Balti vanem ajalookirjutus: olulisemad ja kasutatud väljaanded

Arndt, Johann Gottfried

- Arndt, Johann Gottfried. Der Liefländischen Chronik Erster Theil. Halle in Magdeburg, gedruckt bey Joh. Justinus Gebauer, 1747.
- Arndt, Johann Gottfried. Der Liefländischen Chronik Anderer Theil. Halle im Magdeburgischen, gedruckt bey Johann Justinus Gebauer, 1753.

Blanckenhagen, Justus

- Tagebuch des Superintendenten in Reval Justus Blanckenhagen 1657–1713. Hrsg. Johann Karl von Schroeder. Wedemark-Elze, Verlag Harro von Hirschhaydt, 1995.

[Blomberg, Karl Johann von – omistatud]

- An Account of Livonia; with a relation of the Rise, Progress, and Decay of the Marian Teutonick Order. The several Revolutions that have happen'd there to these present Times, with the Wars of Poland, Sweden and Muscovy, contending for that Province. A particular Account of the Dukedoms of Courland, Semigallia, and the Province of Pilten. To which is added The Author's Journey from Livonia to Holland, in 1698. with his Observations upon Prussia, Brandenburg, Hannover, Hesse, and several other German Courts. London, Peter Buck, 1701.
- Description de la Livonie, Avec une Relation de l'origine, du progrès, & de la décadence de l'ordre teutonique. On y Decrit les Duchez de Courlande & de Semigalle, & la Province de Pilten. Utrecht, G. van Poolsum, 1705.

Bodecker

- J. G. L. Napiersky. Bodeckers Chronik livländischer und Rigascher Ereignisse 1593–1638. Riga, Kymmell, 1890.

Brakel, Timann

- Timann Brakel's Christlich Gespräch von der grawsamen Zerstörung in Lifland durch den Muscowiter u.s.w. – Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft für das Jahr 1889. Dorpat, H. Laakmann's Buch- und Steindruckerei, 1890.

Brandis, Moritz

- Eestis asuvad käsikirjad: RA, EAA 854.7.619; EAA 854.1.1626; TRÜ KHO, mscr 882, mscr 382, mscr 515; AM 161.1.1; 237.1.133.
- Moritz Brandis, Ehstländischen Ritterschafts-Secretairen, Chronik, oder älteste Livländische Geschichte. – Monumenta Livoniae antiquae, Bd. 3. Hrsg. C. J. A. Paucker. Riga, Leipzig, Frantzen, 1840.

Bericht des Mauritius Brandis über die Herkunft derer von Uexküll. – Gottlieb Olaf Hansen. Geschichte des Geschlechtes derer von Uexküll. Bd. I. Reval, Kluge & Ströhm 1900. Lk 225–230.

Bredenbach, Tilmann

Tielemann Bredenbach's Beschreibung des dritten Livländischen Krieges, den grosse Kaiser von Russland (Rutenorum Imperator) gegen die Livländer im Jahre 1558 geführt hat, durch welchen das Stift und die Stadt Dorpat von dem Fürsten der Moskowiter erobert und unterjocht worden ist. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. F. G. v. Bunge. Dorpat, J. C. Schünmann's Wittwe, 1842. Lk 172–194.

Brockmann, Reiner

Reiner Brockmann. Discursus valedictorius, quem de natura et constitutione historiae, cum, dei optimi maximi auspiciis, in locum admodum reverendi, praeclarissimi juxta atque doctissimi viri, Dn. M. Henrici Stahlīi, nunc archi-praepositi cathedralis &c. surrogandus, ex professione Graecarum literarum in Gymnasio Revaliensi, ad pastorum ad D. Catharinae apud Tristferenses in Viria Livonum suscipiendum 12. Februar. currentis anni 1639. discederet, conscripsit Reinerus Brocmannus. Adjecta sunt propemptica cum a collegis & amicis, tum a discipulis scripta. Excudebatur Revaliae, typis Henrici Westphali, gymnasij typographi. Tallinn, Heinrich Westphal, 1639.

Reiner Brockmann. Teosed = Peinepoy Bpokmannoy noihmata = Reineri Brockmanni opera = Reiner Brockmann's Werke. Koostanud ja toimetanud Endel Priidel. Tartu, Ilmamaa, 2000. Lk 219–259.

Brömsen, major

Zur Geschichte der Belagerung Dorpats 1704. Major v. Brömsen's Observationsjournal. Hrsg. von Fr. Bienemann jun. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1894. Riga, W. F. Häcker, 1895. Lk 55–67.

Ceumern, Caspar von

Caspar von Ceumern. Theatridium Livonicum ... Riia, Georg Matthias Nöller, 1690.

Dryander, Johannes

Dissertationis de natura historicae de modo recte tractandi studium historicum ... submissent M. Joachimus Crellius Profess. Publ. & Johannes Dryander ... Dorpati ... 1650.

Einhorn, Paul

Paul Einhorn. Historia Lettica Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. In welcher Von der Letten als alten Einwohner und Besitzer des Lieflandes, Curlandes und Semgallen Namen, Ursprung oder Ankunfft, ihrem Gottes-Dienst, ihrer Republica oder Regimente so sie in der Heydenschafft gehabt, auch ihren Sitten, Geberden, Gewonheiten, Natur und Eigenschafften [et]c. gründlich und ümbständig Meldung geschicht. Der Teutschen Nation und allen der Historischen Warheit Liebhabern, zu einem nöthigen Unterricht zusammen getragen und in dem Druck verfertigt Durch Paulum Einhorn, Fürstlichen Curländischen Superintendenten P. M. In Verlegung Jacobi Sternbachs, Notarij Ecclesiastici Curlandis. Tartu, Johannes Vogel, 1649.

Paul Einhorn. Historia Lettica. – Scriptores Rerum Livonicarum. Bd. 2. Riga, Leipzig, Eduard Frantzen's Verlags-Comptoir, 1848.

Fabricius, Dionysius

Dionysii Fabricii, praepositi pontificii Felinensis Livonicae historiae Compendiosa series In quatuor digesta partes ab anno millesimo centesimo quinquagesimo octavo usque ad annum MDCX. Curante Gustavo Bergmann. Rujen, 1795.

Dionysius Fabricius. Liivimaa ajaloo lühiülevaade. Tõlk. Jaan Unt. Tartu, Johannes Esto Ühing, 2010.

Forselius, Johann (tegelikult Johann Wolfgang Boecleri teos)

Johann Forselius. Eestlaste ebausukombed, viisid ja harjumused (ka „Lihtsate eestlaste ebausukombed“). (Tõlkinud J. Jõgever, eesti keeles 1915). Tartu 2004. E-väljaanne aadressil: <http://www.folklore.ee/pubte/forselius/index.html> (vaadatud 28.09.2017).

Grotjan, Johann Heinrich

Friedrich Bienemann jun. Pastor Joh. Heinr. Grotjans Aufzeichnungen. – Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges. Nebst Zeitgenössischen Aufzeichnungen. Reval: Verlag von Franz Kluge, 1902. Lk 3–20

Allart, Ludwig Nicolaus

Friedrich Bienemann jun. Das Tagebuch des Generals von Hallart über die Belagerung und Schlacht von Narva 1700. Reval, Verlag von Franz Kluge, 1894.

Hartnack, Daniel

Daniel Hartnack. Kurtzer Entwurff Liefpländischer Geschichte, Von Anfang da die Nation in der Christenheit bekant worden, biss zu den nechsten Zeiten, Samt hiez dienlicher Vorrede und doppelten Anhang, Deren I. Die Geographie des Landes II. Die Chronologie der Regenten und Geschichte vorstellet. Hamburg, bey Conrad Neumann, 1700.

Helms, Jürgen

Jürgen Helms. Chronik. Ms in Linköpings stadsbibliothek. Sign. L 7. Trükitud ümberkirjutused sellest TÜR R Est. B-586 ja KHO mscr 1197.

Henning, Salomon

Salomon Henning. Liffpländische, Churländische Chronica, Was sich Vom Jahre 1554. biss auff 1590. In den langwirigen Moscowiterischen und andern Kriegen an nothtrenchlicher verenderunge der Obrikeit und Stende in Liffland, zeit des letzten herrn Meisters, und Ersten in Liffland zu Churland und Semigalln Hertzogen gedenckwürdiges zugetragen: verfasst und gestellet, Durch Salomon Henning Vinariensem, Fürstlichen Churlendischen Rath und Kirchen Visitatorn. Mit einer Vorrede D. Davidis Chytraei. Rostock, Gedruckt durch Augustin Ferber den Jüngern, 1590.

Salomon Henning. Liefpländische Churlendische Chronica. Leipzig, Zacharius Berwaldt, 1594.

Salomon Henning's Chronicle of Courland and Livonia. Transl. And ed. Jerry C. Smith, William Urban and Ward Jones. Wisconsin Baltic Studies, 3. Baltic Studies Center 1992. Kasutatud läbi Monmouthi kolledži kodulehe: <http://department.monm.edu/history/urban/books/Henning.%20Part%20One%201554-1562.htm> (vaadatud 29.09.2017).

Henriku Liivimaa kroonika

Henriku Liivimaa kroonika = Heinrichi chronicon Livoniae. Toimetanud, kommenteerinud ja eessõna Enn Tarvel, tõlkinud Richard Kleis. Tallinn, Eesti Raamat, 1982.

Hiärn, Thomas (ka Hiärne, Hjärne, Hearn, jne)

Käsikirjad: TÜR KHO mscr 140, mscr 27 II, 28; TLÜAR Msc V-4423; LVVA 214.6.161.

Thomas Hiärn, Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte, Th. 1, hrsg. von J. F. von Recke. Mitau, 1794.

Thomas Hiärn. Ehst-, Lyf- und Lettländische Geschichte. – Monumenta Livoniae antiquae. Bd. I. Riga, Dorpat, Leipzig 1835.

Nachtrag zu Thomae Hiaern's Ehst-, Lyf- und Lettländischer Geschichte, sarjas Monumenta Livoniae Antiquae, Bd. 2, hrsg. von C. E. Napiersky. Riga, Leipzig, 1839.

Hoeneke, Bartholomäus

Hoeneke, Bartholomäus. Liivimaa noorem riimkroonika: (1315–1348). Koost. Sulev Vahre. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

Kelch, Christian

Liefländische Historia oder Kurtze und eigentliche Beschreibung der Denckwürdigsten Friedens- und Krieges-Geschichte, So sich theils vor, theils nach der Liefländer Bestehung zum Christenthum, bis auff's Jahr 1689 begeben, so wohl aus glaubwürdigen Scribenten, als auch aus bisshero noch nicht ans Licht gekommen glaubwürdigen Urkunden, und theils eigener Erfahrung, In Fünff Büchern auff's kürztzeste abgefasset und entworfen von Christian Kelchen, Pastore zu St. Johannis in Jerwen. Frankfurt und Lepizig, In Verlegung von Johann Meners, Buchhandl. Rudolfstadt, Druckts Heinrich Urban 1695.

Liefländische Historia oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Ehst-, Lief- und Lettlands; Vornehmlich in sich begreifend Einen kurtzen Bericht von den Nahmen, Eintheilung, und Beschaffenheit der Provintz Liefland, von deroselben ältesten Einwohnern, der Ehsten und Letten Ursprung, Heydenthum und erster Bezwungung: Von des Schwerd-Brüder und Marianischen Teutschen Ritter Ordens Anfang, Regierung und Untergang: Von denen zwischen Schweden, Polen, Moscau und Dennemarck etc des Landes wegen, geführten landwierigen Kriegen, und viel andern bis auff's 1690. Jahr, vorgelauffenen denckwürdigen Dingen mehr; Theils aus Ein- und Ausländischen Geschicht-Schreibern, theils alls glaubwürdigen, noch ungedruckten Urkunden, und selbst-eigener Erfahrung zusammen getragen, und in fünff Büchern abgefasset, von Christiano Kelchen, Pastore zu St Johannis. In Jerwen, im Hertzogthum Esthland. Cum gratia & Privilegio Sacrae Regiae Maj. Sveciae. Verlegts Johann Mehner, Buchhändler in Reval, im Jahr 1695. Rudolphstadt, druckts bey Heinrich Urban...

Christian Kelch. Liefländische Historiae oder Krieges und Vriedens geschichte Continuation ... TÜR KHO, mscr. 156.

Christian Kelch. Liefländische Historia. Continuation 1660 bis 1707. Hrsg. Johannes Lossius. Dorpat, Schnakenburg's litho- und typogr. Anstalt, 1875.

Christian Kelch. Liivimaa ajalugu. Tõlk. Ivar Leimus. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2004.

Christian Kelch. Liivimaa ajaloo järg. Tõlk. Ivar Leimus. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2009.

Kruse, Elert

Elert Kruse's, Freiherren zu Kelles und Treiden, Dörptschen Stifftvogt's, Warhafftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgangene Liefplendische Chronica Balthasar Russow's. Riia, W. F. Häcker, 1861.

Kühn, Christopher

Disputatio de historiarum cognitione, qua ... exercitio commitebatur ... praeside Laurentio Ludenis ...respondente Christophe Kühnio ... Dorpati, 1642.

Liivimaa vanem riimkroonika

The Livonian Rhymed Chronicle. Transl. by Jerry C. Smith. Bloomington, Indiana, University of Indiana Publications, 1977. Completely revised and enlarged second edition Chicago, Lithuanian Research and Studies Center, 2001.

Liivimaa vanem riimkroonika. Tõlk. Urmas Eelmäe. Tallinn, Argo, 2003.

Lode, Gustav von ja David Werner

Epitome historica rerum, in Aestonia, Livonia, Lettia, Curlandia, atque Semgallia, tum ante, tum post natum Christum usque ad annum 1677 gestarum, cum hodierno publico harum provinciarum statu ... A Davide Wernero S.S. Cultore, nobilissimae Juventutis a Lode in aula Palensi p: t: informatore, Anno MDCLXXX. TÜR KHO, mscr 171.

Kroonika käsikirjad: RA EAA 854.1.767; EAA 2062.1.6; AM 161.1.7, 237.1.124; TLÜAR Msc V 1363, Msc V 1845; TLA 236.1.113.

Megalinus, Johannes

Dissertationis de natura historicae de modo recte tractandi studium historicum ... submissent M. Joachimus Crellius Profess. Publ. & Johannes Megalinus ... Dorpati ... 1650.

Disputatio historica de quatuor monarchiis seu Imperiis Mundi Summis, Assyrio-Babylonico, Medeo-Persico, Graeco-Macedonico, Romano-Germanico ... quam ... examini submittunt M. Joachimus Crellius Profess. Publ. & Johannes Megalinus ... Dorpati ... 1951.

Menius, Friedrich

Friedrich Menius. Intrada und Vortrab, Der grossen Universal Lieffländischen Historischer Geschichten Beschreibung, Worinnen kürztlich einem jeden für augen gestellt wird, was er in folgender Lieffländischen Chronic zu erwarten. Item, Womit ein jeder mit allerhand Nohtwendigen Nachrichten dem Autori zu bevorstehendem Wercke zu statten kommen möge. Auss licentz zulass und verordnung der hohen Königlichen Officianten, Gestellet durch Fridericum Menium P. L. C. Pastorn der Kirchen zu Newmühl, Dunemund, Czarnikow und Rohden-peuss. Zu Riga, Gedrucket und verleget, durch Gerhardum Schröder, Im Jahr 1630. Riia, G. Schröder, 1630.

Friedrich Menius. Relatio von Inauguration der Universität zu Dörpat, geschehen den 15. Octobris im Jahr 1632. Gedruckt zu Dörpath in Lieffland, durch und in Verlegung Jacob Beckern. Tartu, J. Becker, [1632].

Friderici Menii Historischer Prodromus des Lieffländischen Rechtens und Regiments Von Anfange der Provinz Erfindunge, biss auff Ihr Königl. Majest. von Schweden Gustavi Magni Todt. Aus Wahrhafften und Glaubwürdigen Actis und Actitatis verfertiget und zusammen gebracht. Tartu: J. Becker, [1633].

Fridrich Menius. P.L.F. histor. P.P. syntagma de origine Livonorum. Tartu, [1635].

Friderici Menii ... Syntagma de origine Livonorum. – Scriptores rerum Livonicarum. Bd. 2. Riga, Leipzig, Eduard Frantzen's Verlags-Comtoir, 1848.

Jutustus Tartu Ülikooli inauguratsioonist, mis toimus 15. oktoobril 1632. aastal. Tõlk. Kristi Sak. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997.

Moller, Arvid

Arvid Moller. Fata Dorpati. Den I förra tiden namnkunniga Lifländiska Staden Dorpts Öde. Wästerås, Tryckt hos Johan. Laur. Horn, Kongl. Consist. och Gymn. Boktr. 1755.

Fata Dorpati von Arvid Moller, jur. Nat. et gent. Prof. Wästerås. 1755 [sine loco et anno].

Müller, Laurentius

Polnische/Liefländische/Moschowiterische/Schwedische vnd andere Historien ... Maini-äärses Frankfurdis 1585.

Septentrionalische Historien Oder Warhaftige Beschreibung der fürnembsten Polnischen/Liffländischen/Moscowiterischen/Schwedischen vnd andere Geschichten ... ilmus Ambergis 1595.

Narva's

Narvas's Belagerung und Einnahme von den Russen, nach Aufzeichnungen dasiger Einwohner im Jahre 1704. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Bd. 4. Hrsg. F. G. von Bunge und C. J. A. Paucker. Reval, Franz Kluge, 1851. Lk 225–287.

Neu-eröffnetes Liefländisches Theatrum

Neu-eröffnetes Liefländisches Theatrum, vorstellend Eine kurtz-gefasste Erzählung der Liefländischen alten und neuen Geschichte und Regiments-Veränderungen, Allermeist aber Die warhaftige und ausführliche Beschreibung des letzten Pohnischen und Moscowitischen Einfalls, Und Der herrlichen Schwedischen Victorie bey Narva, wie auch dessen, was biss anhero darauf erfolgt, Mit vorangefügter Geographischer Entwerffung des gesamten Lieflandes, und eingemischten Denckwürdigen alten und neuen Begebnissen, neu-geprägten Denck-Pfennigen, u. d. m., Insonderheit aber Einer kurtzen Moscowitischen Zeit-Eintheilung. Sine loco 1701.

Nyenstede, Franz

Franz Nyenstädt's, weiland rigischen Bürgermeisters und königlichen Burggrafen, Livländische Chronik, nebst dessen Handbuch, erstere nach ältern und neuern Abschriften, letzteres nach dessen Originalhandschrift herausgegeben von G. Tielemann. – Monumenta Livoniae antiquae. Zweiter Band. Riga und Leipzig, Eduard Frantzen's Buchhandlung, 1839.

Franz Nyenstede Liivimaa ajaloo osaline tõlge vanema, nn Tallinna ära kirja järgi. – Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tõlk. Katri Raik. Tartu, Tartu Ülikool, 2004.

Padel, Jürgen und Caspar

Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 13. Riga, Nicolai Kymmels Buchhandlung, 1886. Lk 291–434.

Poorten, Hermann

Hermann Poorten's Aufzeichnungen über die Belagerung der Stadt Narva durch die Russen im Jahr 1704. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. 2. Dorpat: J. C. Schünmann's Wittwe, 1843. Lk 312–318.

Remmin, Johann

Tagebuch (Diarium) des dorpater Bürgermeisters Johann Remmin über die Umsiedlung der Dorpater Einwohner nach Russland im Jahre 1708. RA EAA 995.1.1467.

Auszüge aus den Tagebüchern der Dorpater Bürgermeister Johann Remmin und Michel Bohle über die Umsiedlung der Dorpater Einwohner nach Moskau. RA, EAA 995.1.1463.

Friedrich Bienemann jun. Bürgermeister Johann Remmin's Diarium wegen unser Wegbringung von Dörpt nach Russland 1708. Item 1709. – Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges. Nebst Zeitgenössischen Aufzeichnungen. Reval, Franz Kluge, 1902. Lk 21–72.

Renner, Johann

Johann Renner's Livländische Historien. Hrsg. Richard Hausmann, Konstantin Höhlbaum. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1876.

Livländische Historien, 1556–1561. Hrsg. Peter Karstedt. Lübeck, Schmidt-Römhild, 1953.

Johannes Renner's Livonian history 1556–1561. Transl. by Jerry C. Smith ... [et al.] Lewiston (N.Y.), Edwin Mellen Press, 1997.

Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tõlk. Ivar Leimus, Enn Tarvel. Tallinn, Olion, 2006.

Risingh, Johann

Johannes Risingh. Oratio De Civitate Dorpatensi: Quae, ... In Regiâ Academiâ Gustaviana, quae Dorpati ad Embeccam, 12. Jan. Anno 1637. publicè ... habebatur A Johanne Claudii Rising, Ostrogotho. Tartu, 1637. Jacob Scott (Schotte). Historia de Livonia, quam ... in Regia Academia Gustaviana, quae Dorpati est ad Embeccam, oratione solenni ... die 9. Martij, ... anno 1639. publice pro concione posteritati consecrabat Jacobus Scott, nob. Livonus. Tartu, Typis Acad, 1639.

Johannes Claudii Risingh. Kõne Tartu linnast. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996 ja uuem täiendatud köide Tartu, Ilmamaa, 2009.

Russow, Balthasar

Chronica Der Provintz Lyfflandt, darinne vormeldet werdt : Wo datsülvice Land ersten gefunden, unde thom Christendome gebracht ys : Wol de ersten Regenten des Landes gewesen sint: Van dem ersten Meister Düdesches Ordens in Lyfflandt, beth up den lesten, unde van eines ydtliken Daden: Wat sick in der voranderinge der Lyfflendeschen Stende, unde na der tydt, beth in dat negeste 1577. Jar, vor seltzame unde wunderlike gescheffte im Lande thogedragen hebben, nütte unde angenehme tho lesende, Korth unde loffwerdich beschreuen, Dörch Balthasar Rüssouwen Revaliensem. Rostock, Gedrucket dörch Augustin Ferber, 1578.

Chronica. Der Provintz Lyfflandt, darinne vermeldet werdt. Wo dath sülvice Landt ersten gefunden, unde thom Christendome gebracht ys: Wol de ersten Regenten des Landes gewesen sind: van dem ersten Meyster Düdesches Ordens in Lyfflandt beth up den lesten, unde van eines ydtliken Daden. Wat sick in der voranderinge der Lyfflendischen Stende, unde na der tydt beth in dat negeste 1583. Jar, vor seltzame und wunderlike Gescheffte im Lande tho gedragen hebben: nütte unde angenehme tho lesende korth und loffwerdich beschreven. Dorch. Balthasar Russowen Revaliensem. Thom andern mal mith allem flyte anersehen, corrigeret, vorbetert, und mith velen Historien vormehret dorch den Autorem sülvest. Gedrückt tho Bart, in der Förstliken Drückerye, Dorch Andream Seitnern, 1584.

Liivimaa kroonika. Tõlk. D. ja H. Stock. Stockholm, Vaba Eesti, 1967.

The chronicle of Balthasar Russow. A forthright rebuttal / Elert Kruse. Errors and mistakes of Balthasar Russow / Heinrich Tisenhausen / translated by Jerry C. Smith ... [et al.]. Madison, Baltic Studies Center, 1988.

Schmidt, Johann

Die Aufzeichnungen des rigaschen Rathssecretärs Johann Schmiedt zu den Jahren 1588–1562. Lepizig, Dunker&Humblot, 1892.

Schotte, Jacob

Jacob Schotte. Historia de Livonia, quam ... in Regia Academia Gustaviana, quae Dorpati est ad Embeccam, oratione solenni ... die 9. Martij, ... anno 1639. publice pro concione posteritati consecrabat Jacobus Scott, nob. Livonus. Dorpati, Typ. acad., 1639.

Smetander, Peter

Historia SveoGotica ... regum internorum, ut et Gothorum, regumque externorum: quae, ... in Regia Academia Gustaviana, quae Dorpati ... est ... die 18. Maij, anno 1642. ... disputationis exercitio publice ... committebatur, praeside Laurentio Ludenio, ... respondente Ingemaro Petri Smetandro, ... Tartu, 1642.

Tiesenhausen, Heinrich von

Begangene irrthümbe und Fehler dess liefländischen Chronikenschreibers Balthasaris Russouwens. – Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. Hrsg. C. Schirren. Bd. 8. Reval, Franz Kluge, 1861.

Viecken

Käskikirjad: TÜR KHO Mscr 23, Mscr 27 ja 822. RA, EAA 2062.2.22.

Wrangell, Otto Fabian von

Landrath Wrangell's Chronik von Estland nebst Ehstländischen Capitulations-punkten und Nystädter Friedensschluss. Hrsg. C. J. A. Paucker. Dorpat, Heinrich Laakmann, 1845.

Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli kroonika. Osaline tõlge. – Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitlusvõimalustest. Tõlk. Kaarel Vana-möddler. Magistritöö, Tartu, Tartu Ülikool, 2007. Lk 34–111.

Põhjasõja lõpuaastad. Eesti NSV ajaloo lugemik. Kõide I. Juhan Kahk, Artur Vassar. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

Kurtze Geschichte von Ehst- und Liefländ wie auch Oesel. AM 237.1.161.

Ülevaade 1650. aastate Moskoviidi sõjast. TLA 230.1.B.1-30I.

Töös kasutatud Euroopa ajalookirjutus

Bacon, Francis. Advancement of Learning. – Francis Bacon. Advancement of Learning. Novum Organum. New Atlantis. Chicago, London, 1952.

Bacon, Francis. The Great Instauration. In: The New Organon and Related Writings. Ed. by Fulton H. Anderson. 16th ed. New York, Macmillan Publishing Company, 1986.

Bacon, Francis. The New Organon or True Directions Concerning the Interpretation of Nature. In: The New Organon and Related Writings. Ed. by Fulton H. Anderson. 16th ed. New York, Macmillan Publishing Company, 1986.

Bodin, Jean. Method for the easy comprehension of history. Transl. by Beatrice Reynolds New York, Octagon Books, 1945.

Camden, William. Britannia sive Florentissimorum regnorum, Angliae, Scotiae, Hiberniae, et insularum adiacentium ex intima antiquitate Chorographica descriptio. London, 1600.

Carion, Johann. Chronica durch M Johan Carion vlessig zusammen gezogen meniglich nützlich zulesen. Wittemberg, 1546.

Isidorus Sevillast. The etymologies of Isidore of Seville. Translated, with introduction and notes by Stephen A. Barney [et al.]. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

Jordanes. The Origin and Deeds of the Goths. Translated by Charles C. Mierow. Princeton, 1908. The Project Gutenberg eBook, <http://www.gutenberg.org/files/14809/14809-8.txt> (vaadatud 28.09.2017).

- Leland, John. John Leland's Itinerary: travels in Tudor England. Ed. by John Chandler. Gloucester, Alan Sutton, 1993.
- Magnus, Johannes. *Gothorum Sveonorumque Historia*. Romae, 1558.
- Tuntematton tekijan Suomen kronikka. – Suomen, Liivimaan ja Kuurinmaan vaiheita sekä tuntemattoman tekijän Suomen kronikka. Martti Linna, Jorma Lagerstedt ja Erkki Palmén. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1988. Lk 123–134.
- Melanchthon, Philipp. *Chronicon Carionis latine expositum et auctum multis et veteribus et recentibus historiis, in narrationibus rerum Graecarum, Germanicarum et Ecclesiasticarum a Philippo Melanchthone*. Wittembergae, 1559.
- Messenius, Johannes. Suomen riimikronikka. Toimittaneet ja suomentaneet Harry Lönnroth ja Martti Linna. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2004.
- Münster, Sebastian. *Cosmographie oder Beschreibung Aller Länder herrschafftens und fürnemesten Stetten des gantzen Erdbodens* Basel 1588.
- Publius Vergilius Maro. *Aeneis*. Tölk. Ants Oras. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1975.
- Saxo Grammaticus. *The history of the Danes: books I–IX*. Ed. by Hilda Ellis Davidson; translated by Peter Fisher. Woodbridge, Rochester, 2006.
- Schefferus, Johannes. *Lapponia*. Tlk Tuomo Itkonen. Hämeenlinna, Karisto 1963.
- Sleidanus, Johannes. *Io Sleidani De Quatuor Summis imperiis. Babylonico, Persico, Graeco ja Romano, libri tres*. 1559.
- Tacitus. *Germania*. Transl. with commentary by J. B. Rives. Oxford, Clarendon Press, 1999.
- Worm, Ole. *Museum Wormianum; seu Historia rerum rariorum, tam naturalium, quam artificialium, tam domesticarum, quam exoticarum* Leiden, 1655. Digitaliseeritud Strasbourgi ülikooli kodulehel:
https://archive.org/details/gri_museumwormia00worm (vaadatud 1.10.2017).

BIBLIOGRAAFIA

417. Versammlung am 9. Februar 1877. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus den Jahren 1877–1881. Riga, W. F. Häcker, 1884. Lk 3–7.
418. Versammlung am 9. März 1877. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus den Jahren 1877–1881. Riga, W. F. Häcker, 1884. Lk 7–13.
625. Versammlung am 14. October 1898. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1898. Riga, W. F. Häcker, 1899. Lk 123–129.
- Aarma, Liivi. Die Zensur, die Privilegien der Drucker und die Orthographiereform in der Übersetzungsgeschichte der estnischen Bibel in den 1680er Jahren. – Die Estländischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. Aleksander Loit und Helmut Piirimäe. Uppsala, 1993. Lk 393–421.
- Aarma, Liivi. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16. ja 17. sajandil. – Uurimusi tsensuurist. Koostanud Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised, 4.) Tallinn, Rahvusraamatukogu, 1995. Lk 8–66.
- Angermann, Norbert. Die mittelalterliche Chronistik. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. Georg von Rauch. Köln, Wien, Böhlau Verlag. Lk 3–20.
- Arbusow, Leonid. Die handschriftliche Überlieferung des „Chronicon Livoniae“ Heinrichs von Lettland. Latvijas Universitātes zinātniskie raksti = Acta Universitatis Latviensis, 1926–1927, Nr. 15–16.
- Arbusow, Leonid. Zeitgenössige Parallelberichte zum Chronicon Livoniae Heinrichs von Lettland. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised XXX. Tartu, Õpetatud Eesti Selts, 1938. Lk 40–46.
- Arbusovs, Leonid. Latvijas Historiografija. Lāti Rahvusraamatukogs. Lettonica. B 901.
- Armstrong, Elizabeth. Before Copyright. The French Book-Privilege System 1498–1526. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Auksi, Peeter. Henry of Livonia and Balthasar Russow: the chronicler as literary artist. – Journal of Baltic Studies 1975, 6. Lk 107–119.
- Backus, Irena. Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation (1378–1615). Leiden, Boston, Brill, 2003.
- Barnes, Harry Elmer. A History of Historical Writing. New York, 1963.
- Behringer, Wolfgang. Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.
- Bennich-Björkman, Bo. Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850. Uppsala, Appelbergs Boktryckeri AB, 1970.
- Benninghoven, Friedrich. Russland im Spiegel der livländischen Schönen Historie von 1508. – Zeitschrift für Ostforschung 1962, Vol. 11. Lk 601–625.
- Bergh, Severin. Svenska riksarkivet 1618–1837. Stockholm, Kungl. Boktryckeriet. P. A. Nordstedt & Söner, 1916.
- Bergmann, Benjamin. Benjamin Bergmanns historische Schriften. Zweytes Bändchen. Die Kalenderunruhen in Riga, in den Jahren 1585 bis 1590. Leipzig, Johann Friedrich Hartnoch, 1806.

- Berkholz, Georg. Der Rigasche Domherr Augustinus von Getelen. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Esth- und Kurlands 1868. Bd. 11, Heft 2–3. Lk 521–525.
- Berkholz, Georg. Renner's livländische Chronik – Mittheilung aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurland 1880, Bd. 12, Heft 3. Lk 159–215.
- Berkis, Alexander V. The History of the Duchy of Courland (1561–1795). Maryland, The Paul M. Harrod Company, 1969.
- Bienemann jun, Fr. Bemerkungen über die Zaupesche Chronik. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1896. Riga, Häcker, 1897. Lk 68–75.
- Blome, Astrid. Das deutsche Russlandbild im frühen 18. Jahrhundert. Wiesbaden, Harrassowitz, 2000.
- Bollbuck, Harald. Geschichts- und Raummodelle bei Albert Krantz (um 1448–1517) und David Chytraeus (1530–1600): Transformationen des historischen Diskurses im 16. Jahrhundert. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006.
- Borchardt, Frank L. German Antiquity in Renaissance Myth. Baltimore, London, The Johns Hopkins University Press, 1971.
- Bravo, Benedetto. Antiquarianism and History. – A Companion to Greek and Roman Historiography. Vol. II. Ed. by John Marincola. Maiden, MA, Oxford, Carlton, Blackwell, 2007. Lk 515–527.
- Breisach, Ernst. Historiography. Ancient, Medieval and Modern. Third Ed. Chicago, London, The University of Chicago Press, 2007.
- Brevern, Georg von. Zur Geschichte der Familie von Brevern. Bd. I. Berlin, Puttkammer Mühlbrecht, 1878.
- Brevern, Hermann von. Kurtze Anzeige derer Scribenten die Historie von Liefeland nach Möglichkeit zusammen gefasst werden könnte. – Georg von Brevern. Zur Geschichte der Familie von Brevern. Erster Band. Berlin, Puttkammer & Mühlbrecht, 1878. Lk 115–138.
- Bring, Samuel E. Bibliografisk handbok till Sveriges historia. Stockholm, Norstedt & Söner, 1934.
- Brown, John L. The *Methodus ad Facilem Historiarum Cognitionem* of Jean Bodin. Washington, D.C, The Catholic University of America Press, 1939.
- Brück, Thomas. Rigaer Chronistik im 17. Jahrhundert. Johann Witte und seine Bearbeitung der Chronik des Hermann Helewegh. – Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004. Publikationen des Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition 3. Hrsg. Matthias Thumser, Janusz Tandeci. Toruń, 2005. Lk 143–158.
- Brüggemann, Karsten. Die „Chronica der Prouintz Lyfflandt“ von Balthasar Rüssow. Ein lutherischer Pastor als politischer Chronist. – Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit. Ed. Klaus Garber. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003. Lk 265–281.
- Buchholtz, Arend. Gustav Bergmanns in Salisburg und in Ruien erschienene Drucke zusammengestellt von Arend Buchholtz. Riga, W. F. Häcker, 1885.
- Buchholtz, Arend. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888. Riga, Müller, 1890.
- Bunge, Georg von. Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen. Reval, F. J. Koppelson, 1849.
- Burius, Anders. Ömhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik. Uppsala, Uppsala Universitet, 1984.

- Burke, Peter. *The Renaissance Sense of the Past*. London, Edward Arnold, 1969.
- Burke, Peter. *Overture. The New History: Its Past and its Future. – New Perspectives on Historical Writing*. Ed by Peter Burke. Second Edition. Maiden, MA, Cambridge, Polity Press, 2001. Lk 1–24.
- Burke, Peter. *What is Cultural History?* Second Edition. Polity Press, 2008.
- Burke, Peter. *What is the History of Knowledge?* Polity Press, 2016.
- Busse, K. v. Fortgesetzte Nachrichten über die handschriftlichen Sammlungen zur livländische Geschichte im gräflich Rumanzowschen Museum. – *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's* 1842. Bd. 2. Lk 103–132.
- C. R. Arvid Moller. – *Das Inland* 1855, 42. Lk 661–666.
- Calaresu, Melissa ja Filippo de Vivo, Joan-Pau Rubiés. *Introduction: Peter Burke and the History of Cultural History. – Exploring Cultural History. Essays in Honour of Peter Burke*. Ed. Melissa Calaresu, Filippo de Vivo, Joan-Pau Rubiés. Ashgate, 2000. Lk 1–28.
- Cederberg, Arno Rafael. *Läti Hendriku kroonika käsikirjadest. – Ajalooline Ajakiri* 1923, 2. Lk 41–46.
- Chang, Ku-ming (Kevin). *From Oral Disputation to Written Text: the Transformation of the Dissertation in Early Modern Europe. – History of Universities* 2004, XIX/2. Lk 129–187.
- Clarke, Katherine. *Between Geography and History. Hellenistic constructions of the Roman World*. Oxford, Clarendon Press, 1999.
- Clavuot, Ottavio. Flavio Biondos *Italia illustrata*. Porträt und historisch-geographische Legitimation der humanistischen Elite Italiens. – *Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*. Hrsg. von Johannes Helmuth, Ulrich Muhlack und Gerrit Walther. Göttingen, Wallstein Verlag, 2002. Lk 55–76.
- Cochrane, Eric. *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*. Chicago, London 1981.
- Crusading and chronicle writing on the medieval Baltic frontier: a companion to the *Chronicle of Henry of Livonia*. Ed by. Marek Tamm, Linda Kaljundi, Carsten Selch Jensen. Farnham, Burlington, Ashgate, 2011.
- Cruse, Karl Wilhelm. Balthasar Rüssow, in Erinnerung gebracht. *Gelegenheitsschrift zur Ankündigung des Lehrganges auf dem Gymnasio illustri zu Mitau für das Jahr 1816*. Mitau, Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, 1816.
- Damian-Grint, Peter. *The New Historians of the Twelfth-Century Renaissance. Inventing Vernacular Authority*. The Boydell Press, 1999. Lk 200.
- Darnton, Robert. *History of Reading. – New Perspectives on Historical Writing*. Second Edition. Ed by Peter Burke. Maiden, MA, Cambridge, Polity Press, 2001. Lk 157–186.
- Dench, Emma. *Ethnography and History. – A Companion to Greek and Roman Historiography*. Vol. II. Ed. by John Marincola. Maiden MA, Oxford, Carlton, Blackwell, 2007. Lk 493–503.
- Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus*. Hrsg. Franz Brendle, Dieter Mertens, Anton Schindling, Walter Ziegler. Stuttgart, Franz Steiner, 2001.
- Dipple, Geoffrey. 'Yet, from time to time there were men who protested against these evils': Anabaptism and Medieval Heresy. – *Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe*. Vol. 1: *The Medieval Inheritance*. Ed. by Bruce Gordon. Aldershot, Brookfield, Ashgate Publishing, 1996. Lk 123–137.

- Donecker, Stefan und Roland Steinacher. Der König der Schweden, Goten und Vandalen. Königstitulatur und Vandalenrezeption im frühneuzeitliches Schweden. – Vergangenheit und Vergegenwärtigung. Frühes Mittelalter und europäische Erinnerungskultur. (= Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 14). Hrsg. Helmut Reimitz, Bernhard Zeller. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009. Lk 167–203.
- Donecker, Stefan. The Medieval Frontier and its Aftermath. Historical Discourses on Early Modern Livonia. – The „Baltic Frontier“ revisited. Power Structures and Cross-Cultural Interaction in the Baltic Sea Region. Ed. by Imbi Sooman and Stefan Donecker. Vienna, 2009. Lk 41–61.
- Donecker, Stefan. Verweise auf Antike und Frühmittelalter in frühneuezeitlichen Abhandlungen zum Baltikum. Zur Diskursivität europäischer Peripherie. – Vergangenheit und Vergegenwärtigung. Frühes Mittelalter und europäische Erinnerungskultur. Hrsg. Helmut Reimitz, Bernhard Zeller. Wien, 2009. Lk 157–167.
- Donecker, Stefan. *Origines Livonorum*. Frühneuzeitliche Hypothesen zu Herkunft und Ursprung des „undeutschen“ Livländer. PhD thesis. Firenze, European University Institute, 2010.
- Donecker, Stefan. Arbeiten und Projekte des Dorpater Professors Friedrich Menius in den 1630er Jahren. – Forschungen zur baltischen Geschichte, Vol. 6, 2011. Lk 31–60.
- Donecker, Stefan. Dawid Werner „Estonia Rediviva“. Kommentar, Transkription und Übersetzung. – Forschungen zur baltischen Geschichte 2015, Vol. 10. Lk 223–269.
- Dunkel, Johann Gottlob Wilhelm. Historisch-Kritische Nachrichten von Verstorbenen Gelehrten und derer Schriften. Bd. II, Ersten Theil. Dessau, Götten, Cörnerische Buchhandlung, 1755.
- Dunphy, Graeme. Chronicles (terminology). – The Encyclopedia of the Medieval Chronicle. Gen. Ed. Graeme Dunphy. Vol. I. Leiden, Boston, Brill, 2010. Lk 274–282.
- Ecke, Paul. Die livländische Reimchronik. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde. Universität Greifswald. Greifswald, Buchdruckerei Hans Adler, 1910.
- Eesti ajalooallikad keskajal. Professor Hans Kruusi loengud 1936-II. Anonüümne loengukonspekt korp! Filiae Patriae arhiivis (Struve 4).
- Eesti ajalugu III. Koostanud Enn Küng. Tartu, Ilmamaa, 2013.
- Eisenstein, Elizabeth. The Printing Press as an Agent of Change. Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
- Ekman, Ernst. Gothic Patriotism and Olof Rudbeck. – The Journal of Modern History 1962, 1 (Vol. 34). Lk 52–63.
- Ellenius, Allan. Johannes Schefferus and Swedish Antiquity. – Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 1957, ½ (Vol. 20). Lk 59–74.
- Eriksson, Nils. Göticismen. – 17 uppsatser i svensk idé- och lärdomshistoria. [Uppsala], Carmina, 1994. Lk 35–43.
- Eriksson, Gunnar. The Atlantic Vision: Olaus Rudbeck and Baroque Science. Canton MA, Science History Publications, 1994.
- Etzold, Gottfried. Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. Georg von Rauch. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1986. Lk 43–62.
- Evans, Joan. A History of the Society of Antiquaries. Oxford, 1956.
- Febvre, Lucien ja Henri Jean Martin. The Coming of the Book. London, Verso, 1990.
- Ferguson, Arthur B. John Twyne: A Tudor Humanist and the Problem of Legend. – The Journal of British Studies 1969, 1 (Vol. 9). Lk 24–44.

- Fitos, Stephan. Zensur als Mißerfolg: Die Verbreitung indizierter deutscher Druckschriften in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Frankfurt am Main, Lang, 2000.
- Fewster, Derek. Visions of Past Glory. Nationalism and the Construction of Early Finnish History. Helsinki, Finnish Literature Society, 2006.
- Hr. Fischer's Beyträge und Berichtigungen zu Hrn. Gadebusch seiner livländischer Bibliothek. – Der nordischen Miscellaneen viertes Stück. Riga, Johann Friedrich Hartnoch, 1782. Lk 5–224.
- Fischer, Mary. „Di himels rote“. The Idea of Christian Chivalry in the Chronicles of the Teutonic Order. Göppingen, Kümmerle, 1991.
- Franklin, Julian H. Jean Bodin and the Sixteenth-century Revolution in the methodology of Law and History. Westport, Connecticut, Greenwood Press, 1977.
- Freund, Stephan. Arnold von Lübeck und seine „Chronik“ – Zur Einleitung. – Die Chronik Arnolds von Lübeck. Neue Wege zu ihrem Verständnis. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2008.
- Freymuth, Otto. Zur Biographie Balthasar Russows. – Sitzungsberichte der Gelehrten esthnischen Gesellschaft 1921. Doprát, 1922. Lk 89–128.
- Fryde, E. B. The revival of a 'scientific' and erudite historiography in the earlier Renaissance. – Humanism and Renaissance Historiography. London, The Hambledon Press, 1983. Lk 3–31
- Fueter, Eduard. Geschichte der Neueren Historiographie. München und Berlin, R. Oldenbourg, 1925.
- [Gadebusch, Friedrich Konrad]. Abhandlung von Livländischen Geschichtschreibern. Riga bey Johann Friedrich Hartnoch, 1772.
- Gadebusch, Friedrich Konrad. Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. I–III. Riga bey Johann Friedrich Hartknoch, 1777.
- Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. Georg von Rauch. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1986.
- Geschichtsschreibung im Mittelalterlichen Livland. Hrsg. Matthias Thumser. Schriften der Baltischen Historischen Kommission 18. Berlin, LIT, 2011.
- Giese, Martina. Die Historiographie im Umfeld des Ottonischen Hofes. – Die Hofgeschichtsschreibung im mittelalterlichen Europa. Hrsg. von Rudolf Schieffer und Jarosław Wenta. Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2006. Lk 19–37.
- Glomski, Jacqueline. Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons. Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox. Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 2007.
- Goetz, Hans-Werner. The Concept of Time in the Historiography of the Eleventh and Twelfth Centuries. – Medieval Concepts of the Past. Ritual, Memory, Historiography. Ed by Gerd Althoff, Johannes Fried, Patrick J. Geary. German Historical Institute. Washington, D.C., Cambridge University Press. 2002. Lk 139–165.
- Goffart, Walter. The Narrators of Barbarian History. Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon. Princeton, Princeton University Press, 1988.
- Gordon, Bruce. The Changing Face of Protestant History and Identity in the Sixteenth Century. – Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe. Vol. 1: The Medieval Inheritance, ed. by Bruce Gordon. Aldershot, Brookfield, Ashgate Publishing, 1996. Lk 1–22.
- Grafton, Anthony. Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship. Oxford, Oxford University Press, 1983–1993.

- Grafton, Anthony ja Lisa Jardine. *From Humanism to the Humanities. Education and the Liberal Arts in the Fifteenth and Sixteenth-Century Europe*. Cambridge, Mass, 1986.
- Grafton, Anthony. *Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in the Age of Science, 1450–1800*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1991.
- Grafton, Anthony. *New Worlds, Ancient Texts. The Power of Tradition and the Shock of Discovery*. With April Shelford and Nancy Sirasi. Cambridge, Massachusetts, London 1995.
- Grafton, Anthony. *The Footnote: A Curious History*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1997.
- Grafton, Anthony. *Commerce with the Classics. Ancient Books and Renaissance Readers*. (varem ilmunud 1997). Ann Arbor, 2001.
- Grafton, Anthony ja Megan Hale Williams. *Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2006.
- Grafton, Anthony. *What Was History? The Art of History in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
- Greenblatt, Stephen. *Marvellous Possessions. The Wonder of the New World*. Oxford, Clarendon Press, 1992.
- Hadfield, Andrew. *Introduction: the Politics of Early Modern Censorship. – Literature and Censorship in Renaissance England*. Ed. Andrew Hadfield. Basingstoke, Palgrave, 2001. Lk 1–13.
- Harmsen, Theodor. *Antiquarianism in the Augustan Age. Thomas Hearne 1678–1735*. Oxford, 2000.
- Hartmann, Martina. *Die Magdeburger Centurien und Ihre Bedeutung. – Die Magdeburger Centurien. Band I. Die Geschichtsschreibung des Flachius Illyricus*. Verlag Janos Stekovics, 2007. Lk 55–80.
- Havas, László ja Sebestyén Kiss. *Die Geschichtskonzeption Antonio Bonfinis. – Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*. Hrsg. Johannes Helmuth, Ulrich Muhlack und Gerrit Walther. Göttingen, Wallstein Verlag, 2002. Lk 281–307.
- Hansen, Gottlieb Olaf. *Geschichte des Geschlechtes derer von Uexküll*. Bd. I. Reval, Kluge & Ströhm, 1900.
- Hay, Denys. *The Historiographers Royal in England and Scotland. – The Scottish Historical Review 1951*, Vol. 30. Lk 15–29.
- Hay, Denys. *Polydore Vergil: Renaissance Historian and Man of Letters*. Oxford, 1952.
- Hay, Denys. *Annalists and Historians. Western historiography from the eighth to the eighteenth centuries*. London, Methune & Co Ltd, 1977.
- Headley, John M. *Luther's view of Church History*. New Haven, London, Yale University Press, 1963.
- Herendeen, W. H. *William Camden: Historian, Herald, and Antiquary. – Studies in Philology 1988*, 2 (Vol. 85). Lk 192–210.
- Das Herzogtum Kurland 1561-1795. Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft*. Hrsg: Erwin Oberländer, Ilgvars Misāns. Lüneburg, Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 1993.
- Hildebrand, Hermann. *Die Chronik Heinrichs von Lettland. Ein Beitrag zu Livlands Historiographie und Geschichte*. Berlin, E. S. Mittler und Sohn, 1865.
- Historiography in the Middle Ages*. Ed. Deborah Mauskopf Deliyannis. Leiden, Boston, Brill, 2012.

- Höhlbaum, Konstantin. Joh. Renner's Livländische Historien und die jüngere livländische Reimchronik. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht's Verlag, 1872.
- Hormuth, Dennis. Aufmerksamkeit für den Norden. *Mental Mapping* des estländischen Landrants Otto Fabian von Wrangell zur Zeit des Grossen Nordischen Krieges. – Norden und Nördlichkeit. Darstellungen vom Eigenen und Fremden. Hrsg. Dennis Hormuth und Maike Schmidt. Peter Lang, 2010. Lk 87–103.
- Hormuth, Dennis. *Livonia est omnis divisa in partes tres*. Studien zum mental mapping der livländischen Chronistik in der Frühen Neuzeit (1558–1721). Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2012.
- Hughes, Lindsey. Peeter Suur. Tõlkinud Lauri Vahtre. Tallinn, Varrak, 2005.
- Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljaandeid. Koost. Marek Tamm. Tallinn, TLÜ Kirjastus, 2001.
- Humble, Sixten. Thomas Hiärne. – Personhistorisk tidskrift 1925. Lk 28–46.
- Huppert, George. The Trojan Franks and their Critics – Studies in the Renaissance 1965, 12. Lk 227–241.
- Huppert, George. The Idea of Perfect History. Historical Erudition and Historical Philosophy in Renaissance France. Urbana, Chicago, London, 1970.
- Ianziti, Gary. Humanistic Historiography under the Sforzas. Politics and Propaganda in the Fifteenth-century Milan. Oxford, Clarendon Press, 1988.
- Iggers, Georg G. Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Hanover, London, Wesleyan University Press, 1997.
- Jaanson, Ene-Liis. Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Tartu, Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2000.
- Johanek, Peter. Hofhistoriograph und Stadtchronist. – Autorentypen. Hrsg. von Walter Haug und Burghart Wachinger. Tübingen, Niemeyer, 1991. Lk 50–68.
- Johannesson, Kurt. The Renaissance of the Goths in Sixteen Century. Translated and edited by James Larson. Berkeley, Los Angeles, Oxford, University of California Press, 1991.
- Johansen, Paul. Die Legende von der Aufsegelung Livlands durch bremer Kaufleute. – Sonderdruck aus Europa und Übersee: Festschrift für Egmont Zechlin. Hamburg, Verlag Hans Bredow-Institut, [1961].
- Johansen, Paul. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Koostanud Heinz von zur Mühlen. Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1996.
- Johansen, Paul. Kronist Balthasar Rüssowi päritolu ja miljöo (originaalis ilmunud 1964). – Kaugete aegade sära. Tartu, Ilmamaa, 2005. Lk 174–187.
- Johansen, Paul. Kroonika kui biograafia. Läti Henriku elukäik ja maailmavaade (originaalis ilmunud 1953) – Kaugete aegade sära. Tartu, Ilmamaa, 2005. Lk 254–274.
- Johansen, Paul. Legend Liivimaa avastamisest Bremeni kaupmeeste poolt (originaalis ilmunud 1961). – Kaugete aegade sära. Tartu, Ilmamaa, 2005. Lk 303–323.
- Johansen, Paul. Püha Ventseli ja Tallinna Mihkli kloostri asutamine. – Vana Tallinn I. Tallinn 1936. Lk 7–12.
- Johansen, Paul. Saxo Grammaticus ja Ida-Baltikum (originaalis ilmunud 1965). – Kaugete aegade sära. Tartu, Ilmamaa, 2005. Lk 239–253.
- Johns, Adrian. The Nature of the Book. Print and knowledge in the Making. Chicago, London, University of Chicago Press, 1998.
- Johnson, James William. Chronological Writing: Its Concepts and Development. – History and Theory 1962, 2 (Vol. 2). Lk 124–145.
- Jõgewer, Jaan. Läti Hendriku Eesti keel. – Eesti Kirjandus 1913. Lk 1–9 ja 49–56.

- Jürjõ, Indrek. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn, Riigi-
arhiiv, 2004.
- Jürjõ, Indrek. Aufklärung in Baltikum. Leben und Werk des livländischen Gelehrten
August Wilhelm Hupel (1737–1819). Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2006.
- Kaliff, Anders. Gothic Connections: Contacts between Eastern Scandinavia and
Southern Baltic Coast 1000 BC–500 AD. Uppsala, 2001.
- Kaplinski, Küllike. Veel Balthasar Russowi päritolust. – Keel ja Kirjandus 1988, nr 2.
Lk 75–82.
- Kelley, Donald R. Jean du Tillet, Archivist and Antiquary. – Journal of Modern History
1966, 4 (Vol. 38). Lk 337–354.
- Kelley, Donald R. The Foundations of Modern Historical Scholarship. Language, Law
and History in the French Renaissance. New York, Columbia University Press,
1970.
- Kelley, Donald R. Johann Sleidan and the Origins of History as a Profession. – The
Journal of Modern History 1980, 4 (Vol. 52). Lk 573–598.
- Kettering, Sharon. Patronage and Kinship in Early Modern France. – French Historical
Studies 1989, 2 (Vol. 16). Lk 408–435.
- Klatt, Detloff. David Chytraeus als Geschichtslehrer und Geschichtsschreiber. Rostock,
1908.
- Klempt, Adalbert. Die Säkularisierung der universalhistorischen Auffassung: zum
Wandel des Geschichtsdenkens im 16. und 17. Jahrhundert. Göttingen, Muster-
schmidt, 1960.
- Kluth, Eckhard. Dem Krieg ein Gesicht geben. Flugblätter aus der Zeit des Dreissig-
jährigen Krieges und ihre Darstellungsmöglichkeiten. – Wahrnehmungsgeschichte
und Wissensdiskursus im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit (1450–1700).
Hrsg. Wolfgang Harms, Alfred Messerli. Basel, Schwabe & Co AG Verlag, 2002.
Lk 443–462.
- Klöker, Martin. Literarisches Leben in Reval in der Ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts
(1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Teil I.
Darstellung. (Frühe Neuzeit, 112). Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2005.
- Köker, Martin. Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657). Haridus-
institutsioonid ja juhuluuletamine. Tõlk. Kristi Viiding. Tallinn, Teaduste Aka-
deemia Kirjastus, 2014.
- Kodres, Krista. Esitledes iseend. Tallinlane ja tema elamu varauusajal. Tallinn, Tallinna
Ülikooli Kirjastus, 2014.
- Kreem, Juhan. Sebastian Münster and «Livonia illustrata». Information, sources, editing. –
Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Hrsg. Enn Küng und Helina Tam-
man. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 1998. Lk 149–168.
- Kreem, Juhan. Ajaloost kirjanduseks ja tagasi: Balthasar Russowi kroonika kirjutami-
sest, kasutamsest ja ärakasutamisest. – Keel ja Kirjandus 2013, 8/9. Lk 579–590.
- Krenzke, Hans-Joachim. Die Autoren der Magdeburger Centurien und ihre Verknüpfung
mit dem Zeitgeschehen. – Die Magdeburger Centurien. Band I. Die Geschichts-
schreibung des Flachius Illyricus. Verlag Janos Stekovics, 2007. Lk 23–53.
- Kross, Jaan. Balthasar Russow – ajalugu ja romaan. Ettekanne Kreutzwaldi päevadel
Tartus 27.XII 1986. – Keel ja Kirjandus 1987, nr 3. Lk 145–152.
- Kross, Jaan. Balthasar Russowi (ja iseenese) päästmiskatseks teise ülränge ajaloolas-
muusa käest. – I osa Keel ja Kirjandus, 1988, 7. Lk 412–422 ja II osa Keel ja Kirjan-
dus, 1988, 8. Lk 466–476.

- Krusenstjern, Benigna von. Selbstzeugnisse der Zeit des Dreissigjährigen Krieges. Beschreibendes Verzeichnis. Berlin, Akademie Verlag, 1957.
- Kruus, Hans. Eesti ajaloo lugemik I. Tartu, Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus Tartus, 1924. Lk 219–226.
- Krüger, Karl Heinrich. Die Universalchroniken. Typologie des sources du Moyen Age occidental. Fasc. 16. Turnhout, Brepols, 1976.
- Kuidas uurida kultuuri? Kultuuriteaduste metodoloogia. Koost. Marek Tamm. Tallinn, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2016.
- Kupffer, Christina. Friedrich Konrad Gadebusch (1719–1788): Vater der modernen livländischen Geschichtschreibung? – Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. Hrsg. Klaus Garber und Martin Klöcker. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003. Lk 421–440.
- Kupffer, Christina. Geschichte als Gedächtnis. Friedrich Konrad Gadebusch 1719–1788. Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2004.
- Laidla, Janet. Movement of Historical Knowledge in Early Modern Europe. Master's Thesis. Leuven, Katholieke Universiteit Leuven, 2005.
- Laidla, Janet. 17. sajandi ajalookirjutaja raamaturiil. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikool, 2006.
- Laidla, Janet. Thomas Hiärn ja tema Eesti-, Liivi- ja Lätimaa ajalugu. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006. Lk 75–90.
- Laidla, Janet. „Jutustus Liivimaast“ – vähetuntud teos Liivimaa ajaloost. – Ajalookirjutaja aeg. Toim. T. Valm et al. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, 2008. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised; 11). Lk 47–62.
- Laire, Margus. Saja-aastane sõda (1558–1660/1661) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil. – Akadeemia 2000, 5. Lk 931–956.
- Laire, Margus. Inimene ja riik Rootsi ajal. – Akadeemia 2001, 9. Lk 1835–1849.
- Laine, Tuija. Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitus Suomessa vuoden 1800. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2006.
- Laitinen, A. A. A. Michael Wexonius-Gyldenstolpe. Helsinki, K. F. Puromiehen Kirjapaino O.-Y., 1912.
- Laugaste, Eduard. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus 1963.
- Lehtinen, Erkki. Suomen varhaishistorian ja ristiretkikauden kuvasta uskonpuhdistus- ja suurvalta-aikana. Historiallisia tutkimuksia LXXXV. Jyväskylä, Suomen Historiallinen Seura 1968.
- Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterliches Livland. Hg. Ilgvars Misāns, Klaus Neitmann. Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2014.
- Levine, Joseph M. The Autonomy of History. Truth and Method from Erasmus to Gibbon. Chicago, London, The University of Chicago Press, 1999.
- Levy, F. J. Tudor Historical Thought. San Marino, CA, The Huntington Library, 1967.
- Liiv, Otto. Über die Archive und deren benutzung in Estland zur schwedischen Zeit. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1929. Tartu 1931. Lk 126–157.
- Linde, Martin. Das „Christlich Gespräch“ des Tilman [sic] Brakels. Untersuchungen zum Weltbild und Geschichtsverständnis eines livländischen Predigers des 16. Jahrhunderts. Osteuropa-Institut München. Mitteilungen Nr. 26. Juni 1998.
- Linder, Richard. Zur älteren livländischen Reimchronik. Inaugural-dissertation zur erlangung der doktorwürde. Universität Lepizig. Leipzig, Druck von J. B. Hirschfeld, 1891.
- Lindroth, Sten. Svensk lärdomshistoria. Medeltiden/Reformationstiden. (Algselt 1975). [Stockholm], Norstedt, 1989.

- Lindroth, Sten. Svensk Lärdomshistoria. Stormaktstiden. (Algselt 1975). [Stockholm], Norstedt, 1989.
- Lindroth, Sten. Der Gotizismus und seine Bedeutung in der schwedischen Wissenschaft. – *Studia Gotica*. Die eisenzeitlichen Verbindungen zwischen Schweden und Südost-europa, red. von Ulf Erik Hagberg. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1972. Lk 12–19.
- Loit, Aleksander. Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil, III. Koost. Enn Küng. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17(24). Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 7–40.
- Lotman, Piret ja Mihhail Lotman. Fennougristika eellugu ja Thomas Hiärne. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil, III. Koost. Enn Küng. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17(24). Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 206 – 230.
- Lotman, Piret. Thomas Hiärne – nimi Rootsi Läänemereprovintside varasest ajalookirjutusest. – Ajalookirjutaja aeg. Koost. Piret Lotman. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, 2008. Lk 114–140.
- Lotman, Piret. Unustatud uus linn. – *Tuna*, 2003, 3. Lk 25–34.
- Luiga, Juhan. Läti Hendriku kroonika kriitika. – Eesti Kirjandus 1922, 4, lk 127–139; 5, lk 145–160; 6, lk 193–202; 7, lk 217–228; 9, lk 289–309; 12, lk 385–407; 1923, 1, lk 19–37; 2, lk 63–72; 4, lk 151–157; 5–6, lk 211–243; 11, lk 495–530; 1926, 10, lk 481–515.
- Lumiste, Ülo and Helmut Piirimäe. Newton's *Principia* in the Curricula of the University of Tartu (Dorpat) in the Early 1690s. – *Estonian Studies in the History and Philosophy of Science*. Ed. by Rein Vihalemm. Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publishers, 2001. Lk 3–18.
- Lumiste, Ülo ja Helmut Piirimäe. Sven Dimberg – Newtoni õpetuse varane propageerija Tartu ülikoolis. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, 11, 1981. Lk 26–53.
- Lönnroth, Harry ja Martti Linna. Messeniuksen elämä. – Johannes Messenius. Suomen riimikronikka. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2004. Lk 10–16.
- Lyon, Gregory B. Baudouin, Flacius, and the Plan for the Magdeburg Centuries. – *Journal of the History of the Ideas*, 2003, 2 (Vol. 64). Lk 253–272.
- Maćzak, Antoni. Travel in Early Modern Europe. Translated by Ursula Philips. Cambridge, Polity Press, 1995.
- Mahling, Madlena. *Ad rem Publica et ad ignem*. Das mittelalterliche Schriftgut des Rigaer Rats und sein Fortbestand in der Neuzeit. Marburg, Verlag Herder-Institut, 2015.
- Maissen, Thomas. Weshalb die Eidgenossen Helvetier wurden. Die humanistische Definition eine natio. – *Diffusion des Humanismus*. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten. Hrsg. Johannes Helmrath, Ulrich Muhlack und Gerrit Walther. Göttingen, Wallstein Verlag, 2002. Lk 210–249.
- Maiste, Juhan. Das Nonnenkloster St. Michael der Zisterziener in Tallinn: Sieben Jahrhunderte Bau- und Wiederaufbaugeschichte. – *Studien zur Kunstgeschichte in Estland und Lettland*. Hrsg. Lars Olof Larsson. Kiel, 1995. Lk 21–80.
- Malvess, Roberts, Livonijas chronista Dionizija Fabricija. – Veltījums izglītības ministram un profesoram Dr.h.c. Augustam Tentelim: 23. XI 1876.–23. XI 1936. Rīgā, Ramaves apgāds, 1936. Lk 41–61.
- Malvess, Roberts. Rennera Livonijas vēstures pirmraksts. – *Latvijas vēstures instituta žurnāls* 1939, nr 1(9). Lk 91–94.

- Marincola, John. Introduction. A companion to Greek and Roman Historiography. Vol. I. Ed by John Marincola. Blackwell Publishing, 2007. Lk 1–9.
- Mark, Lemmit. Eesti vanema historiograafia ajalugu I, II. Käsikiri TÜR KHO, f 75, s 10.
- Mendyk, Stan. Early British Chorography. – Sixteenth Century Journal 1986, 4 (Vol. 17). Lk 459–481.
- Menke–Glückert, E. Die Geschichtsschreibung [sic] der Reformation und Gegenreformation. Bodin und die Begründung der Geschichtsmethodologie durch Bartholomäus Keckermann. Osterwieck Harz, 1912.
- Mertens, Dieter. Landeschronistik im Zeitalter des Humanismus und ihre spätmittelalterliche Wurzeln. Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus. Hrsg. Franz Brendle, Dieter Mertens, Anton Schindling, Walter Ziegler. Stuttgart, Franz Steiner, 2001. Lk 19–31.
- Mertze-Reuters, Arno. Bartholomaeus Hoeneke. Ein Historiograph zwischen Überlieferung und Fiktion. – Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland. Hrsg. von Matthias Thumser. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 18.) Berlin, Lit Verlag, 2011. Lk 11–58.
- Mickevičius, Arturas. Normanai ir baltai IX–XII A. s.l., 2004.
- Millar, Peter N. An Antiquary between Philology and History. – History and the Disciplines. The reclassification of Knowledge in Early Modern Europe. Ed. by Donald R. Kelley. Rochester, NY 1997. Lk 163–184.
- Miscellen. Aus Moritz Brandis Protokoll des esth. Oberlandgerichts. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Bd. VII. Hrsg. F. G. von Bunge und C. J. A. Paucker. Reval, Kluge, 1854. Lk 106–112.
- Momigliano, Arnaldo. The Rise of Antiquarian Research. – The Classical Foundations of Modern Historiography. Berkeley, Los Angeles, Oxford, University of California Press, 1990. Lk 54–79.
- Muhlack, Ulrich. Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus. München, C. H. Beck, 1991.
- Muhlack, Ulrich. Das Projekt der *Germania illustrata*. Ein Paradigma der Diffusion des Humanismus? – Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten. Hrsg. von Johannes Helmuth, Ulrich Muhlack und Gerrit Walther. Göttingen, Wallstein Verlag, 2002. Lk 142–158.
- Müller, Ulrich. Johann Lohmüller und seine livländische Chronik „Warhaftig Histori“. Biographie des Autors, Interpretation und Edition des Werkes. Lüneburg, Verlag Nortostdeutsches Kulturwerk, 2001.
- Nadel, George H. Philosophy of History before Historicism. – History and Theory, 1964, 3 (Vol. 3). Lk 291–315.
- Napiersky, Karl Eduard. Fortgesetzte Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern; ein literar-historischer und bibliographischer Versuch. Mitau, J. F. Steffenhagen und Sohn, 1824.
- Neuschäffer, Hubertus. Die geschichtsschreibung im Zeitalter der Aufklärung. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. Georg von Rauch. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1986. Lk 63–85.
- Newell, William Wells. William of Malmesbury on the Antiquity of Glastonbury. – PMLA 1903, 4 (Vol. 18). Lk 459–512.
- Neville, Kristoffer. Gothicism and Early Modern Historical Ethnography. – Journal of the History of Ideas 2009, 2 (Vol. 70). Lk 213–234.
- Nilsen, Astrid. Johannes Magnus and the Composition of Truth. Historia de omnibus Gothorum Sueonumque rebus. Lund, Lund University, 2016.

- Noch ein Beytrag zu Gadebuschen's livländischer Bibliothek oder zu Gelehrten-geschichte von Liefland. – Der nordischen Miscellaneen 27stes und 28stes. Riga, Johann Friedrich Hartknoch, 1791. Lk 157–506.
- Nordström Johan. De yverbornes ö. – De yverbornes ö. Stockholm, Albert Bonniers Förlag, 1934. Lk 89–154.
- Nordström Johan. Götisk historieromantik och stormaktstidens anda. – De yverbornes ö. Stockholm, Albert Bonniers Förlag 1934. Lk 55–76.
- Ohlsson, S. Ö. Urban Hiärne and the Cartesian Phonetics. Lund, Ambla, 1997.
- Oldekop, Hans. Mõned kriitilised märkused uuema kirjanduse kohta Läti Hendriku üle. – Ajalooline Ajakiri 1922, 2. Lk 41–52.
- Oldekop, Hans. Läti Hendriku rahvuse küsimus. – Ajalooline Ajakiri 1923, 1. Lk 11–16.
- Olsson, Harald. Johannes Messenius *Scandia illustrata*. Studier i verkets tillkoms-historia och medeltidpartiets källförhållanden. Lund, Gleerup, 1944.
- Olsson, Sven. Olof Hermelin. En Karolinsk kulturpersonlighet och statsman. Lund, Carl Bloms Boktryckeri, 1953.
- Ott, Thomas. „Livonia est propugnaculum Imperii“. Eine Studie zur Schilderung und Wahrnehmung des Livländischen Krieges (1558–1582/83) nach den deutschen und lateinischen Flugschriften der Zeit. Osteuropa-Institut München, Nr. 16, Juli 1996.
- Persson, Fabian. Servants of Fortune. The Swedish court between 1598 and 1721. Lund, Wallin & Dalholm, 1999.
- Pabst, Eduard. Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland. Einige critische Versuche. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth-, und Curlands. Hrsg. F. G. v. Bunge. Bd. III. Heft 1. Lk 1–55.
- Parry, Graham. The Trophies of Time. English Antiquarians of the Seventeenth Century. (esmatrükk 1995) Oxford, New York, 2007.
- Parts, Triin. Reisimisest läbi Eesti ja Põhja-Liivimaa 16. sajandi II poole ja 17. sajandi reisikirjade põhjal. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikool, 2007.
- Parts, Triin. Eesti ala käsitlevad varauusaegsed reisikirjad. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil, III. Koost. Enn Küng. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17(24). Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 401–433.
- Paucker, Carl Julius Albert. Die Herren von Lode und deren Güter. Dorpat, Heinrich Laakmann, 1852.
- Paucker, Carl Julius Albert. Das esthländische Landraths-Collegium und Oberland-gericht. Reval, Kelchen, 1855.
- Pavlenko, Nikolai. Peeter I (1672–1725): aasiast Euroopasse. Tõlk. Tõnu Koger. Kunst, Tallinn, 2003.
- Pettergree, Andrew. The Book in the Renaissance. New Haven, CT and London, Yale University Press, 2010.
- Piwożński, Jan. Humanistische Geschichtsschreibung in Polen. – Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten. Hrsg. Johannes Helmuth, Ulrich Muhlack und Gerrit Walther. Göttingen, Wallstein Verlag, 2002. Lk 308–318.
- Plüer, Sebastian. Gotthard Kettler, letzter Ordensmeister in Livland und Erster Herzog von Kurland – eine umstrittene Persönlichkeit in der Geschichtsschreibung. – Das Herzogtum Kurland 1561–1795. Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft. Hrsg. von Erwin Oberländer. Lüneburg, Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001. Lk 11–53.
- Popkin, Richard. The History of Scepticism from Savonarola to Bayle. Oxford, Oxford University Press, 2003.

- Popper, Nicholas. Walter Raleigh's History of the World and the Historical Culture of the Late Renaissance. Chicago and London, University of Chicago Press, 2012.
- Põldvee, Aivar. „Lihtsate eestlaste ebausukombed“ ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Ajalookirjutaja aeg. Koostanud Piret Lotman (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 11). Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, 2008. Lk 141–227.
- Raik, Katri. Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Historiograafiline ja allikakriitiline analüüs. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikool, 1999.
- Raik, Katri. Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal. – Ajalooline Ajakiri 2001, 4. Lk 5–26.
- Raik, Katri. *Historia magistra vitae*. Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. – Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, Tartu Ülikool, 2004. Lk 43–144.
- Raik, Katri. Matthias Strubycz und seine wenig bekannte Geschichte Livlands von 1577. – Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004. Lk 205–217.
- Raik, Katri. Talupojapilt Eesti- ja Liivimaa kohalikus humanistlikus ajalookirjutuses. – Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, Tartu Ülikool, 2004. Lk 221–224.
- Ranum, Orest. Artisans of Glory. Writers and Historical Thought in Seventeenth-Century France. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1980.
- Rauch, Georg von. Aus dem wissenschaftlichen Leben der schwedischen Universität Dorpat. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde zu Riga 1934. Riga, 1936. Lk 128–141.
- Rauch, Georg von. Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland, 1690–1710. Essen, Essener Verlaganstalt, 1943.
- Raymond, Joad. The Invention of Newspaper: English Newsbooks 1641–1649. Oxford, Clarendon Press, 1996.
- Reimo, Tiiu. *Baltica* leide Briti Raamatukogus. – Tartu Ülikooli Raamatukogu Aasata-raamat 1997. Tartu, Tartu Ülikool, 1998. Lk 197–210.
- Reimo, Tiiu. Trükiprivileegidest Baltimail XVII–XVIII sajandil. – Tartu Ülikooli Raamatukogu aastaraamat 1999. Tartu, Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2000. Lk 184–195.
- Rice Jr, Eugene F. The Foundations of Early Modern Europe, 1460–1559. New York, London, W.W. Norton&Company, 1970.
- Robert, Kyra. Tallinna esitrükkal Christoph Reusner seenior. – Vana Tallinn IV (VIII). Koost. Raimo Pullat. Tallinn, 1994. Lk 24–34.
- Robert, Kyra. Christoph Reusner der Ältere. Revals Erstdrucker im 17. Jahrhundert. – Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit, 2. Hrsg. Klaus Garber. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998. Lk 813–821.
- Rosenberg, Tiit. Eesti ajaloo historiograafiast. – Ajalooline Ajakiri 1999, 1. Lk 5–8.
- Ruus, J. Balthasar Russow. – Eesti Kirjandus 1921, 1. Lk 1–9.
- Rüegg, Walter. Themes. – A History of the University in Europe, vol. II: Universities in Early Modern Europe (1500–1800). Ed. Walter Rüegg. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Ryrie, Alec. The Problems of Legitimacy and precedent in English Protestantism 1539–47. – Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe. Vol. 1: The Medieval Inheritance. Ed. by Bruce Gordon. Aldershot, Brookfield, Ashgate Publishing, 1996. Lk 76–92.

- Sainio, Matti. Das Studium der Geschichte an der Universität Tartu. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. *Studia Baltica Stokholmiensia* 11 (1993). Lk 269–275.
- Sak, Kristi. Frederick Menius ja tema Relatio. – Friedrich Menius. Jutustus Tartu Ülikooli inauguratsioonist, mis toimus 15. oktoobril 1632. aastal. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997. Lk 71–72.
- Sander, Ojars. Nicolaus Mollyn, der erste Rigaer Drucker. Sein Schaffen in Riga von 1588 bis 1625. – Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit. Bd. 2. Hrsg. Klaus Garber. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998. Lk 786–800.
- Schieffer, Rudolf. Geschichtsschreibung am Hof Karls des Großen. – Die Hofgeschichtsschreibung im mittelalterlichen Europa. Hrsg. von Rudolf Schieffer und Jarosław Wenta. Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2006. Lk 7–18.
- Schiemann, Theodor. Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. Mitau, E. Behre's Verlag, 1874.
- Schiemann, Theodor. Neues über Balthasar Russow. – Nordische Rundschau. Band V. Reval, Verlag von Lundfors' Erben, 1886. Lk 30–40.
- Schirren, Carl. Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischer Archiven und Bibliotheken. Erstes Heft. Dorpat, 1861 ja jätk Dorpat, W. Gläser, 1861–1868.
- Schmidt-Voges, Inken. *De antiqua claritae et clara antiquitate Gothorum*. Gotizismus als Identitätsmodell im frühneuzeitlichen Schweden. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, Lang, 2004.
- Schneidemüller, Berend. Constructing the Past by Means of the Present. Medieval Concepts of the Past. Ritual, Memory, Historiography. Ed Gerd Althoff, Johannes Fried, Patrick J. Geary. German Historical Institute, Washington, D.C. Cambridge University Press, 2002. Lk 167–192.
- Schroeder, Johann Karl von. Superintendent Justus Blanckenhagen 1657–1713. Bildungsweg und Studienreisen eines Revaler im 17. Jahrhundert. – Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag. Hrsg. Jürgen von Hahn und Csaba János Kenéz. Marburg, Lahn, J. G. Herder-Institut, 1980. Lk 281–293.
- Schultheiß-Heinz, Sonja. Zum Verhältnis von serieller Chronik und Zeitungswesen. – Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit. Hrsg. von Volker Bauer und Holger Böning. Bremen, edition lumière, 2011. Lk 201–210.
- Selart, Anti. Die livländische Chronik des Hermann von Wartberge. – Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland. Hrsg. von Matthias Thumser. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 18.) Berlin, Lit Verlag, 2011. Lk 59–85.
- Seraphim, Ernst und August. Aus der Kurländischen Vergangenheit: Bilder und Gestalten des siebzehnten Jahrhundert. Stuttgart, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1893.
- Shapiro, Barbara. History and Natural History in Sixteenth- and Seventeenth-Century England: An Essay on the Relationship between Humanism and Science. – English Scientific Virtuosi in the 16th and 17th Centuries. Los Angeles, Clark Library, 1979.
- Shapiro, Barbara J. Probability and Certainty in Seventeenth-Century England. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1983.
- Shapiro, Barbara J. A Culture of Fact: England, 1550–1720. Ithaca and London, Cornell University Press, 2000.

- Schiemann, Theodor. Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. Mitau, E. Behre's Verlag, 1874.
- Skovgard-Pedersen, Karen. Historiography at the Court of Christian IV (1588–1648): Studies in the Latin Histories of Denmark by Johannes Ponatnus and Johannes Meursius. Copenhagen, 2002.
- Smith Fussner, F. The Historical Revolution. English Historical Writing and Thought 1580–1640. London, 1962.
- Spelge, Lutz. Das Russlandbild der livländischen Chroniken des 17. Jahrhunderts. – Deutschland-Livland-Russland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Hrsg. Norbert Angermann. Lüneburg, Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 1988. Lk 175–204.
- Spekke, Arnolds. Die Kultur Livoniens nach den Zeugnissen aussändischer Chroniken, Reisebeschreibungen, Gedichte u. a. Werke. – Die Letten. Aufsätze über Geschichte, Sprache und Kultur der alten Letten. Riga, Verlag der Aktien-Gesellschaft Walters & Rapa, 1930.
- Spitz, Lewis W. Conrad Celtis. The German Arch-Humanist. Cambridge, Harvard University Press, 1957.
- Stauber, Reinhard. Hartmann Schedel, der Nürnberger Humanistenkreis und die „Erweiterung der deutschen Nation“. – Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten. Hrsg. Johannes Helmuth, Ulrich Muhlack und Gerrit Walther. Göttingen, Wallstein Verlag, 2002. Lk 159–185.
- Stiernhielm 400 år. Föredrag vid internationellt symposium i Tartu 1998. (Nordistica Tartuensia, 4). Redaktörer Stig Örjan Ohlsson och Bernt Olsson. Stockholm, 2000.
- Strauss, Gerald. Topographical-Historical method in Sixteenth-century German Scholarship. – Studies in the Renaissance 1958 (Vol. 5). Lk 87–101.
- Studt, Birgit. Fürstenhof und Geschichte. Legitimation durch Überlieferung. Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 1992.
- Styles, Philip. Politics and Historical Research in the Early Seventeenth Century. – English Historical Scholarship in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ed. by Levi Fox. London, New York, Dugdale Society, Oxford University Press, 1965. Lk 49–72.
- Swain, Joseph Ward. The Theory of the Four World Monarchies Opposition History under the Roman Empire. – Classical Philology 1940, 1 (Vol. 35). Lk 1–21.
- Svennung, Josef. Zur Geschichte des Goticismus. Skrifter utgivna av humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala. Stockholm, 1976.
- Svennung, Josef. Jordanes und die gotische Stammsage. – Studia Gotica. Die eisenzeitlichen Verbindungen zwischen Schweden und Südosteuropa. Red. Ulf Erik Hagberg. Stockholm, 1972.
- Svennung, Josef. Jordanes und Scandia. Kritisch-exegetische Studien. Stockholm, 1967.
- Zeids, Teodors. Senākie rakstītie Latvijas vēstures avoti līdz 1800. gadam. Riga, Zvaigzne, 1992.
- Zilmer, Kristel. 'He Drowner in Holmr's sea – his cargo-ship drifted to the sea-bottom, only three came out alive'. Records and Representations of Baltic Traffic in the Viking Age and the Early Middle Ages in Early Nordic Sources. Tartu, Tartu Ülikool, 2005.
- Taal, Kersti. Gustav Bergmann ja tema memoriaalkogu Tartu Ülikooli Raamatukogus. – Tartu Ülikooli Raamatukogu töid XI. Tartu, 2000. Lk 108–116.

- Tamm, Marek. Liivimaa leiutamine: uue kristliku koloonia kuvandi loomine 13. sajandi esimesel poolel. – Akadeemia 2012, 2. Lk 195–229.
- Tartu Ülikooli ajalugu I (1632–1798). Koost. Helmut Piirimäe. Tallinn, Valgus, 1982.
- Tarvel, Enn. Eessõna. Dionysius Fabricius. Liivimaa ajaloo lühiülevaade. Tõlk. Jaan Unt. Tartu, Johannes Esto Ühing, 2010.
- Tarvel, Enn. Väike õiendus Dionysius Fabriciuse teemal. – Tuna 2010, 4. Lk 150.
- Taube, Arved Freiherr von. „Der Untergang der livländischen Selbstständigkeit“: Die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. Georg von Rauch. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1986. Lk 21–41.
- Taube, Meta. Die Arbeiten des Rigaer Buchdruckers Gerhard Schröder (1625–1657). – Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit. Bd. 2. Hrsg. Klaus Garber. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998. Lk 801–812.
- Teder, Erki. Moritz Brandise kroonika allikad ja retseptsioon. Peaseminaritöö. Tartu, Tartu Ülikool, 2000.
- Tennenhouse, Leonard. Sir Walter Raleigh and the Literature of Clientage. – Patronage in the Renaissance. Ed. by Guy Lytle and Stephen Orgel. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1981. Lk 235–258.
- Tering, Arvo. Uppsala ülikool ja Baltimaad XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. II. – Keel ja Kirjandus 1992, 8. Lk 463–467.
- Tering, Arvo. René Descartes'i ideede jõudmisest Eesti- ja Liivimaale XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 1996, 3. Lk 179–188.
- Tering, Arvo. Die est-, liv- und kurländischen Studenten auf den europäischen Universitäten im 17. und frühen 18. Jahrhundert. – Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit. Bd. 2. Hrsg. Klaus Garber unter Mitwirkung von Stefan Anders und Thomas Elsmann. Tübingen, Niemeyer, 1998. Lk 842–872.
- Tering, Arvo. Heliotsentriilsed maailmasüsteemid ja selle retseptsioonid Baltimail 17. sajandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. II. Koost. Enn Küng. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2006. Lk 151–199.
- The Uses of the Middle Ages in Modern European States. History, Nationhood and the Search for Origins. Ed. by R. J. W. Evans and Guy P. Marchal. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2011.
- The Uses of the Past in the Early Middle Ages. Ed. by Yitzhak Hen & Matthew Innes. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- Thomas Hiärne und das Dorf Uuskylä. – Das Inland. 23.06.1852, 25. Lk 497–500.
- Tänavä, Märt. Ajaloo õpetamisest ja uurimisest Academia Gustaviana's. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi X. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, 1981. Lk 15–26.
- Universitas Tartuens 1632–2007. Koost. Toomas Hiio and Helmut Piirimäe. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.
- Urbanski, Charity. Writing History for the King. Henry II and the Politics of Vernacular Historiography. Ithaca, London, Cornell University Press, 2013.
- Urpilainen, Erkki. Algot Scarin ja göötiläisen historiankirjoituksen mureneminen Ruotsissa 1700–luvun alkupuolella. Helsingi, 1993.
- Vahre, Sulev. Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348) ajalooallikana. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, 1955.
- Vahre, Sulev. Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel. – Eesti kirjanduse ajalugu I köide. Toim. A. Vinkel. Tallinn, Eesti Raamat, 1965. Lk 91–104.

- Vahtre, Sulev. Kroniki baltyckie (inflanckie) XIII–XVIII w. Jako zrodla historyczne (Stan badan). – *Zapiski Historyczne* 1969, 4 (Tom XXXIV). Lk 73–89.
- Vahtre, Sulev. Jüriöö. Tallinn, Eesti Raamat, 1980.
- Vahtre, Sulev. Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227. Tallinn, Olion, 1990.
- Vahtre, Sulev. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas. Tekstikriitiline analüüs. – *Akadeemia* 1998, 12. Lk 2477–2402.
- Vahtre, Sulev. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest. – *Ajalooline Ajakiri* 2001, 3. Lk 5–26.
- Vahtre, Sulev. Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu. – *Ajalooline Ajakiri* 2001, ½. Lk 15–24.
- Vahtre, Sulev. Timann Brakel ja Balthasar Russow. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat* 2000–2001. Tartu, Õpetatud Eesti Selts, 2003. Lk 29–44.
- Vahtre, Sulev. Balti kroonikate käsikirjadest Peterburi raamatukogudes. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat* 2002. Tartu, Õpetatud Eesti Selts, 2004. Lk 297–306.
- Vahtre, Sulev. Die Darstellung des Estenaufstandes 1343–1345 in Deutschordenschroniken. – *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Henz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag.* Hrsg. Bernhart Jähnig und Kluas Militzer. Münster, Lit, 2004. Lk 55–69.
- Vahtre, Sulev. Dionysius Fabriciuse Liivimaa kroonika. *Ajalooline Ajakiri* 2007, 1. Lk 3–21.
- Vahtre, Sulev. Ajalookirjutus Vana-Liivimaal; Varauusaegne Balti ajalookirjutus I ja II. Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi Eesti ajaloo õppetoolis on olnud kättesaadav selle käsikirja vanem versioon.
- Vanamõlder, Kaarel. Kas Kelch luges ajalehti? – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III. Koost. Enn Küng. *Eesti Ajalooarhiivi toimetised* 17(24). Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 118–154.
- Vanamõlder, Kaarel. Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika. Bakalaureusetöö. Tartu, Tartu Ülikool, 2003.
- Vanamõlder, Kaarel. Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitusvõimalustest. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikool, 2007.
- Vanamõlder, Kaarel. Täiendusi ja mõtisklusi maanõunik Otto Fabian von Wrangelli ajaraamtu osas. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat* 2006. Tartu, Õpetatud Eesti Selts, 2008. Lk 91–114.
- Weber, Johannes. Daniel Hartnack – ein gelehrtes Streithahn und Avisenschreiber am Ende des 17. Jahrhunderts. Zum Beginn politisch kommentierender Zeitungsprese. – *Gutenberg Jahrbuch* 1993. 68. Jahrgang. Maniz, Gutenberg-Gesellschaft. Lk 140–158.
- Westergaard, Woldemar. Danish History and Danish Historians. – *The Journal of Modern History* 1952, 2 (Vol. 24). Lk 167–180.
- Westren-Doll, A. Thomas Hiärns Estnisch und Livisch. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* 1921. Tartu 1922. Lk 34–41.
- White, Hayden. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe.* (Originaalis ilmunud 1973) Baltimore, London, The Johns Hopkins University Press, 1975.
- White, Hayden. *The Value of Narrativity in the Representation of Reality. – The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation.* Baltimore, London, The Johns Hopkins University Press, 1987 (see trükk 1990). Lk 1–25.

- Winkler, R[udolf]. Beiträge zur Kenntniss des Chronisten Kelch und seiner Zeit. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. V. Reval, Franz Kluge, 1900. Lk 111–130.
- Winkler, R[udolf]. Beiträge zur Biographie des Geschichtsschreibers Thomas Hiärne. – Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst und Jahresbericht des kurländischen Provinzialmuseums aus dem Jahre 1908. Mitau, 1909. Lk 45–50.
- Witschi-Bernz, Astrid. Main Trends in Historical-Method Literature: Sixteenth to Eighteenth Centuries. – History and Theory, Beiheft 12: Bibliography of Works in the Philosophy of History 1500–1800 (1972). Lk 51–90.
- Witt, Ronald G. 'In the footsteps of the ancients'. The origins of humanism from Lovato to Bruni. Leiden, Boston, Köln, Brill, 2000.
- Voobus, Arthur. Notes on the Chronicle of Balthasar Russow and its Author. – Yearbook of the Estonian Learned Society in America 1968–1975, 5. Lk 87–98.
- Wood, Christopher S. Maximilian I as Archeologist. – Renaissance Quarterly 2005, 4, (Vol. 58). Lk 1128–1174.
- Woolf, Daniel R. The Idea of History in Early Stuart England. Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 1990.
- Woolf, D. R. In Praise of Older Things: Notions of Age and Antiquity in Early Modern England. – Historians and Ideologues. Ed. By Anthont Grafton and J. H. M. Salmon. Rochester, NY, University of Rochester Press, 2001. Lk 123–153.
- Woolf, Daniel R. The social circulation of the past: English historical culture 1500–1730. Oxford, New York, Oxford University Press, 2003.
- Woolf, Daniel R. Reading history in early modern England. Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2005.
- Woolf, Daniel. A Global History of History. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.
- Wriedt, Markus. Luther's Concept of history and the Formation of an Evangelical Identity. – Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe. Vol. 1: The Medieval Inheritance, ed. by Bruce Gordon. Aldershot, Brookfield, Ashgate Publishing, 1996. Lk 31–45.
- Väänänen, Kyösti. Herdaminne för Ingermanland. I. Lutherska stiftsstyrelsen, församlingarnas prästerskap och skollärare i Ingermanland under svenska tiden. Helsingfors, Svenska litteratursällskapet i Finland, 1987.
- Õpik, Elina. Ajalootunnetuse kahest tasandist ja Balthasar Russowi kohast Eesti kultuuriloos. – Keel ja Kirjandus 1988, 3. Lk 149–159.
- Зутис, Я. Очерки по историографии Латвии. Часть I. Рига 1949.

Leksikonid ja teatmeteosed

- Aarma, Liivi. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn, G. ja T. Aarma Maja OÜ, 2007.
- Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710. Koostanud Arvo Tering. Tallinn, Valgus, 1984.
- Allgemeine Deutsche Biographie. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot.
- Beise, Theodor. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland: Nachträge und Fortsetzungen. Von J. F. v. Recke

- und C. E. Napiersky, bearbeitet von Theodor Beise. Bd. I–II. Mitau, J. F. Steffenhagen und Sohn, 1859–1861.
- Biografiskt Lexicon öfver namnkunnige svenske män. Stockholm, A.L. Normans Boktryckeri-Aktiebolag.
- Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. Hrsg. Wilhelm Lenz. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1970.
- Deutsche Biographische Enzyklopädie. 2., überarbeitete und erweiterte Ausgabe. Hrsg. Rudolf Vierhaus. München, K. G. Saur.
- Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Begonnen von Paul Baerent; im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission unter Mitarbeit von Erik Amburger, Helmut Speer; herausgegeben von Martin Ottow, Wilhelm Lenz. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1977.
- Eesti biograafilise leksikoni Peatoimetaja A. R. Cederberg. Tartu, K/Ü Loodus, 1926–1929.
- Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Peatoimetaja P. Tarvel. Tartu, Tallinn, Kirjastus Osühing Loodus, 1940.
- Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexico: worin die Schriftsteller aller Stände nach ihren vornehmsten Lebensumständen und Schriften beschrieben werden. Bd. 1, A und B. Leipzig, in Johann Friedrich Gleditschens Handlung, 1784.
- Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Theil Estland. Lieferung 1. Görlitz, Starcke, 1931.
- Lexikon des Mittelalters. Stuttgart, Weimar, Metzler, 1999.
- Recke, Johann Friedrich und Karl Eduard Napiersky. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten Lexicon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Mitau, Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, 1827–1832.
- Svenskt biografiskt leksikon. Kasutatud läbi <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/OmSBL.aspx> (vaadatud 29.09.2017).
- Winkelman, Eduard. Bibliotheca Livoniae historica. Berlin, Weidemannsche Buchhandlung, 1878.

SUMMARY

Factors influencing early modern historiography in Estland, Livland and Courland

The Russian-Livonian War (1558–1583) and the downfall of the Teutonic Order in Livonia left the area divided between several competing powers – the Tsardom of Russia, the Kingdom of Sweden, the Kingdom of Denmark, the Union of the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland. Historian and diplomat Margus Laidre has named the period the Northern Hundred Years War for warfare actually continued until the peace of Oliva in 1660 only to begin again in 1700 with the Great Northern War. In previous research (Sulev Vahtre, Katri Raik) this period has been called the high time of chronicle writing when a multitude of longer narrative historical works were written.

The purpose of the dissertation is to examine the influence of four factors on early modern historiography in Estland, Livland and Courland. These four factors are:

- Power (ruler, nobility, the *Ritterschaft*, patronage, censorship);
- War (The Russian-Livonian War, the Great Northern War);
- Development and spread of printing in Estland and Livland;
- Developments in historiography in early modern Europe (antiquarianism, Gothicism, *ars historica*, the methodology of history).

It serves to build a general overview of the different aspects which influenced how history was written and how it was related to important societal changes and the developments in historical methodology in the rest of Europe. This is the path the dissertations recently defended on early modern historiography in Estland and Livland have followed (Stefan Donecker, Dennis Hormuth). The need for such an overview has been stated in several review articles on Estonian historiography (Tiit Rosenberg, Sulev Vahtre, Katri Raik) and has not been attempted in such an extent for this period in question in Estonia.

It differs from the older studies in that the main purpose is not to introduce writers' biography, list manuscripts and editions, compare them to each other and then, by giving a short overview of the contents of the chronicle in question, to judge its usefulness and trustworthiness as a historical source. This could have also been an acceptable course of action as the 19th century studies are outdated and the contemporary overviews too short (Gottfried Etzold) or left unfinished (Sulev Vahtre). The 19th century studies still often quoted today have been rechecked concerning only some authors and may therefore contain errors that are still passed down due to the lack of more current research.

Although methodologically the work follows traditional historical method of source criticism, the author treats the chronicles and other works not as sources of history but as sources for historical culture, thus both as documents and narrative literary artefacts. In looking the historical works in their larger societal and European context the author is moving towards new cultural history.

The main sources of the thesis are historical works written in the second part of the 16th century, throughout the 17th century and the beginning of the 18th century. These are the chronicles of Balthasar Russow, Johann Renner, Salomon Henning, Laurentius Müller, Moritz Brandis, Franz Nyenstede, Dionysius Fabricius, Michael Zaupe, Viecken, Bodecker, Jürgen Helms, Thomas Hiärn, Gustav von Lode-David Werner (from now on Lode-Werner), Christian Kelch, Adam Friedrich von Fischbach, Otto Fabian von Wrangell and Daniel Hartnack as well as several shorter works connected to the *Academia Gustaviana* and the Gymnasium of Tallinn, several ethnological and religious works and *An Account of Livonia* drawn up as letters.

Although the historiography of the period has been called the period of chronicles, the works mentioned do not all fit under this category. For example the works of Michael Zaupe, Bodecker and the original part of the Otto Fabian von Wrangell's works are, in their essence, diaries. Academic works were speeches, dissertations and treatises. Even the chronicles differed from each other. Some chronicles were devoted mostly to recording the events contemporary to the author (such as Salomon Henning, Laurentius Müller, the *Continuation* of Christian Kelch), others concentrated on contemporary events but gave a short historical introduction (such as Balthasar Russow, Franz Nyenstede, Dionysius Fabricius) and there were additionally chronicles with a more comprehensive overview of earlier times that never reached the events the author saw during his lifetime (such as Moritz Brandis, Thomas Hiärn).

Several works were published already in author's life time (Balthasar Russow, Salomon Henning), but the majority were left in manuscript for different reasons. The 18th and 19th century historians began to publish the texts of the chronicles but even today the Lode-Werner and Viecken chronicles remain unpublished. The quality of the 19th century editions is uneven as some editors did not compare the manuscripts to each other or found the best available manuscript before publishing (Thomas Hiärn and Johann Renner, for example). Despite this the 19th century editions are still mostly usable for research.

The thesis is divided into three parts. It begins with an introductory chapter that gives a general overview of the period and sets the scene for the rest of the thesis. The second part contains three articles which concentrate on the societal and technological influences to early modern historiography such as power, printing and warfare. The third part introduces the developments in historiography itself which originate from Western Europe and appear in the historical works of Estland, Livland and Courland.

The first article analyses how different forms of power influenced how history was written. Throughout the period power and history had a multifaceted interrelationship. Individuals and organizations in power tried to use history to strengthen their position by ordering works that would paint them in favourable light, prove their claims and privileges and attest to their antiquity. Authors in return tried to gain favour, financial aid, influence and positions by dedicating their works to existing or potential patrons. The system seems straightforward enough but at times things could go wrong. The author might have a different

view from the ruler, the author might die before the work is finished, the author might prove to be incompetent or take so long that the political situation has changed and required a new approach. The authors feared their patrons might die or their tastes change.

On several occasions throughout the period in question there was talk about establishing a historiographer royal for Livland to write its history. The position was filled rarely and none of the known historiographers produced a considerable work of history for the glory of the kingdom of Sweden. The local powers may have been more successful. At least two secretaries of the *Ritterschaft* of Estland from the period, Moritz Brandis and Adam Friedrich von Fischbach, gathered documents and privileges and wrote or summarised historical works. Nobleman Gustav von Lode either wrote or commissioned his children's tutor to write a history of the province and another nobleman Otto Fabian von Wrangell copied and continued the summary Fischbach had made from the chronicle written or commissioned by Lode. Cities Riga and Tallinn both had their citizens writing history of the province, however, in most (if not in all) cases the initiative came from the authors and not the city officials. Many officials connected to the first duke of Courland, Gotthard Kettler, left behind a historical work, but of these at least Laurentius Müller also worked for the king of Poland. It seems that the Duke of Courland did not employ a ducal historiographer at his court.

The rulers had the power to influence historiography through publishing privileges and censorship. The most famous form of censorship during the early modern period was the list of prohibited books. Censorship had mixed results as the power of the specific ruler stopped with the borders and the offending work could be printed elsewhere. Prohibition of a specific work could also increase its popularity. This was noted when the city of Riga and the king of Poland prohibited the distribution of works by Salomon Henning and Laurentius Müller.

The Russian-Livonian War had considerable impact on the local historiography. One after another the different powers (with the exception of Russia and Denmark) fighting to gain control over the area had their voices presented by different historians. During the Great Northern War the writing of history decreased and gave way to diaries and pamphlets. Although some manuscripts were prepared (Christian Kelch) and shorter works printed (Daniel Hartnack, *An Account of Livonia*), the historiography did not match that concurring with the Russian-Livonian War. Both wars certainly stirred wider interest in the area all over Europe and created a market for historical overviews, but it is possible that the communication landscape had changed between the two wars. It is also possible that the political situation at the end of the 16th century favoured views from several parties, but the decisive Russian victory during the Great Northern War would have accepted only pro-Russian publications from the area.

The art of printing reached Estland and Livland relatively late. The print culture, however, made its appearance earlier. The first printing press was founded in Riga in 1588, in Tartu in 1632, and in 1634 in Tallinn. Curiously, it

appears that many of the 16th century historical works were printed (in Germany and the Netherlands) but the 17th century comprehensive chronicles (the Lode-Werner chronicle, Thomas Hiärn, Franz Nyenstede, Jürgen Helms) remained in manuscript, although there now were local printing presses. The chronicle of Christian Kelch was printed in Germany. The small local printing presses needed constant flow of orders from local individuals and institutions. Printing of a large historical manuscript was a risky endeavour for the small press and was done only when the author or his patron had the necessary funds. The 17th century chronicles wrote about local events and thus it may not have been fascinating enough for German printers before the outbreak of the Great Northern War. Some early modern chronicles were also left in manuscript, perhaps because of self-censorship. Reception of early modern chronicles shows that many of the manuscript chronicles nevertheless enjoyed a wide local circulation.

The printing press changed the way local history was written. New topics (Gothicism, antiquarianism) emerged, more classical and contemporary Western European authors were quoted and used. Although a chronicle might circulate as a manuscript as noted earlier, printed works (especially the chronicle of Balthasar Russow) were used more often. We have to be careful, however, not to overstate the importance of printed chronicles (especially those of Russow and Christian Kelch) as sometimes the manuscript chronicles are at least as interesting as the printed ones.

Sources of influence were the developments in the historiography itself. The era of chronicles was ending and the methodology of history in its present day meaning had not yet developed. Several trends in historical writing prominent in Italy, France and Germany reached Estland and Livland, but neither these provinces nor the Duchy of Courland birthed an author who would claim Europe-wide recognition. In methodology of history these areas were on the receiving end.

Historiography in Estland, Livland and Courland was predominantly local. The authors wrote about local history and that did not even involve the history of Sweden and Poland, with the exception of smaller paragraphs – especially when the fact or event in question had some impact on local matters. We can see the first signs of source criticism arising in some authors' work. The introductions from the authors often featured at least a quote on the use of history and a few authors (Friedrich Menius) discussed who would be the best person to write history.

More and more different narrative sources were named by the authors of different historical works. Authors describing the Livonian War or municipal chronicles named less sources than, for example, the learned authors of shorter pieces (Paul Einhorn, Friedrich Menius) and those 17th century chroniclers who aspired to write down the whole history of the area from the earliest possible times (Thomas Hiärn, Christian Kelch).

History as a subject was taught at the University of Tartu, founded in 1632 as *Academia Gustaviana*. The most interesting of the historical dissertations is

one by Johannes Megalinus in which there is a debate between the French theoretician Jean Bodin and Lutheran authorities Johann Carion and Johannes Sleidan concerning the concept of four world monarchies. It is not surprising that the Lutheran university favoured Carion's and Sleidan's position over that of Bodin. Remarkable is that the subject as such was debated at all so far away from France.

Gothicism shows the influence Scandinavian history had on historiography in Swedish-ruled Estland. However, marks of Gothicism may also be found in the second version of the chronicle of Johann Renner who left the area before finishing his work. Renner also uses Saxo Grammaticus (Danish) and not the works of Olaus and Johannes Magnus (Swedish) to reconstruct this period in his work. Authors in Estland used both and the use of different sources was the most notable reason for differences in their writings. This mythical early medieval warfare between Estonian, Curonian, Danish, Swedish and Gothic kings may be found in the chronicles of Moritz Brandis, Thomas Hiärn, Lode-Werner and Christian Kelch. In addition to possible political connotations the reason for inclusion of this period may also partly be the aim to give a full overview of the history from the earliest possible times.

The 19th and 20th century Baltic-German and Estonian historians have been especially critical of the aspects of Gothicism in early modern chronicles. These parts have been left out of editions (Renner) or severely criticized in overviews. Early modern authors can be divided into more credulous (Brandis) and more sceptical (Hiärn) and those who included the period, but as a very short summary (Kelch).

As antiquarianism offered an alternative to purely political historiography in Western Europe, there were also signs of this movement in Estland, Livland and Courland. There are no works that can be called antiquarian as Fravio Biondo's, William Camden's or John Selden's *History of the Tithes*. Paul Einhorn, Johann Wolfgang Boecler, Thomas Hiärn, Dionysius Fabricius and Christian Kelch described the local peasant inhabitants and their strange beliefs in more detail than some other writers. Thomas Hiärn shows clear interest in antiquarian methods in his writings.

The final article is a case study in sources of the early modern chronicles – the topic that has been the focus of two master's theses by the author of this dissertation. The case study is on the sources used by the chronicle Christian Kelch, considered one of the more prominent chroniclers of the 17th century. Although the sources of Kelch agree with the common conception that most influences came from Germany and a number of local sources were used, other histories show that there was also a considerable number of Scandinavian, French, Polish, Prussian, Italian and even British authors that were named, quoted or used by the early modern authors in Estland, Livland and Courland. The use of classical authors increased, however – the most popular were Tacitus (*Germania*) and Ptolemy (*Introduction to Geography*) who both described the area. Also, in later period, the most popular were works that did mention or pertain to the area of interest, in addition to some reference works. Other names

were more a matter of chronicler's taste or passing reference. Several authors (Thomas Hiärn, Christian Kelch) used archives to gather sources for their works.

The first overview chapter names a number of other factors which influenced the writing of history during the period in question. Some of these, such as Renaissance and Reformation, have been at least shortly discussed in previous literature but the possible influence of the voyages of discovery of the period deserves a more comprehensive study.

None of the chroniclers studied in this dissertation enjoyed Europe-wide fame akin to Flavio Biondo, Johannes Sleidan, Francesco Guiccardini or Jean Bodin. At the same time it must be remembered that the chronicles did not disappear with the coming of humanist historiography in other European areas as well. It does not mean that the literate society writing the historical works was somehow cut from the centres of renaissance and humanist learning.

In conclusion, the historiography of Estland, Livland and Courland during the early modern period can be characterised as being local in content but receiving ideas from all over Europe from the authors' sources. It served a number of societal, political and personal purposes. Historical works aiming to give a comprehensive overview of the area's history with the first signs of source criticism were certainly rising alongside the works aiming just to chronicle the events of the day to future generations.

The subject matter offers a multitude of possibilities for future research. The chroniclers' social and educational background and their intellectual networks have not been mapped as part of this dissertation. The historical culture in a wider societal context should be analyzed with added sources. Comprehensive contemporary overview of the early modern historiography in English and/or in German is still missing and the research done in Estonian does not often reach the wider readership. Filling this gap should perhaps be the first and foremost goal of future research.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Janet Laidla
Sünniaeg: 15.03.1982, Tallinn
Kodakondsus: eestlane
Kontaktid: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Jakobi 2, Tartu;
Tartu Ülikooli muuseum, Lossi 25, Tartu. Tel: +372 5296113;
e-post: janet.laidla@ut.ee.
Töökoht: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikooli muuseum.

Hariduskäik:

2006–2017 Tartu Ülikool, doktoriõpingud
2006 Tartu Ülikool, MA, ajalugu
2005 Katholieke Universiteit Leuven, MA, Euroopa õpingud
2004 Tartu Ülikool, BA, ajalugu

Teenistuskäik:

2014–k.a Tartu Ülikooli muuseum, Tartu tähetorni juhataja, kuraator
2011–2017 Tartu Ülikool, humanitaarteaduste ja kunstide valdkond,
ajaloo ja arheoloogia instituut, Eesti ajaloo lektor
2013–2014 Tartu Ülikooli muuseum, kuraator
2011–2012 Tartu Ülikooli muuseum, projektijuht

Valik doktoriväitekirjaga seotud publikatsioone:

Christian Kelchi 'Liivimaa ajaloo' allikad. – Tuna, 2007, 4. Lk 29–37.
Thomas Hiärn ja tema Eesti-, Liivi- ja Lätimaa ajalugu. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006. Tartu, Õpetatud Eesti Selts, 2008. Lk 75–90.
'Jutustus Liivimaast' – vähetuntud teos Liivimaa ajaloost. – Ajalookirjutaja aeg. *Aetas historicorum*. Koost. Piret Lotman. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, 2008. Lk 47–62.
Ajalookirjutuse antikvaarsest suunast ja selle ilmingutest 17. sajandi Balti ajalookirjutuses. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. III. Koost. Enn Küng. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 96–117.
The Methodology of History at the Academia Gustaviana. – Ajalooline Ajakiri, 2010, ¾. Lk 3–22.
Sõja mõjust ajalookirjutusele varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXIX. Tartu, Tartu Ülikooli ajaloo muuseum, 2012. Lk 7–39.
Gootitsismist Balti varauusaegses ajalookirjutuses. Ajalooline Ajakiri, 2013, 3. Lk 299–320.
The historian and the printing press in early modern Estland and Livland. Ajalooline Ajakiri, 2014, 1. Lk 51–84.

‘Auväärsetele, lugupeetavatele, kõrgesti õpetatud härradele...’: võimu ja ajalookirjutuse suhetest varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. – Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust. Koostanud Katre Kaju. Tartu, Rahvusarhiiv, 2017. Lk 37–65.

CURRICULUM VITAE

Name: Janet Laidla
Date of birth: 15.03.1982, Tallinn
Citizenship: Estonian
Contact: University of Tartu, Institute of History and Archaeology,
Jakobi 2, Tartu. University of Tartu Museum, Lossi 25, Tartu.
E-mail: janet.laidla@ut.ee.

Current employment:

University of Tartu, Institute of History and Archaeology;
University of Tartu Museum.

Education:

2006–2017 University of Tartu, doctoral studies
2006 University of Tartu, MA, history
2005 Katholieke Universiteit Leuven, MA, European Studies
2004 University of Tartu, BA, history

Career:

2014– ... University of Tartu Museum, Head of Old Observatory, curator
2011–2017 University of Tartu, Institute of History and Archaeology,
Lecturer of Estonian History
2013–2014 University of Tartu Museum, Curator
2011–2012 University of Tartu Museum, project manager

Selected publications:

Christian Kelchi 'Liivimaa ajaloo' allikad. – Tuna, 2007, 4. Lk 29–37.
Thomas Hiärn ja tema Eesti-, Liivi- ja Lätimaa ajalugu. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006. Tartu, Õpetatud Eesti Selts, 2008. Lk 75–90.
'Jutustus Liivimaast' – vähetuntud teos Liivimaa ajaloost. – Ajalookirjutaja aeg. *Aetas historicorum*. Koost. Piret Lotman. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, 2008. Lk 470–62.
Ajalookirjutuse antikvaarsest suunast ja selle ilmingutest 17. sajandi Balti ajalookirjutuses. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. III. Koost. Enn Küng. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 96–117.
The Methodology of History at the Academia Gustaviana. – Ajalooline Ajakiri, 2010, ¾. Lk 3–22.
Sõja mõjust ajalookirjutusele varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXIX. Tartu, Tartu Ülikooli ajaloo muuseum, 2012. Lk 7–39.
Gootitsismist Balti varauusaegses ajalookirjutuses. Ajalooline Ajakiri, 2013, 3. Lk 299–320.

The historian and the printing press in early modern Estland and Livland. *Ajalooline Ajakiri*, 2014, 1. Lk 51–84.

‘Auväärsetele, lugupeetavatele, kõrgesti õpetatud härradele...’: võimu ja ajalookirjutuse suhetest varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. – Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust. Koostanud Katre Kaju. Tartu, Rahvusarhiiv, 2017. Lk 37–65.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiimaa.** Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍāvyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamõlder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmets-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 lk.
38. **Liisi Esse.** Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu, 2016, 210 lk.
39. **Tarvo Kärberg.** Digital Preservation of Knowledge – a theoretical-practical research at the National Archives of Estonia. Tartu, 2016, 183 p.

40. **Algo Rämmer.** Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel. Tartu, 2016, 203 lk.
41. **Kristjan Luts.** Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu, 2017, 246 lk.
42. **Mihkel Mäesalu.** Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486. Tartu, 2017, 363 lk.
43. **Karl Stern.** Mittetariifsete kaubandusmeetmete rakendamine 1930. aastatel Eesti Vabariigi näitel. Tartu, 2017, 182 lk.